

سنجاق عجمی پندرہویں

۱۹۱۱

سنجاق عجمی پندرہویں سال سن ۱۳۱۰ قمری
سن ۱۹۱۱ میلادی
سنجاق عجمی پندرہویں سال سن ۱۳۱۰ قمری
سن ۱۹۱۱ میلادی

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»

(پەسىللىك ئۈنۋېرسال ئىلمىي ژۇرنال)

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر
ئىسلامجان شېرىپ

1997-يىلى 1-سان
ئومۇمىي 35-سان

تەھرىر ھەيئەت پەخرى مۇدىرلىرى:

تۇرسۇن سادىر، ئابدۇرېھىم رەجەپ

داۋىمىي مۇدىرى:

ئىسلامجان شېرىپ

تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى (ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى):

ئابدۇرېھىم رەجەپ، ئابدۇكېرىم راخمان، پەرھات سېيىت، رىشات ئىنايتۇللا، مەمتىمىن ياسىن،
مۇھەممەت رەجەپ، مەمتىمىن شايدىن، مىجىت ئىمىن، جالالىدىن پازىل، سېيىتنىياز ھەۋەيدۇللا،
سەمەت ئەيسا، تۇرسۇن سادىر، شېرىپ ئىمىن، ئىسلامجان شېرىپ

بۇسائىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى:

ئىسلامجان شېرىپ، قەيسەر قەييۇم

بۇسائىنىڭ مەسئۇل كوررېكتورى:

جالالىدىن پازىل

بۇ ساندا

مەنئى مەدەنىيەت

دېڭ شياۋپىڭنىڭ مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى توغرىسىدىكى ئون چوڭ ستىراتېگىيىلىك نەسەۋۋۇرى

1 خەن چىننىڭ ئىدىيەسى سىياسى تەربىيىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى ئىسلام يۈسۈپ 11

ئەدەب-ئەخلاق

13 ئەدەب-ئەخلاق سەھىپىسى ھەققىدە ئىلاۋە ئۆز تەھرىرىمىز

17 ئەدەب-ئەخلاق توغرىسىدا ھىكمەت، ھىكايەت 17

26 نادانلىق-ياۋۇزلۇق — ناۋاينىڭ مەنتىقى-ئەخلاق كۆز قارىشى توغرىسىدا ئىبراھىم ھەقالوۋ

مۇقىملىق-ئىتتىپاقلىق، تەرەققىيات

37 دىنىي مەسىلىلەرنى توغرا ھەل قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش رىزۋانگۈل نىياز

ئىقتىساد، بازار، كارخانا

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىنى ئىلگىرى سۈرۈش توغرىسىدا تەھلىل

40 ھىمىت ھۈشۈر 40

43 دۆلىتىمىزدە زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىشنىڭ زۆرۈرلىكى توغرىسىدا ئۆمەر بەكرى

پەن-تېخنىكا، مەدەنىيەت

مەملىكىتىمىزنىڭ گۈزەللىك توغرىسىدىكى قەدىمكى ئىزدىنىشلىرى سەئىت ھۈشۈر 46

تەتقىقات ئۇچۇرلىرى يۈسۈپجان توختى 49

ئالىم، تەرەم

ئالاھىدە كىشىلەر ۋە ئالاھىدە تۆھپە — سۇن جۇڭسەن، ماۋزېدۇڭ، دېڭ شياۋپىڭ ... خۇفۇگو 52

زۆھرىدىن مۇھەممەت بابۇر گولنار ئىسمائىل، مېھرىگۈل ھەسەن 54

قازاق ئالىمى، مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس چوقان ۋەلىخانوۋ قادىر ئەكبەر 59

كلاسسىك ئەدەبىيات ۋە مۇزىكا

ئاماننىساخاننىڭ سەھرادىكى يۇرتى توغرىسىدا ئابدىقادىر داۋۇت 60

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى غەيرەت ئوسمان 63

مائارىپ، تالانت

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاھالە ساپاسىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان مائارىپ ۋە ئىقتىسادىي ئامىللار ئۈستىدە تەھلىل

66 ئىلھام توختى 66

ئادەمنىڭ يوشۇرۇن قابىلىيىتى ۋە ئۇنىڭ زامانىۋى ئوبرازى ئىسلامجان شېرىپ 70

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي قانۇنىيەتلىرى توغرىسىدا بۇھەيرا ئابلەت 89

خەنزۇ تىلى دەرسىنىڭ دەرسخانا ئوقۇتۇشى ھەققىدە نارمان 95

1. ...
2. ...
3. ...
4. ...

دېڭ شياۋپىڭنىڭ مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى توغرىسىدىكى ئون چوڭ ستراتېگىيىلىك تەسەۋۋۇرى

خەن جېنپىڭ

بولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى — ھازىرقى زامان ماركسىزمنىڭ ئىلمىي مەزمۇنى، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. يېڭى تارىخىي شارائىتتا بولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنى ئومۇميۈزلۈك ۋە سىستېمىلىق ئۆگىنىش ۋە ئىگىلىش نۆۋەتتە سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى تېخىمۇ ياخشى يولغا قويۇشىمىزدا مۇھىم يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە.

بولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى توغرىسىدىكى مۇھىم بايانلىرىنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن مول. ئۇ، يېڭى تارىخىي شارائىتتىكى سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە چىتىلىدۇ. بولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى توغرىسىدىكى ئىلمىي بايانلىرى ۋە ستراتېگىيىلىك تەسەۋۋۇرلىرىنى تۆۋەندىكى ئون مەزمۇنغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

1. ستراتېگىيىلىك ئورۇن نەزەرىيىسى

سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى مەملىكىتىمىز سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئومۇمىي ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە ستراتېگىيىلىك نىشاندا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم تەرەپ. بولداش دېڭ شياۋپىڭ مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى مەسىلىسىنى ستراتېگىيىلىك يۈكسەكلىكتىن مۇھاكىمە قىلىشقا بەكمۇ ماھىر. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش باشلانغان چاغدىلا ئۇ مۇنداق دەپ ئېنىق كۆرسەتكەندى: «دۆلىتىمىز سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىدىغان يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى. بىز ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور دەرىجىدە يۈكسەلدۈرۈش بىلەن بىللە، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنى تۈزۈم ۋە سىياسىي تۈزۈمنى ئىسلاھ قىلىپ ھەم مۇكەممەللەشتۈرۈپ، يۈكسەك سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ۋە مۇكەممەل سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشىمىز لازىم. بىز يۈكسەك ماددىي مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىش بىلەن بىللە، پۈتۈن مىللەتنىڭ پەن-مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، ئالىيچاناب، مەزمۇنغا باي مەنئى تۈرمۈشىنى راۋاجلاندۇرۇپ، يۈكسەك سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىشىمىز لازىم.»^① ئۇ، پۈتۈن پارتىيىنى قايتا-قايتا مۇنداق دەپ ئاگاھلاندۇردى: «مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلمەسە، ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمۇ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ، ئەگرى يولغا كىرىپ قالدۇ.»^② «كەيپىيات يامانلىشىپ كېتىۋەرسە، ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇۋەپپەقىيەت قازانغاننىڭ نېمە ئەھمىيىتى قالدۇ؟ بۇنداقلا باشقا بىر تەرەپتىن ئاينىش يۈز بېرىدۇ.»^③ 1992-يىلى 1-ئايدا، ئۇ جەنۇبىي كۆزدىن كۆچۈرگەندە قىلغان سۆزىدە ئىككى قول بىلەن تۇتۇش، ئىككىلا قول قاتتىق بولۇشىنى ئالاھىدە تەكىتلىدى ھەمدە مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈپ، مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئىقتىسادنىلا يۈكسەلدۈرۈپ قالماستىن، جەمئىيەت تەرتىپى، ئىجتىمائىي كەيپىياتىمىز ھۇ ياخشىلىشى لازىم» ئىككى مەدەنىيەت كاپىتالىزىمىنىڭكىدىن ئېشىپ كېتىشى كېرەك، «مۇشۇنداق قىلىشنىڭ ئۆزى جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرغانلىق بولىدۇ»^④. بولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ يۇقىرىدىكى ھۆكۈملىرى ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزەرىيىسىگە قوشۇلغان زور تۆھپە ۋە تەرەققىيات بولۇپ، سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ستراتېگىيىلىك لىك ئورنىنى توغرا بىلىۋېلىشىمىز ئۈچۈن نەزەرىيىۋى ئاساس يەتكۈزۈپ بەردى. بۇ ھۆكۈملەر بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدىكى، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنئى مەدەنىيەت بىرلىكىگە كەلگەن سوتسىيالىزم. سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورنىنى تەۋرىتىشكە بولمايدۇ. مەنئى مەدەنىيەتنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە ئىقتىسادنىڭ بىر مەھەل تەرەققىي قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇلۇشىنىڭ ئومۇمىي

① «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 449-بەت.
② «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 292-بەت.
③ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 314-بەت.
④ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 790-بەت.

ئورۇنلاشتۇرۇشىغا خىلاپلىق قىلغانلىق بولىدۇ، بۇ، ئەمەلىيەتتە بەكمۇ زىيانلىق، شۇنداقلا ئاقايىدۇ. شۇڭا، سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورنىنى مەملىكىتىمىز سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئومۇمىي ئورۇنلاشتۇرۇشىنىڭ يۈكسەكلىكىدىن توغرا تونۇپ، سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ھەقىقىي چىڭ تۇتىشىمىز لازىم.

2. ماسلاشتۇرۇپ تەرەققىي قىلدۇرۇش نەزەرىيىسى

سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت — ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ داۋامى ۋە تەرەققىياتى. سوتسىيالىزم تۈزۈمى شارائىتىدا ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنئى مەدەنىيەت ماسلىشىپ ئىلگىرىلەيدۇ، بىللە تەرەققىي قىلىدۇ. ئىككى مەدەنىيەتنىڭ ماسلىشىپ تەرەققىي قىلىشى — سوتسىيالىزم جەمئىيىتى ئومۇمىي تەرەققىياتىنىڭ ئۆيىكىتىپ تەلىپى. ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ئىسلىسى. سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى، ئۆز نۆۋىتىدە، ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئىلگىرى سۈرىدۇ ۋە ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. دەل مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن يولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دەپ تەكىتلەپ كۆرسىتىدۇ: «جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك جەمئىيەت قۇرۇشتا، چوقۇم ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنئى مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇشتا چىڭ تۇرۇشىمىز لازىم» ①.

ئالدى بىلەن، ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان ئىسلىسى، ئۇ، مەنئى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن زۆرۈر ماددىي شەرت-شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ. خۇددى لېنىن كۆرسىتىپ تۇنكەندەك «مەدەنىيەتلىك دۆلەت بولۇش ئۈچۈن خېلى تەرەققىي قىلغان ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى، خېلى زور ماددىي ئىسلىس بولۇشى كېرەك» ②. مۇنداق ماددىي بۇيۇملار مول بولمىسا، ئىقتىساد كۈللەنمىسە، مائارىپ، ئىلىم-پەن، مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى مۇقەررەر چەكلىنىپ قالىدۇ. كىشىلەرنىڭ مەنئى قىياپىتى ۋە سوتسىيالىستىك ئەخلاق كەمپىياتىمۇ خىلمۇ-خىل توسالغۇغا ئۇچرايدۇ. شۇڭا يولداش دېڭ شياۋپىڭ بەكمۇ ئېنىق ھالدا مۇنداق كۆرسىتىدۇ: «ماددا — ئىسلىس، خەلقنىڭ ماددىي تۇرمۇشى ياخشىلانسا، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئۆسە، روھىي قىياپىتىدە زور ئۆزگىرىش بولىدۇ» ③. «ئىنقىلاب ماددىي مەنپەئەت ئىسلىسىدا قوزغىلىدۇ، ئەگەر پىداكارلىق روھىلا تەكىتلىنىپ، ماددىي مەنپەئەتكە ئەھمىيەت بېرىلمىسە، ئۇ، ئىدىيالىزم بولىدۇ» ④. دېمەك، ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ياخشى ئېلىپ بارغاندىلا، مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ماددىي شەرت-شارائىت يارىتىپ بەرگىلى بولىدۇ. ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ياخشى ئېلىپ بېرىلمىسا، مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۇزاققا داۋام قىلالمايدۇ، تېخىمۇ يۇقىرى دەرىجىگە تەرەققىي قىلىپمۇ بارالمايدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ماددىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا مەنئى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ۋە ئەقلى كۈچ تۈۋرۈكىنى ھازىرلاپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ توغرا تەرەققىيات يۆنىلىشىنى كۈچلۈك ئىدىيەۋى كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ، يولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «بىزنىڭ جەمئىيىتىمىزدە كەڭ ئەمگەكچىلەر يۈكسەك سىياسىي ئاڭغا ئىگە. ئۇلار ئاڭلىق ھالدا قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلىپ، پەن-مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا كاپىتالىزىمىڭكىدىنمۇ يۇقىرى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى يارىتىدۇ» ⑤. سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، خەلقنىڭ ئىدىيە ۋە سىياسىي ئېڭىنى ئۆستۈرگەندە، ئۇلارنىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇشتىكى ئەمگەك قىزغىنلىقى ۋە ئىجادىي روھىنى قوزغىغىلى بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان قۇدرەتلىك روھىي كۈچ شەكىللىنىدۇ. يولداش دېڭ شياۋپىڭ جۇڭگو ئىنقىلابى ۋە قۇرۇلۇشىنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلارنى يەكەنلەش ئارقىلىق مۇنداق دەپ ئېنىق كۆرسىتىدۇ: «ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىمىزنى يالغۇز ماددىي شارائىتقا تايىنىش بىلەنلا غەلبىگە ئېرىشتۈرگىلى بولمايدۇ» ⑥. «بۇنداق ⑦ مەنئى مەدەنىيەت، كوممۇنىستىك ئىدىيە، كوممۇنىستىك ئەخلاق بولمىسا، سوتسىيالىزمىنى قانداقمۇ قۇرغىلى بولسۇن؟» ⑧ يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ ئىدىيىسىگە ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ ئاخىرقى مەنىدىن ئېيتقاندا، ماددىي مەدەنىيەت مەنئى مەدەنىيەتنى بەلگىلەيدۇ. مەنئى مەدەنىيەتنىڭ يۇقىرى كۆتىرىلىشى ماددىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا بېقىنىدۇ. لېكىن بۇنداق بېقىنىش ماددىي مەدەنىيەت ياخشى بولغان قوبۇلسا مەنئى مەدەنىيەتنىڭ شۇنىڭغا ئەگىشىپ ياخشى بولۇپ كېتىدىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئىلگىرىلىشى پەقەت

① «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 225-بەت.
② «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى» 4-توم، خەنزۇچە نەشرى، 688-بەت.
③ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 181-بەت.
④ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 312-بەت.
⑤ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 188-بەت.
⑥ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 292، 293-بەتلەر.
⑦ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 795-بەت.

ماددىي مەدەنىيەتتىنلا بولغان ئەمەس. بەلكى ئىككى مەدەنىيەتنىڭ بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشىدىن بولغان، ئىككى مەدەنىيەت ماسلىشىپ تەرەققىي قىلغاندىلا، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئۈمۈرلۈك ئىلگىرىلىيەلەيدۇ.

3. ئاساسىي مەزمۇن نەزەرىيىسى

يولداش دېڭ شياۋپىڭ ماركسىزمنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى ۋە مەملىكىتىمىز سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن، مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى ئىلمىي يىغىنچاقلىدى. 1980-يىلى 12-ئايدا، يولداش دېڭ شياۋپىڭ بىر قېتىملىق مۇھىم نۇتۇقىدا مۇنداق دەپ ئېنىق كۆرسىتىدۇ: «مەنئىي مەدەنىيەت دېگەنمىز مائارىپ، ئىلىم-پەن، مەدەنىيەت (بۇ ساھەلەر تامامەن زۆرۈر) نىلا ئەمەس، كوممۇنىستىك ئىدىيە، غايە، ئېتىقاد، ئەخلاق، ئىنتىزام، ئىنقىلابىي مەيدان ۋە پىرىنسىپىنى، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى يولداشلارچە مۇناسىۋەتنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىمۇ كۆرسىتىدۇ»^① كېيىن پارتىيىنىڭ 12-قۇرۇلتاي دوكلاتىدا تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇنداق دەپ ئېنىق كۆرسىتىدۇ: «سوتسىيالىستىك مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئومۇمەن مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ۋە ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپكە بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇ ئىككى تەرەپ بىر-بىرىگە سىڭىشىدۇ، بىر-بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ»^② مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ بىر مۇھىم مەزمۇنى، يەنە كېلىپ ئاساسىي مەزمۇنى. يولداش دېڭ شياۋپىڭ پەن-مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا بەكمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئىلىم-پەن، مائارىپ خىزمىتىنى تۇتساق، تۆتتىن زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن تۆمۈ كۈتكىلى بولمايدۇ ھەم ئۇ قۇرۇق گەپ بولۇپ قالىدۇ»^③. ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشنىڭ مەزمۇنى ئۈستىدە توختالغاندا، يولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «پۈتۈن پارتىيىدىكى يولداشلارغا ئومۇمىي مەنپەئەتنى كۆزلىتىش، ئومۇمىيلىققا بويىسۇنۇش، جاپا-مۇشەققەتكە چىداپ كۈرۈش قىلىش، پاك-دىيانەتلىك بولۇش روھىنى جارى قىلدۇرۇش، كوممۇنىستىك ئىدىيە ۋە كوممۇنىستىك ئەخلاققا چىڭ تۇرۇش توغرىسىدا تەربىيە بېرىش كېرەك»^④. بەزىلەرنىڭ كوممۇنىستىك ئىدىيە ۋە ئەخلاققا قىلغان بىر تەرىپلىمە ھۇجۇمغا قارىتا يولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دەپ ئېنىق كۆرسىتىدۇ: «بىز يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب مەزگىلىدىلا، پۈتۈنلۈك خىزمەتكە كوممۇنىستىك ئىدىئولوگىيە بىلەن يېتەكچىلىك قىلغان؛ كوممۇنىستلار ۋە ئىلغارلارنىڭ سۆز ھەرىكىتىنى كوممۇنىستىك ئەخلاق بىلەن تىزگىنلىگەن؛ (جان-دېل بىلەن خەلق ئۈچۈن ئىشلەش)، (شەخس تەشكىلىگە بويىسۇنۇش)، (ئومۇمىي مەنپەئەتنى كۆزلىتىش)، (قىلچىمۇ ئۆز مەنپەئەتىنى كۆزلىتىشى، باشقىلارنىڭ مەنپەئەتىنى كۆزلىتىش)، (جاپادىنىمۇ، ئۆلۈمدىنمۇ قورقمايلىق) نى تەشەببۇس قىلغان ۋە شۇنداق قىلغانلارنى تەقدىرلىگەن ئىدۇق. بىز سوتسىيالىزم دەۋرىگە ئاللىقاچان قەدەم قويغان بۇگۈنكى كۈندە، بەزىلەر بۇ سەلتەنەتلىك ئىنقىلابىي شۇئارلارنى ئەيىبنەمەستىن (تەقىد) قىلدى. ۋاھالەنكى بۇنداق تېتىقسىز، بىمەنە (تەقىد) تېگىشلىك تۈردە توسۇلۇش تۈگۈل، قوشۇنمىزدىكى بەزى كىشىلەرنىڭ ھېسسىياتلىق ۋە قوللىشىغا ئىگە بولدى. پارتىيىۋىلىككە، ئىنقىلابىيلىققا ئىگە ھەربىر كوممۇنىست بۇنداق ئەھۋالنىڭ داۋام قىلىۋېرىشىغا تاقەت قىلىپ تۇرالمايدۇ؟»^⑤ شۇڭا، سوتسىيالىستىك مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى داۋامىدا، سوتسىيالىستىك ۋە كوممۇنىستىك ئىدىيىۋى ئەخلاقنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىش كېرەك. بولۇپمۇ ھەربىر كوممۇنىست بۇ نۇقتىنى ئالدى بىلەن تېخىمۇ تىرىشىپ ئەمەلگە ئاشۇرۇشى كېرەك. «ئەگەر بىر كوممۇنىستا بۇنداق روھ بولمىسا، ئۇنى ھەرگىز لايىقەتلىك كوممۇنىست دەپ ھېسابلىغىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ بىلەنلا قالماي بىز يەنە بۇنداق روھنى ئۈنلۈك خىتاب قىلىش ۋە ئۆزىمىز ئۈلگە كۆرسىتىش ئارقىلىق پۈتۈن خەلق ئىچىدە ۋە بارلىق ياشلار، ئۆسمۈرلەر ئىچىدە ئومۇملاشتۇرۇپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەنئىي مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي تۈۋرۈكىگە ئايلاندۇرۇشىمىز كېرەككى، دۇنيادىكى ئىنقىلابىي، تەرەققىيپەرۋەرلىكنى تەلەپ قىلىدىغان بارلىق كىشىلەر ئۇنىڭغا ئىنتىلىدۇ. خان بولسۇن، دۇنيادىكى روھسىزلىق، مىسكىنلىك ئىچىدە يۈرگەن نۇرغۇن كىشىلەرمۇ ئۇنىڭدىن زوقلىنىدىغان بول-سۇن»^⑥

4. تۈپ نىشان نەزەرىيىسى

سوتسىيالىستىك مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ تۈپ نىشانى ۋە ۋەزىپىسى توغرا بىلىش-بىلمەسلىك ھەمدە ئىگىلىش-ئىگىلىمەسلىك — سوتسىيالىستىك مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈنۈمنىڭ قانداق بولۇشىغا مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە. تۈپ ۋەزىپىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، تۈپ نىشاننى ئىگىلىگەندىلا، سوتسىيالىستىك مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىزدا ئاچقۇچنى تۇتۇپ، ياخشى ئۈنۈم ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ. 1982-يىلى 7-ئايدا، يولداش دېڭ شياۋپىڭ ھەربىي

① «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 794-بەت.
 ② «قۇرۇلتايدىن بۇيانقى مۇھىم ھۆججەتلەردىن تاللانمىلار» 1-قىسمى، خەنزۇچە نەشرى، 29-بەت.
 ③ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 145-بەت.
 ④ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 794-بەت.
 ⑤ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 795-، 796-بەتلەر.
 ⑥ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 797-بەت.

كومىتېتنىڭ سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلىگەن سۆزىدە مۇنداق دېيىپ كۆرسىتىدۇ: «سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش، بۇنىڭدا ئاساسلىقى، ھەر مىللەت خەلقىنى غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزاملىق خەلققە ئايلاندۇرۇش كۆزدە تۇتىلىدۇ.»^① 1983-يىلى 4-ئايدا دېڭ شياۋپىڭ ھىندىستان كوممۇنىستىك پارتىيىسى (ماركسىزىمچى) مەركىزى كومىتېتىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن كۆرۈشكەندە قىلغان سۆزىدە يەنە مۇنداق دېيىپ تەكىتلەيدۇ: «سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىشىمىز كېرەك، بۇنىڭ تۈپ نېگىزى كەڭ خەلقنى كوممۇنىستىك غايىگە ئىگە، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك ۋە ئىنتىزاملىق قىلىشتىن ئىبارەت»^② كېيىن «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزى كومىتېتىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يېتەكچى قائىدىسى توغرىسىدىكى قارارى»^③ دا: «غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان سوتسىيالىستىك پۇخرالارنى يېتىلدۈرۈپ، پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللەتلەرنىڭ ئىدىيە-ئەخلاق سۈپىتى ۋە پەن-مەدەنىيەت سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش» نى سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت بەرپا قىلىشنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى ۋە تۈپ نىشانى قىلىپ بەلگىلىدى. يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ قارىشىچە، «تۆت بولۇش» ئورگانىك پۈتۈنلۈك، لېكىن ئەڭ مۇھىمى غايىلىك بولۇش ۋە ئىنتىزامچان بولۇشتىن ئىبارەت. ئۇ مۇنداق دېيىپ كۆرسىتىدۇ: «بىز ئەزەلدىن غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزاملىق بولۇشنى قۇۋۋەتلەپ كېلىۋاتىمىز. بۇنىڭ ئىچىدە غايىلىك بولۇش، ئىنتىزاملىق بولۇش ھەممىدىن مۇھىم.»^④ غايە — كۈچ مەنىسى، «بىز ئىلگىرى ئىنتايىن قىيىن شارائىتتا كۈرەش قىلىپ، تۈرلۈك تۈمەن قىيىنچىلىقلارنى ۋە خېيىم-خەتەرنى يېڭىپ، ئىنقىلابنى غەلىبىگە ئېرىشتۈرۈشكە نېمە ئۈچۈن مۇۋەپپەقىيەت بولالدىق؟ بىز غايىلىك بولغانلىقىمىز، ماركسىزم ۋە كوممۇنىزمغا ئىتىقاد قىلغانلىقىمىز ئۈچۈن مۇۋەپپەقىيەت بولالدىق»^⑤ غايە ۋە ئىتىقاد قىيىنچىلىقنى يېڭىپ غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشىمىزدىكى كۈچىمىزنىڭ مەنىسى، غايە بولۇش بىلەن بىللە ئىنتىزام بولۇشى كېرەك. ئىنتىزاملىق بولۇش — پارتىيىنىڭ لۇشىن، قائىچى، سىياسەتلىرىنى ئوڭۇشلۇق ئىزچىلاش-خۇرۇش، زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئۈزلۈكسىز ئىلگىرىلىتىشنىڭ مۇھىم كاپالىتى، خۇددى يولداش دېڭ شياۋپىڭ كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «شۇنچە چوڭ دۆلىتىمىزدە ئىتىپاقلىق ۋە ئۇيۇشۇشقا قانداق قىلغاندا ئەمەلگە ئاشىدۇ؟ بىرىنچىدىن، غايىلىك؛ ئىككىنچىدىن، ئىنتىزاملىق بولغاندا ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئۇيۇشقاندىلا كۈچ ھاسىل بولىدۇ. غايە بولمىسا، ئىنتىزام بولمىسا كونا جۇڭگودىكىگە ئوخشاش قۇمدەك چېچىلىپ كېتىمىز. ئۇنداقتا ئىنقىلابىمىزنى قانداقمۇ ۋۇجۇدقا چىقىرايلىمىز؟ قۇرۇلۇشىمىزنى قانداقمۇ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۈرەلەيمىز»^⑥ قىسقىسى، «جۇڭگودا سوتسىيالىستىك تۈزۈمدە چىڭ تۇرۇش، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇش، تۆتى زامانىۋىلاشتۇرۇش نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ك غايە بولمىسا بولمايدۇ. ئىنتىزام بولمىسىمۇ بولمايدۇ.»^⑦

5. يېتەكچى ئىدىيە نەزەرىيىسى

مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى قانداق نەزەرىيىنى يېتەكچى قىلىشى كېرەك؟ بۇ، سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت بەرپا قىلىشنىڭ خاراكتېرى ۋە تەرەققىيات يۆنىلىشىگە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. يولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق ھېسابلايدۇ، سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت بەرپا قىلىشتا ماركسىزمى يېتەكچى قىلىش كېرەك. بۇ، مەملىكىتىمىز سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن، شۇنداقلا بۇ مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى تەلپى. سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ساغلام راۋاجلىنىشنىڭ تۈپ كاپالىتى. ماركسىزم — سوتسىيالىستىك ئىدىئولوگىيىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، پۈتكۈل مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىز، جۈملىدىن غايە، ئەخلاق، مەدەنىيەت، دېموكراتىيە، قانۇن-تۈزۈم ئىدىيىسى قۇرۇلۇشلىرىمىز ماركسىزمىنىڭ يېتەكچىلىكىدىن ئايرىلالمايدۇ، ماركسىزم-لىق نەزەرىيە قۇرۇلۇشىدىن ئايرىلالمايدۇ. سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت بەرپا قىلىشنىڭ ھەرقايسى قاتلام، ھەرقايسى تارماقلىرىدا ماركسىزم باشتىن-ئاخىر يادرولۇق ئورۇندا تۇرىدۇ. ئىدىيە-ئەخلاق قۇرۇلۇشى بولسۇن، پەن-مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى بولسۇن ھېچقايسىسى ماركسىزملىق ئىلمىي نەزەرىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدىن ئايرىلالمايدۇ. ماركسىزم سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، سوتسىيالىستىك ئىدىئولوگىيىدە باشتىن-ئاخىر يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ. يولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دەيدۇ: ئىدىيە سېپىدە «روھى ئىزىنچىر بولغان» يولداشلىرىمىز «ماركسىزم بايرىقىنى، سوتسىيالىزم بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈشى كېرەك»^⑧ ماركسىزمىنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىلىرىنى ئىگىلىگەندىلا، «سىياسى، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي جەھەتتىكى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى يېڭى ھەم ئاساسىي مەسىلىلەرنى ماركسىزمىنىڭ

① «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 879-، 880-بەتلەر.
 ② «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 55-بەت.
 ③ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 429-بەت.
 ④ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 226-بەت.
 ⑤ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 228-، 229-بەتلەر.
 ⑥ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 253-بەت.
 ⑦ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 79-بەت.

تۈپ قائىدىسى ۋە ئۇسۇلى بويىچە پائال تەتقىق قىلىش ۋە ھەل قىلىش ئىقتىدارىمىزنى ئۆستۈرەلەيمىز. ① ئەلۋەتتە، «ماركسىزم نەزەرىيىسى ئەزەلدىن دوگما بولماستىن، ھەرىكىتىمىزنىڭ قىبلىنامىسى بولۇپ كەلدى. ماركسىزم شۇنى تەلپ قىلدۇكى، كىشىلەر ئۇنىڭ تۈپ قائىدىسى ۋە ئاساسىي ئۇسۇلىنى ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ئەمەلىيەتكە ئۈزلۈكسىز بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭدىن يېڭى مەسىلىلەرگە جاۋاب تېپىشى، شۇنىڭ بىلەن ماركسىزم نەزەرىيىسىنىڭ ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشى لازىم» نەزەرىيە دېگەندەك روشەن بولمايدۇ، ھاياتلىق دەرىخى بولسا دائىم كۆكۈرۈپ تۇرىدۇ. ماركسىزم نەزەرىيىسىنى ئۆزىنىڭ ياشلىق باھارى ۋە ھاياتى كۈچى مەڭگۈ ساقلاپ قېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلمىغىچى بولىدىكەن. جىز، ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە ئەمەلىيىتىمىزگە ماركسىزم نەزەرىيىسى ئارقىلىق يېتەكچىلىك قىلىپ، يېڭى ئەھۋاللارنى تېپىپ، يېڭى مەسىلىلەرنى ئۈزلۈكسىز ھەل قىلىپ بېرىشىمىز لازىم.

6. توغرا يۆنىلىش نەزەرىيىسى

سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئىلمى نەزەرىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىگە مۇھتاج بولۇپلا قالماستىن، بەلكى توغرا نەزەرىيىنى ياخشى ئىگەلەشكۈمۇ مۇھتاج. يۆنىلىش ۋە نىشاننىڭ توغرا بولۇش-بولماسلىقى بەكمۇ مۇھىم مەسىلە. يولداش دېڭ شياۋپىڭ پارتىيىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا رەھبەرلىك قىلىشتىكى تارىخى تەجرىبىلىرىنى خۇلاسلاپ، سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت توغرا يۆنىلىشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇشنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنىڭ بىلەن، پارتىيىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى ئىدىيە ۋە نەزەرىيىسىنى بېيىتىشى ۋە راۋاجلاندۇرۇشى. 1978-يىلى مەملىكەتلىك ئىلىم-پەن يىغىنىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا سۆزلىگەن نۇتۇقىدا يولداش دېڭ شياۋپىڭ ئېنىق قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: ئىشچىلار سىنىپىنىڭ زىيالىيلىرى «سوتسىيالىزم ئۈچۈن، ئىشچى-دېھقان ئىسكەرلەر ئۈچۈن ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئاڭلىق خىزمەت قىلىشى كېرەك» ② بۇنىڭدا زىيالىيلارنىڭ دۇنيا قارىشى مەسىلىسىنى شەرھىلەپلا قالماستىن، بەلكى سوتسىيالىستىك مەنۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتىنىمۇ ئېچىپ بەردى ھەمدە سوتسىيالىستىك مەنۋى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خاراكتېرىنى كۆرسىتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ توغرا يۆنىلىشىنىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇپ بەردى. سوتسىيالىستىك ئىدىيەيات-سەنئەت سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇ. خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇ. بۇنى مەملىكىتىمىز مەنۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ خاراكتېرى ۋە ۋەزىپىسى بەلگىلىگەن. مەنۋى مەدەنىيەت — مەدەنىيەت كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ نەرسە. ئۇ مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىقتىساد ۋە سىياسىنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە، ئۇنىڭ خاراكتېرى ئىجتىمائىي ئىقتىساد ۋە سىياسىنىڭ خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. مەملىكىتىمىز — سوتسىيالىستىك دۆلەت. سوتسىيالىستىك تۈزۈم ۋە ئىقتىساد ئۈستىگە قۇرۇلغان مەنۋى مەدەنىيەت سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيەت بولۇشى كېرەك. ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى: سوتسىيالىستىك ئىقتىساد ۋە قۇرۇلۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ، ئىقتىسادىي تۈزۈم ۋە سىياسىي تۈزۈمنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ئۈچۈن يول ئېچىپ بېرىشتىن ئىبارەت. شۇڭا يولداش دېڭ شياۋپىڭ مەنۋى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ۋەزىپىسى ئۈستىدە توختالغاندا مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىش، «سوتسىيالىستىك جۇڭگونىڭ غايەت زور مۇۋەپپەقىيىتى ۋە چەكسىز ئىستىقبالىنى، سوتسىيالىستىك جۇڭگونىڭ ئىستىقبالى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشنىڭ زامانىمىزدىكى ياشلارنىڭ ئەڭ يۈكسەك ۋەزىپىسى ۋە شان-شەرىپى ئىكەنلىكىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىش» كېرەك. بۇنداق قىلىشتىن مەقسەت سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى مۇستەھكەملەپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، بۇنىڭ بىلەن، سوتسىيالىزم ئىشلىرىنى ئۈزلۈكسىز ئىلگىرىلىتىشتىن ئىبارەت. سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش تامامەن بىردەك. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى — كەڭ خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىيەت ئېھتىياجىنى ئەڭ زور چەكتە قاندۇرۇش. بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى زور كۈچ بىلەن كۈچەيتىپ، كىشىلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش بىلەن بىللە، خەلق ئاممىسىنىڭ مەنۋى مەدەنىيەت تۇرمۇش ئېھتىياجىنىمۇ ئەڭ زور چەكتە قاندۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. مەنۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىز، بىر تەرەپتىن، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنۋى مەدەنىيەت ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، كەڭ خەلققە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئىلمىي، نەزەرىيىۋى يېتەكچىلىك، ئىدىيىۋى ئاساس ۋە روھى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ يەتكۈزۈپ بېرىشى كېرەك. خۇددى يولداش دېڭ شياۋپىڭ ئېيتقاندەك: «مەنۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىز خەلقنى تىرىشىپ سوتسىيالىستىك ئىدىيە بىلەن تەربىيەلەپ، ئۇلارنى پائال ئالغا ئىتتىلىش، جاسارەت بىلەن ئىشلەش روھىغا ئىگە قىلىشى»، «كەڭ ئاممىنىڭ سوتسىيالىستىك

① «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 300-بەت.
 ② «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 299-بەت.
 ③ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 196-بەت.
 ④ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 551-بەت.

ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، ئۇلارنىڭ سوتسىيالىستىك تۆتتى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت تارىخىي خاراكتېرلىك ئىجادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا تۈرتكە بولۇشى كېرەك»^① بۇ ھەم خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، ھەم سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ۋە خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇش — سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىشنىڭ توغرا يۆنىلىشى. بۇ يۆنىلىشتىن چەتتىكىن ھامان مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى تۈبۈق يولغا كىرىپ قالدۇ. 1983-يىلى 10-ئايدا، بولداش دېڭ شياۋپىڭ پارتىيىنىڭ 12-نۆۋەتلىك 2-ئومۇمىي يىغىنىدىكى سۆزىدە بەزى ئەدەبىيات-سەنئەت خىزمەتچىلىرىنىڭ يۆنىلىشتىن ئېغىپ كېتىشتەك خاتالىقىنى كۆزدە تۇتۇپ مۇنداق دەپ ئېنىق كۆرسىتىدۇ: «بەزى كىشىلەر پارتىيە مەركىزى كومىتېتى ئوتتۇرىغا قويغان ئەدەبىيات-سەنئەتنى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش شۇنارغا سوغۇق پوزىتسىيە تۇتتى. ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ سوتسىيالىستىك يۆنىلىشىگە سوغۇق پوزىتسىيە تۇتتى. پارتىيە ۋە خەلقنىڭ ئىنقىلابىي تارىخىنى ۋە ئۇلارنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىدا قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلىپ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى ئىپادىلەشكە ۋە مەدھىلەشكە قىزغىن ئىشتىياق باغلىمىدى. ئۇلار سوتسىيالىزم ئىشلىرى داۋامىدا ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلىلەر ئۈستىدە پارتىيىگە خىس ئاكتىپ ئىنقىلابىي مەيداندا تۇرۇپ، ئالەمنىڭ تونۇشىنى ئۆستۈرۈش، قىزغىنلىقىنى قوزغاش، ئىشەنچىنى چىڭىتىش يولىدا ھېچ قانداق ئىش كۆرمىدى.»^② بۇ — بىر خىل نورمال بولمىغان ھادىسە. ئىستابىدىل تۈزىتىش كېرەك. سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش — سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ تۈپ پرىنسىپى، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك مەنىۋى ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ يۈكسەك مەجبۇرىيىتى ۋە مۇقەددىمىسى بۇرچى. نەزەرىيە، تەشۋىقات، ئەدەبىيات-سەنئەت، ئاخبارات ۋە نەشرىيات خىزمەتچىلىرى ئەمەلىيەت جەريانىدا، سوتسىيالىزم ئۈچۈن، خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش يۆنىلىشىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇسا، بۇ بىر خىل ئېغىر مەسئۇلىيەتسىزلىك بولىدۇ.

7. سۈبىيكت كۈچ نەزەرىيىسى

سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى كىمگە تايىنىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ؟، تايانچ كۈچ كىم؟ كىم رەھبەرلىك قىلىدۇ ھەم تۇيۇشتۇرىدۇ؟ بۇ، مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ۋەزىپىسىنى قەيەرگە ئەمەلىيەتتە تۇرۇشتىن ئىبارەت ھاقىلىق مەسىلە. بولداش دېڭ شياۋپىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ دۆلەت ئەھۋالى ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، مەملىكىتىمىز مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ سۈبىيكتىپ قۇرۇلمىسىنى تەتقىق قىلىپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ سۈبىيكتى، تايانچ كۈچى ۋە رەھبىرىي كۈچىنى چوڭقۇر يېشىپ بەردى.

ھەممىدىن ئاۋۋال، بولداش دېڭ شياۋپىڭ خەلق ئالەمىنى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنى ياراتقۇچى ۋە قۇرۇپ چىققۇچى دەپ قارىدى. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ئەزەلدىنلا تارىخىي ئىلگىرلىتىدىغان كۈچ خەلق ئاممىسى دەپ قاراپ كەلدى.»^③ خەلق ئاممىسى تارىخىي ياراتقۇچى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمگىكى ئارقىلىق ماددىي بايلىق يارىتىپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ مول ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت تەجرىبىلىرى ئارقىلىق ئىدىيە ۋە مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن مول مەنىۋى ئوزۇق يەتكۈزۈپ بەردى. خەلق ئاممىسى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ سۈبىيكت كۈچى، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭمۇ سۈبىيكت كۈچى.

ئۇنىڭدىن قالسا، زىيالىيلار سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ تايانچ كۈچى. بولداش دېڭ شياۋپىڭ مەملىكەتلىك ئىلىم-پەن يىغىنىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا سۆزلىگەن نۇتۇقىدا مۇنداق دەپ ئېنىق كۆرسىتىدۇ: «كەسپىي ئىلمى تەتقىقات قوشۇنى — ئىلىم-پەن خىزمىتىدىكى تايانچ كۈچ.»^④ مەملىكىتىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچىدا زىيالىيلار ئىشچىلار سىنىپىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى: «ئەقلى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارمۇ ئەمگەكچىلەر.»^⑤ بولۇپمۇ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ يېڭى دەۋرىدە، ئەقلى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغان زىيالىيلارنىڭ سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش جەريانىدىكى رولى بارغانسېرى روشەن، بارغانسېرى مۇھىم بولماقتا. زىيالىيلار بارلىق ئىلىم-پەن بىلىملىرىنى يارىتىش، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش، ئۇنى تەتقىقلاش ۋە تارقىتىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان بولىدۇ. ئۇلار — سوتسىيالىستىك مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئاساسىي كۈچ، شۇنداقلا تايانچ كۈچ. دەل مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن «پۈتۈن پارتىيىمۇ، پۈتۈن جەمئىيەتمۇ بىلىمگە ھەققىي ھۆرمەت قىلىشى، زىيالىيلارنىڭ رولىنى ھەققىي جارى قىلدۇرۇش كېرەك. شۇنداق قىلساق، زامانىۋىلاشتۇرۇش نىشانىنى جەزمەن پەيدىنپەي

① «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 452، 453-بەتلەر.
 ② «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 85، 86-بەتلەر.
 ③ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 91-بەت.
 ④ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 207-بەت.
 ⑤ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 86-بەت.

ئىمەلگە ئاشۇرالايمىز؟^①

ئۇنىڭدىنمۇ قالسا، كوممۇنىستىك پارتىيە سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى رەھبىرى كۈچ. يولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «پارتىيىمىزنى ماركسىزىچە، جەڭگىۋار پارتىيە قىلىپ قۇرۇپ چىقىپ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ سوتسىيالىستىك ماددى مەدەنىيەت ۋە مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا رەھبەرلىك قىلىدىغان مۇستەھكەم يادرغا ئايلاندۇرۇشىمىز كېرەك». ② پارتىيە رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇش — سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى، كوممۇنىستىك پارتىيە — سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ رەھبىرى كۈچى. شۇنداقلا سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ رەھبىرى كۈچى. «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدىن ئايرىلغاندا، سوتسىيالىستىك ئىقتىساد، سىياسىي، ھەربىي ۋە مەدەنىيەتنى كىم ئۇيۇشتۇرىدۇ؟ جۇڭگونىڭ تۆتتىن زامانىۋىلاشتۇرۇشى كىم ئۇيۇشتۇرىدۇ؟» ③

8. ئىلمىي قۇرۇلۇش نەزەرىيىسى

سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ تۈپ ۋەزىيىسى ۋە نىشانى «تۆت بولۇش» نى ئىمەلگە ئاشۇرىدىغان يېڭى كىشىلەرنى تەربىيىلەپ، پۈتۈن مىللەتنىڭ ئىدىيە، مەدەنىيەت، سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ئىكەن، ئۇ ھالدا ئىقتىسادلىقلارنى يېتىشتۈرىدۇ. خان مائارىپ پائالىيىتى مۇقەررەر ھالدا سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت بەرپا قىلىشنىڭ ئىلمىي قۇرۇلۇشى بولىدۇ. يولداش دېڭ شياۋپىڭ مەملىكەتتىمىزنىڭ دۆلەت ئەھۋالىغا ئاساسەن، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى، بولۇپمۇ پۈتكۈل زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىكى ئورنى ۋە رولىنى ئىلمى دەلىللىدى. دېڭ شياۋپىڭنىڭ قارىشىچە، مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش — بىر ستراتېگىيىلىك مەسئەلە. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «يەن-تېخنىكا ساھەسىدىكى ئىقتىسادلىق كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈشنىڭ ئىلمىي مائارىپتا، ④، «مائارىپقا سەل قارايدىغان رەھبەر يىراقنى كۆرەلمەيدىغان، پىشىمغان رەھبەر بولۇپ، زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا رەھبەرلىك قىلالمايدۇ.» ⑤ 1985-يىلى ئېچىلغان مەملىكەتلىك مائارىپ خىزمىتى يىغىنىدا يولداش دېڭ شياۋپىڭ يەنە بىر قېتىم تەكىتلەپ مۇنداق كۆرسىتىدۇ: «مەركىزىي كومىتېت مائارىپنى ئىنتايىن زور تىرىشچانلىق بىلەن تۇتۇشى، تۇتقانىدەك باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپتىن باشلاپ تۇتۇشى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇ — ستراتېگىيىلىك نەزەر بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىر تەدبىر. ئەگەر پۈتۈن پارتىيىنىڭ ئالدىغا ھازىر مۇشۇنداق ۋەزىپە قويۇلسا، چوڭ ئىشقا دەخلى يېتىدۇ، تارىخى جاۋابكارلىققا تارتىلىشقا توغرا كېلىدۇ.» ⑥ مائارىپ خىزمىتىنى ئىنتايىن زور تىرىشچانلىق بىلەن تۇتقانىدا، سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىز ئاساسقا ئىگە بولىدۇ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىمىز مۇ ئوڭۇشلۇق تەرەققىي قىلالايدۇ. يولداش دېڭ شياۋپىڭ بىزدىن مائارىپنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورنىنى پارتىيە خىزمىتى مۇھىم نۇقتىسىنىڭ يۆتكىلىش يۈكسەكلىكىدىن تولۇق تونۇشىنى تەلەپ قىلىپ مۇنداق كۆرسىتىدۇ: «پۈتۈن پارتىيە خىزمىتىنىڭ، پۈتۈن دۆلەت خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى يۆتكىدۇقۇ؟ بۇ مۇھىم نۇقتا مائارىپنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك ئىدى. بىرەر رايون، بىرەر تارماق ئىقتىسادىدا تۇتۇپ، مائارىپنى تۇتسا، شۇ جايدا خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ئوبدان يۆتكەلمىگەن ياكى تولۇق يۆتكەلمىگەن بولىدۇ.» ⑦ مائارىپ خىزمىتىنى تۇتۇشنىڭ ستراتېگىيىلىك ئەھمىيىتىنى پۈتۈن ئىگىلىك ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىنى ئاساس قىلىپ چوڭقۇر تۇتقانىدا، مائارىپ خىزمىتىنىڭ مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى، بولۇپمۇ پۈتكۈل زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىكى مۇھىم ئورنىنى ھەقىقىي توغرىلىغى بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مائارىپ خىزمىتىنى ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلدۇرغىلى بولىدۇ.

9. فاڭجېن پىرىنسىپ نەزەرىيىسى

مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ توغرا يۆنىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن توغرا فاڭجېن، پىرىنسىپنى يېتەكچى قىلىش زۆرۈر. توغرا فاڭجېن ۋە پىرىنسىپ بولغاندىلا مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى ھەر خىل زور مەسىللەرنى ئىلمىي ھەل قىلىپ، بۇنىڭ بىلەن مەنئى مەدەنىيەتنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىنى تېخىمۇ ئوبدان ئىلگىرى سۈرۈشىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. يولداش دېڭ شياۋپىڭ مەملىكەتتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىزنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، بولۇپمۇ پارتىيىنىڭ 11-نۆۋەتلىك 3-ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى مەملىكەتتىمىز مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى مول تەجرىبىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ، سوتسىيالىستىك مەنئى

- ① «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 140-بەت.
- ② «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 77-بەت.
- ③ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، خەنزۇچە نەشرى، 171-بەت.
- ④ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 203-بەت.
- ⑤ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 247-بەت.
- ⑥ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 246-بەت.
- ⑦ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 247-بەت.

مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ بىر قاتار مول تەجرىبىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى، بۇنىڭ بىلەن يېڭى دەۋردىكى مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ياخشى ئېلىپ بېرىشىمىز ئۈچۈن ئىلمىي يېتەكچى پىرىنسىپ تۇرغۇزۇپ بەردى.

بىرىنچى، ئىجتىمائىي ئۈنۈم پىرىنسىپى. بولداش دېڭ شياۋپىڭ ئېنىق قىلىپ مۇنداق كۆرسەتتى: ئەدەبىيات-سەنئەت خىزمەتچىلىرى «باشتىن ئاخىر بوشاشماي كەڭ ئاممىغا بۆزلىنىشى، بەدىئىي جەھەتتە ئۆز ماھارىتىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشى، قولنىڭ ئۈچىدا كەلسە-كەلمەس ئىشلەپ قويۇشتىن ساقلىنىشى، ئۆز ئەسىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمى ئۈستىدە ئەستايىد-دىللىق ۋە تەلەپچانلىق بىلەن ئويلىنىشى، خەلققە ئەڭ ياخشى مەنئى ئورۇنلارنى تەقدىم قىلىشقا تىرىشىشى لازىم»^① بۇ پەقەت ئەدەبىيات-سەنئەت خىزمەتچىلىرىنىڭ ۋەزىپىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سوتسىيالىستىك مەنئى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭمۇ ئورتاق ۋەزىپىسى. 1985-يىلى، بولداش دېڭ شياۋپىڭ مەملىكەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى-دا يەنە بىر قېتىم مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ئىدىيە، مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە سەھىيە تارماقلىرىنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائىي ئۈنۈمنى ھەممە پائالىيەتلەرنىڭ بىرىدىن بىرى مۇناسىۋىتى قىلىشى، شۇ تارماقلارغا قاراشلىق كارخانىلارمۇ ئىجتىمائىي ئۈنۈمنى ئالىي مىزان قىلىشى لازىم»^② مۇشۇنداق مىزاندا چىڭ تۇرغاندىلا، ياخشى مەنئى مەھسۇلاتلارنى كۆپلەپ چىقىرىشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

ئىككىنچى، تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش پىرىنسىپى. ھەرقانداق دەۋردىكى مەنئى مەدەنىيەت — ئىنسانىيەت ئۇزاق مۇددەت ياراتقان ئېسىل مەنئى مەدەنىيەتنىڭ نەتىجىسى، ئالدىنقى ئەۋلادلار مەنئى مەدەنىيىتى نەتىجىسىنىڭ ۋارىسلىق قىلىنىشى ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلۇشى. بولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دەيدۇ: «پەن-تېخنىكا جەھەتتە، ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرىدە شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلەر يارىتىلغان، تۆت چوڭ كەشىپىياتىمىز دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدا ئۇلۇغ رول ئوينىغانىدى»^③ شۇنداق ئىكەن، جۇڭخۇا مىللەتلەرنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ئاسرىشىمىز لازىم. تەنقىد قىلىش بىلەن ۋارىسلىق قىلىشنىڭ مۇناسىۋىتى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، مېغىز بىلەن شاكالنى ئېنىق ئايرىپ، مېغىزنى تاللىۋېلىپ، شاكالنى چىقىرىپ تاشلاپ، قەدىمكى بۈگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشنى تىرىشىپ ئىشقا ئاشۇرۇپ بېگىنى يارىتىشىمىز لازىم.

ئۈچىنچى، سىرتقا ئېچىۋېتىش پىرىنسىپى. سىرتقا ئېچىۋېتىش — تەۋرىنىشكە بولمايدىغان ئاساسىي دۆلەت سىياسىتى، ئۇ ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا ئۇيغۇن كېلىپلا قالماستىن، مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. بولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق كۆرسەتتى: «سوتسىيالىزم كاپىتالىزىمغا سېلىشتۇرما بولغۇدەك ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئىنسانلار جەمئىيىتىدە يارىتىلغان بارلىق مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى دادىللىق بىلەن قوبۇل قىلىشى ۋە ئەينەك قىلىشى، بۈگۈنكى دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ، جۈملىدىن تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىجتىمائىيلاشقان زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش قانۇنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بارلىق ئىلغار ئىگىلىك شەكىللىرى، باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلىشى ۋە ئەينەك قىلىشى كېرەك»^④ «بىز تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىن ئىلغار ئىلىم-پەن، ئىلغار تېخنىكا، ئىلغار ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلى، شۇنىڭدەك ئۆزىمىز ئۈچۈن پايدىلىق بولغان باشقا بارلىق بىلىم ۋە مەدەنىيەتنى ئۆگىنىشىمىز كېرەك، بىكىنىمىزچىلىك قىلىش، بىر ئىزدا توختاپ قېلىش ھاماقەتلىك بولىدۇ»^⑤ شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «مەدەنىيەت ساھەسىگە تەئەللۈق نەرسىلەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە ئۇلارنى ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى چوقۇم ماركسىزم ئاساسىدا تەھلىل قىلىشىمىز، پەرق ئېتىشىمىز ۋە تەنقىد قىلىشىمىز لازىم»^⑥ بولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ بۇ بايانلىرى تارىخىي تەجرىبە ساۋاقلارنى يەكۈنلەش، مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىش ئاساسىدا ئومۇملاشتۇرۇلغان ئىلمىي يەكۈن.

10. يول، ئۇسۇل نەزەرىيىسى

سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى زادى قايسى يول، قانداق ئۇسۇللارنى قوللىنىش ئارقىلىق ئېلىپ بېرىش كېرەك؟ بولداش دېڭ شياۋپىڭ مەملىكىتىمىز سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن مەنئى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يولى ۋە ئۇسۇلى ئۈستىدە ماكرۇ جەھەتتىن ئىلمىي بايانلارنى قىلدى. بىرىنچى، مائارىپنى ئاساس قىلىش. بولداش دېڭ شياۋپىڭ مەملىكەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيىدا قىلغان سۆزىدە مۇنداق دەپ ئېنىق كۆرسەتتى: ئىدىيە، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى داۋامىدا «قايىل قىلىش — تەربىيە بېرىشنى ئاساس قىلىش

- ① «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 455-بەت.
- ② «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 295-بەت.
- ③ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 192-بەت.
- ④ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 778-بەت.
- ⑤ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 88-بەت.
- ⑥ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 88، 89-بەتلەر.

فاڭجېننى قەتئىي ئىزچىلاشتۇرمىز، ھېچقانداق ھەرىكەت ۋە (چوڭ پىپەن) ئېلىپ بارمايمىز. ئىككىنچى ساھەسىدىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا «ئۇسۇل جەھەتتە تەربىيە بېرىش ۋە يېتەكلىشىنى ئاساسىي ئورۇنغا قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. «يولداش دېڭ شياۋپىڭ مائارىپنى ئاساس قىلىشى، سوتسىيالىستىك مەنئىيە قۇرۇلۇشىنىڭ، بولۇپمۇ ئىدىيە قۇرۇلۇشىنىڭ بىر مۇھىم فاڭجېن ۋە ئۇسۇلى قىلىپ ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ سوتسىيالىستىك مەنئىيە قۇرۇلۇشىنى تېخىمۇ ياخشى يولغا قويۇپ، يېڭى دەۋردىكى ئىدىيە ۋە سىياسىي خىزمەتنى ياخشى ئىشلىتىمىزدە، شۇبھىسىزكى، ئىنتايىن مۇھىم يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىككىنچى، ئىدىيىۋى كۈرەش. يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ قارىشىچە، قايىل قىلىش، تەربىيەلەشنى ئاساس قىلىشى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىللە، ئاكتىپ ئىدىيىۋى كۈرەشكە سەل قارىماسلىق كېرەك. ئۇ ئىدىيىۋى سەپتە ساقلانغان بىر بەزى مەسىللەر ئۈستىدە توختالغاندا مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «پارتىيىمىز ماركسىزمچە رەھبەرلىكنى ھەقىقىي كۆپەيتىپ، بوشاڭلىق-چېچىلاڭغۇلۇق ھالەتنى ۋە لىبېرالزىملىق پوزىتسىيىنى قەتئىي تۈگىتىپ، ئاكتىپ ئىدىيىۋى كۈرەشنى ئەستايىدىل قانات يايدۇرسا، ئىدىيىۋى سەپتىكى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن تۈرلۈك مەسىللەرنى ھەل قىلىپ كېتەلەيدۇ ھەم ئاسان ھەل قىلالايدۇ». ئىدىيىۋى كۈرەشنى قانات يايدۇرۇش جەريانىدا تەنقىد ۋە ئۆز-ئۆزىنى تەنقىد قىلىش قورالنى ئىشلىتىشى ئۆگىنىۋېلىش كېرەك. «ئىدىيىۋى خىزمەت ئىشلەنمەسە، تەنقىد، ئۆز-ئۆزىنى تەنقىد قىلىش قانات يايدۇرۇلسا زادى بولمايدۇ. تەنقىد قورالنى تاشلاپ قويۇشقا زادى بولمايدۇ». ئىدىيىۋى كۈرەشتە «سول» چىل ۋە ئوڭ چىللىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل خاتا خاھىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تۈگىتىشكە دىققەت قىلىش كېرەك. «ئوڭچىللىق سوتسىيالىزمىنى نابۇت قىلىۋېتەلەيدۇ، (سول) چىللىقمۇ سوتسىيالىزمىنى نابۇت قىلىۋېتەلەيدۇ.» «(سول) چىل خاتا ئىدىيىنى تەنقىد قىلىش كېرەك، ئوڭچىل خاتا ئىدىيىنىمۇ تەنقىد قىلىش كېرەك»، «(سول) چىللىق، بولسا (سول) چىللىققا، ئوڭچىللىق بولسا ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش لازىم.» يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ بۇ بايانلىرى پارتىيىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرەشنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلارنى يەكۈنلەش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش ئاساسىدا كەلتۈرۈپ چىقىرىلغان ئىلمىي خۇلاسەدۇر.

ئۈچىنچى، مۇھىمى قۇرۇش. سوتسىيالىستىك مەنئىيە قۇرۇلۇشىدا «بۇرۇشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويماي» بەلكى قۇرۇشنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش كېرەك. يولداش دېڭ شياۋپىڭ 1979-يىلى 3-ئايدا ئىدىيە، نەزەرىيە سېپىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى تۆت ئاساسىي پىرىنسىپ بويىچە، ئىجابىي تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ئاساسىي قۇرۇلۇشنى كۈچەيتىش ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئىدىيىۋى، نەزەرىيىۋى سەپتىكى يولداشلىرىمىز چوقۇم تېزدىن كۈچ ئۇيۇشتۇرۇپ، پىلانى ئوبدان تۈزۈپ، ئىمكان قەدەر قىسقا ۋاقىت ئىچىدە يېڭى مەزمۇن، يېڭى ئىدىيە، يېڭى تىلغا ئىگە بولغان، ۋەزىنى بار بىر تۈركۈم ماقالە، كىتاب، ئوقۇشلۇق، دەرسلىك قاتارلىقلارنى كەينى-كەينىدىن يېزىپ ۋە بېسىپ چىقىپ، بۇ بوشلۇقنى تولدۇرۇشى كېرەك.» سوتسىيالىستىك مەنئىيە مۇھىم نۇقتىنى قۇرۇش ئۈستىگە قويغاندىلا يېڭى مەسئۇلاتلارنى ئۈزلۈكسىز ئىشلەپچىقىرىپ، بۇنىڭ بىلەن مەنئىيە قۇرۇلۇشىنىڭ پۈتۈنلۈك سەۋىيىسىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ.

دېمەك، مەملىكىتىمىز سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ يېڭى تارىخى دەۋرىدە، يولداش دېڭ شياۋپىڭ پۈتۈن پارتىيىنىڭ ئەقىل-پاراسىتى ۋە تەجرىبىلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، يېڭى دەۋردىكى مەملىكىتىمىز سوتسىيالىستىك مەنئىيە قۇرۇلۇشى توغرىسىدا بىر قاتار ستراتېگىيىلىك تەسەۋۋۇرلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ماركسىزم ۋە ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى ئىجابىي بېيىتىشى ۋە راۋاجلاندۇرۇشى. جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئۇلۇغ ئەھمىيىتى جەريانىدا، يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ مەنئىيە قۇرۇلۇشى توغرىسىدىكى بىر قاتار نەزەرىيە ۋە نۇقتىبەنەزەرلىرىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ ۋە ئىگىلەپ، مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەنئىيە قۇرۇلۇشىنى يېڭى، تېخىمۇ يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكۈزۈشىمىز لازىم.

— جالالىدىن پازىل تەرجىمىسى

- ① «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 296-بەت.
- ② «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 434-بەت.
- ③ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 95-بەت.
- ④ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 844-بەت.
- ⑤ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 781-بەت.
- ⑥ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 822-بەت.
- ⑦ «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 388-بەت.

ئىدىيەۋى سىياسىي تەربىيەنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى

ئىسلام يۈمۈپ

بىز ھەر كۈنى ئىدىيەۋى سىياسىي تەلىم تەربىيە ھەققىدە سۆزلەيمىز. كۆپچىلىكىمىزگە بۇ خىزمەتنىڭ مەزمۇنى دائىرىسى ئېنىق بولسىمۇ، مۇھىم نۇقتىلىرى ئانچۇنلا ئېنىق ئەمەس. ھازىرقى كۈندە مۇتەخەسسسلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئاساس قىلغاندا، ئىدىيەۋى سىياسىي خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرىنى تۆۋەندىكىدەك تونۇش مۇمكىن.

1. ئىدىيەۋى سىياسىي تەربىيەنىڭ نىگىزلىك ئۇقۇمى ۋە نىگىزلىك دائىرىسى. بۇنىڭدا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك نۆت نۇقتا بولۇپ، بىرىنچىدىن، ئىدىيەۋى سىياسىي تەربىيەنىڭ نىگىزلىك ئۇقۇمى. ئىدىيەۋى سىياسىي خىزمەتنىڭ نىگىزلىك ئۇقۇمى ھەر بىر ساھەدە پەرقلىق ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن، زاۋۇت - كارخانىلاردا سىياسىي ئىدىيەۋى خىزمەت دەپ ئاتالسا، مەكتەپلەردە ئىدىيەۋى سىياسىي تەربىيە دەپ ئاتىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ مەركىزىدە ئوقۇغۇچىلارنىڭ سىياسىي، ئىدىيەۋى، سىياسىي، ئەخلاقىي پەزىلەت سۈپەتلىرىنى ئۆستۈرۈپ تۇرىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئىدىيەۋى سىياسىي تەربىيە بىلەن پارتىيەنىڭ ئىدىيەۋى سىياسىي تەربىيەسىنىڭ مۇناسىۋىتى. بۇ مەسىلىدە ئېنىق قاراش شۇكى، دۇنيادا بۇ مەسىلىنى ئومۇمىي تەلىم - تەربىيە ئىچىگە قويدۇ. يەنى ئادەم تەربىيەلەش، ئۆز نۆۋىتىدە شۇ دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ تەرقىياتىنى نەزەرگە ئالغانلىقتىن، ئۇنىڭدا سىياسىي تەلىم-تەربىيە بولماي مۇمكىن ئەمەس. ئەمما، بىزدىكى تەربىيە ئالاھىدە بىر خىل ئالىي - كوممۇنىستىك پارتىيەنىڭ بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن باشقا ئەللەرنىڭكىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، بۇ جەھەتتىكى تەلىم-تەربىيەدە بىز ئاۋۋال پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ ئىدىيەۋى سىياسىي تەلىم - تەربىيەسى بىلەن ئوخشاش بولغان مائارىپ يولىغا مېڭىپ تۇرۇپ، ئاندىن شۇ ئاساستا ئۆزىمىزنىڭ ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈشىمىز كېرەك. ئۈچىنچىدىن، ئىدىيەۋى سىياسىي تەربىيە ئاننىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغا قاراپ ئېلىپ بېرىلىدىغان ئەمەلىيەت پائالىيىتىدۇر. بۇنىڭ سەۋمىي شۇكى، ئىدىيەۋى سىياسىي تەربىيە ئادەمنىڭ ساپاسىغا ئەھمىيەت بەرگەنلىكتىن ئۇ مۇقەررەر ھالدا ئاننىڭ ئوخشاش بولمىغان قاتلاملىرىغا قارىتا ئېلىپ بېرىلىدۇ؛ ئالدى بىلەن ئادەمنىڭ ھەرىكىتى قاتارلىق ئادەم كۆزىگە كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان تەرەپلىرىگە قارىتىلسا، بۇنىڭدىن كېيىنلا ئادەمنىڭ ھەرىكىتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتقان ئىجتىمائىي پىسخىك ھالەتلەرگە قارىتىلىدۇ؛ بۇنىڭدىن تېخىمۇ ئىچكىرىگە، كىشىلەرنىڭ مەقسەت-مۇددىئاسى، ئېتىقادى، دۇنيا قارىشى قاتارلىق تەرەپلەرگە قاراپ چوڭقۇرلاسا، ئەڭ ئاخىرىدا ئادەمنىڭ غايە، ئېتىقادى ئاساسىدا تەرىقىي قىلىپ بارىدىغان خۇلق سۈپەتلىرى، ئۆزىدىن ھاقىقىي ئالامەتلىرىگە قارىتا ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇنداق ئىكەن، ئىدىيەۋى سىياسىي-تەربىيە بىر خىل ئاڭ ھالىتى بولۇپ، ئۇستىقۇرۇلماغا تەۋە بولسا، ھەم شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا يەنە بىر خىل ئەمەلىيەت پائالىيىتى، جەمئىيەتتە يېڭىچە ئادەم تەربىيەلەش پائالىيىتىدۇر. مۇشۇنداق بولغاچقا، ئادەم تەربىيەلەش ئارقىلىق جەمئىيەتنى تەرىقىي قىلدۇرۇش بىلەن ئادەمنى تەرىقىي قىلدۇرۇش تالامى بىرلىككە كەلگەن بولىدۇ. تۆتىنچىدىن، ئىدىيەۋى سىياسىي تەربىيەنىڭ ئىلىم تەۋەلىك مەسىلىسى، ھازىرقى كۈندە بۇ ساھە بىر خىل قانۇنشۇناسلىق بويىچە باكلالۇر، ماگىستىرلىق ئۇنۋانى، يەنە بىر خىلى پىداگوگىكا بويىچە باكلالۇر، ماگىستىرلىق ئۇنۋانى. بۇلارنىڭ ئالدىنقىسى سىياسىي قانۇن پەنلىرىگە تەۋە بولسا، كېيىنكىسى پىداگوگىكا پەنلىرىگە تەۋە بولۇپ، ھەر ئىككى خىل تەلىم-تەربىيە ئىدىيەۋى سىياسىي خاراكتىرلىك تەلىم-تەربىيەلەر كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ.

2. ئىدىيەۋى-سىياسىي تەربىيەنىڭ مېخانىزمى ۋە ئۈنۈمچانلىقى. بۇ جەھەتتىكى تەلىم-تەربىيەنىڭ مۇھىم بىر نۇقتىسى مانا مۇشۇ تەلىم-تەربىيەنىڭ ئۈنۈمچانلىق مەسىلىسىدۇر. بۇنداق ئۈنۈمچانلىق ئەلۋەتتە تەلىم-تەربىيەنىڭ مېخانىزمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، مېخانىزم دېگەندە، ئالدى بىلەن، ئۇنى ئېلىپ بارىدىغان مائارىپ تۈزۈمىنىڭ مۇكەممەل بولۇشىغا قارىتا ئېيتىلىدۇ. مائارىپ تۈزۈمىنىڭ ياخشى بولۇشى ھەر قانداق جەمئىيەتنىڭ تەلىم-تەربىيەسى ئۈچۈن تولۇق مۇھىم. ئەمما تەلىم-تەربىيەنىڭ رولى ئىدىيەۋى-سىياسىي تەلىم تەربىيەنىڭ قانداق ئورۇنغا قويۇلغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، نەزەرىيە پىشپى يېتىلگەن ئەھۋال ئاستىدا، ئۇنىڭ ئورنى رولىدىن مۇھىم بولىدۇ، چۈنكى تەلىم - تەربىيەنىڭ ئورنى بولغاندىلا، ئۇنىڭ رولى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، يەنە ئۇ ئۆزىنىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملىپ كېتەلەيدۇ. مۇشۇ قاراش بويىچە شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، بۈگۈنكى كۈندە، ئېلىمىزدە سىياسىي خىزمەت تۈزۈم، سىياسەت، مەمۇرى ھوقۇق قاتارلىق ئامىللارنىڭ كاپالەتكە مۇھتاج.

ئىدىيىۋى-سىياسى تەربىيىنىڭ ئۈنۈمچانلىقى دېگەندە، ئۇنىڭ جەمئىيەتنى باشقۇرىدىغان ئۈنۈملىك ئۇسۇلغا ئايلىنىشىغا قارىتا ئېيتىلىدۇ. ئېنىقلاپ دەۋرىدە ئىدىيىۋى سىياسى خىزمەت ئەنگۈشتە ئىدى، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش دەۋرىدە، ئىجتىمائىي مەنبەئەت كۆپ مەنبەلىك بولۇپ كەتكەنلىكتىن، ئىدىيىۋى سىياسى خىزمەت ئىچكى مېخانىزم بولۇش سۈپىتى بىلەن، ھەم پارتىيە ئىچىدە، ھەم خەلق ئاممىسى ئىچىدە ئومۇميۈزلۈك رول ئوينايدۇ. شۇڭا، ئىدىيىۋى سىياسى خىزمەتنىڭ ئۈنۈمچانلىق كۆز قارىشىنى تۇرغۇزۇش ئۈچۈن ئىدىيىۋى سىياسى خىزمەت تەربىيىۋى كۈچىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى تەشۋىق قىلىپ، ئۇنىڭ باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى ئۆستۈرۈش كېرەك. بۇ ئاساسلىقى سىڭدۈرۈش مەسىلىسى بولۇپ، بىر خىل ئىدىيىنى سىڭدۈرۈشنى سىڭدۈرگۈچى بىلەن سىڭدۈرۈلگۈچىنىڭ سۈپىتىنى نەزەردە تۇتۇپ ئېلىپ بېرىش كېرەك. سىڭدۈرگۈچى سۈپەتلىك بولمىسا، سىڭدۈرۈش ئاساسى بولمايدۇ. دە، تەربىيە ئالغۇچى تەربىيىنىڭ مەزمۇنىنى توغرا قوبۇل قىلالمايدۇ. شۇڭا، تەربىيە بەرگۈچى — سىڭدۈرگۈچىنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئىدىيىۋى سىياسى تەلىم-تەربىيىنىڭ ئۈنۈمىنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى ھالقىلىق مەسىلە. بولۇپمۇ ئۇ كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا، مەردىمە مەيداندا ئېلىپ بېرىلىدىغان خىزمەت يولناچقا، سىڭدۈرگۈچى سەۋىيىلىك بولۇش بىلەنلا قالماستىن، پەزىلەتلىك بولۇش، ئۆزىنىڭ سۆزى ۋە ئەمەلىيىتى ئارقىلىق ئىدىيىۋى-سىياسى خىزمەتنىڭ ئىجتىمائىي كەمپىياتقا ئايلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

1. ئىدىيىۋى-سىياسى تەربىيىنىڭ نىشانى، نىشان ئەلۋەتتە نىشاننى ئەمەلگە ئاشۇرغۇچىلار، يولغا قويغۇچىلار، نىشاننى يولغا قويۇشنىڭ ۋاقتى، ماكانى، تەلىم - تەربىيىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئۇسۇلى، شۇنداقلا تەلىم-تەربىيە ئارقىلىق يەتتەكچى بولغان ئۈنۈم قاتارلىق نەرسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەيلى قانداق شەكىل ۋە دائىرە ئىچىدە بولسۇن، توغرا بىر نىشان تۇرغۇزۇش ئىدىيىۋى سىياسى تەربىيە پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. مۇشۇ شەرت ھازىرلانغاندىلا، كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى-سىياسى تەلىم-تەربىيە بىلەن شۇغۇللىنىش ئاڭلىقلىقىنى ئۆستۈرۈپ، تۈرلۈك ئىللەتلەرنى تۈگۈتۈپ، تېخىمۇ ياخشى نەتىجە قازانغىلى بولىدۇ. بۇنداق نىشان تۇرغۇزۇشتا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىككى نۇقتا بار. بىرىنچى، نىشان بەلگىلەشنىڭ ئاساسى، ئىدىيىۋى سىياسى تەربىيە نىشانىنى بەلگىلەشتە جەزمەن پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ كۆرۈش نىشانىنى، تەلىم-تەربىيە ئوبيېكتىنى ۋە تەلىم-تەربىيە ئالغۇچىلار تۇرۇۋاتقان مۇھىت-شارائىتىنى نەزەردە تۇتۇش لازىم. مەيلى قانداقلا بولسۇن، ئادەمنىڭ ئەتراپلىق تەرەققىي قىلىشى - نىشان بەلگىلەشتىكى تۈپ ئاساس، ھالبۇكى، جەمئىيەت تەرەققىياتى بىلەن ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات تەلىپى - نىشان بەلگىلەشتىكى ئوبيېكتى ئاساس. تەربىيە كۆرگۈچى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ھەر بىر پۇقرانىڭ ئىچكى ئېھتىياجى ئوخشاش بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆز خاسلىقلىرى بويىچە تەرەققىي قىلىش تەلىپى كۈچلۈك بولىدۇ. شۇڭا، نىشان بەلگىلەشتە ھەم نىشاننى تۇرغۇزۇشقا، ھەم نىشاننى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى ئوبيېكتلارنىڭ ئەھۋالىنى بىرلەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش لازىم، ئىككىنچى، ئومۇمىي نىشان بىلەن كونكرېت نىشان. روشەنكى، نىشان قاتلاملارغا بۆلۈنىدۇ. دۆلىتىمىز سوتسىيالىزىمغا قەدەم باسقاندىن كېيىن، ئىدىيىۋى-سىياسى تەلىم-تەربىيىلەرگە قارايدىغان بولساق، نىشان بەزىدە ئۈستۈن، بەزىدە تۆۋەن بولۇپ قالدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلدى. شۇڭا، ئومۇمىي نىشاندا ئادەمنىڭ ئەتراپلىق تەرەققىي قىلىشى ئاساس قىلىپ، ئۇنى ئەمەللەشتۈرىدىغان كونكرېت ھالقىلاردا شەخسلەرگە ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا تاللاش ئىمكانىيىتىنىمۇ بېرىش كېرەك. ھەممە شەخسلەرنىڭ تەرەققىياتى جەزمەن جەمئىيەت تەرەققىياتىغا سەۋمىچى بولىدۇ. مىڭلىغان شەخسلەر-نىڭ تەرەققىياتى بىر پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

4. ئىدىيىۋى-سىياسى خىزمەتنىڭ قوشۇن قۇرۇلۇشى. قوشۇن قۇرۇلۇشى نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن بولسىمۇ، سىياسى قىزغىنلىققا ئەھمىيەت بېرىپ، بىلىم، ماھارىت ئىقتىدارغا دېگەندەك ئەھمىيەت بەرمەيدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلدى. بۇنىڭدا باش، جىنى يېرىق مەسىلىسىمۇ بار. قوشۇن قۇرۇلۇشىنى ياخشى قىلىش ئۈچۈن بۇ ئىككى تەرەپكە تەڭ ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. ئەلۋەتتە، نەچچە ۋاقىتتىن بېرى، بەزى بىلىمى تۆۋەن، كىشىلەرگە تەربىيە بەرگۈچىلىكى يوق ئادەملەرنى، بولۇپمۇ جىنىيەت، روھىيەت جەھەتلەردە ئەتراپلىق بىلىمى يوق ئادەملەرنى ئىدىيىۋى-سىياسى خىزمەتلەرگە تەيىنلەش كۆپ بولغانلىقتىن، ئۇلار ئىدىيىۋى-سىياسى خىزمەتنى بىر خىل قىزىل سۆزلەرنى قىلىشقا بولىدىغان كىسىپكە ئايلاندۇرۇۋېلىپ، كىشىلەرنى چىن قەلبىدىن قايىل قىلىپ، ئالفا پىتەكلەشتە كۈچلۈك بولمىدى. شۇڭا، ئىدىيىۋى-سىياسى تەلىم-تەربىيىنى ھەرقايسى سەپلەردىكى خىزمەتلەرگە بىرلەشتۈرۈپ ئىشلەيدىغان، ئىلىم پەننىڭ يۇقىرى تەرەققىياتىغا ئاسلاشتۇرۇپ ئىشلەيدىغان بىلىملىك، پەزىلەتلىك، قابىلىيەتلىك ئادەملەرنى بۇ قوشۇنغا جەلپ قىلىش ئارقىلىق، بۇ قوشۇندا ئىدىيىۋى-سىياسى تەلىم-تەربىيە نەزەرىيە قاتلىمى، سىياسەت قاتلىمى، ئەمەلىيەت قاتلىمىنى شەكىللەندۈرۈپ، پىچىڭچە بىر زامانىۋى تەلىم - تەربىيىنى كۈچەيتىشكە كاپالەتلىك قىلىش لازىم.

«ئەدەب-ئەخلاق» سەھنىسى ھەققىدە ئىلاۋە

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى جۇڭگوچە سوتسىيالىزىمنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى، ئەخلاق قۇرۇلۇشى مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يادروسى، بۇنداق ئىكەن، ئەخلاقى جەھەتتىن تەربىيلىنىش پۈتكۈل مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم ھالقىسى. شۇڭا، كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزنىڭ جەلپكارلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مەنىۋى ھاياتىمىزنىڭ كۈلتۇبىسى بولغان ئەدەب-ئەخلاق ھەققىدە ئىزدىنىشنى ئىجتىمائىي پەن-تەتقىقاتتىكى مۇھىم تېما دەپ قاراپ، بۇ ھەقتە مەخسۇس سەھىپە ئېچىشنى زۆرۈرلىمىزنىڭ ۋەزىپىسى قىلدۇق.

بىزنىڭچە، بولۇپمۇ بۈگۈنكى بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا بۇنداق بىر تەربىيلىنىش سەھنىسى — ئىجتىمائىي پەن-تەتقىقاتتىكى تېخىمۇ جىددىي بىر تەلەپ. چۈنكى، بىزنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىمىزدىن قارىغاندا، مەيلى جەمئىيەتتە ناسلىق، پسخولوگىيە ۋە ياكى ئىتىقاد، پىداگوگىكا جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەخلاقى تەكشۈرۈش ئارقىلىق روھنى تازىلاش، ئادەملەرنى پاكلىققا يېتەكلەش ھەممە مىللەتلەرنىڭ ئېتىقادىغا تاقابلىدىغان مەسىلە بولۇپ قالدى. چۈنكى، بىز ئىنسانلار ياكى ئىنسانلارنىڭ بىر بۆلىكى، مۇشۇ ئەسرنىڭ خېلى ئۇزاق بىر دەۋرىدە ئۆزىمىزنىڭ تۇرمۇشىمىزدىكى خاسلىق بىلەن ھېسابلاشماي، قورساق تويىسا، كۆڭۈل خۇش بولسلا ئۆزىمىزنى ئەركىن قويۇۋېتىدىغان بىر خىل خۇسۇسىيەتنى ئۆزىمىزگە يۇقۇرۇپ ئالدىق. بولۇپمۇ ئەدەب-ئەخلاق توغرىسىدىكى قاراشلارنى مۇھىم نەزەرىيىلەر بىلەن ئېگىز-ئېگىز دارلارغا ئېسىپ قويۇپ، ئۆزىمىز ياشاۋاتقان ھەقىقىي تۇرمۇشنىڭ قوينىدىكى ئەجدادلىرىمىزنى ئەسىر-ئەسىر-لەپ پاك تۇتۇپ كەلگەن مۇپەسسەل مىزانلارنى مەزھەپلەر قارىشى دەپ بىلىپ، ئىچكى-تاشقى ئەخلاق كۆزىنى ئەدەب توتىيىسى بىلەن روشەنلەشتۈرۈشتە ئاجىزلاپ كەتتۇق. بىز ۋە بىزنىڭ ئاسىيانىڭ مەركىزىدە ياشاۋاتقان تۇغقانلىرىمىزنىڭ بىر مۇنچىسىدىكى ئۆزىدىن يانتىلىشىپ كەتكەن ۋە ئۆزگىلەرگە ئوخشىيالماي يۈرگەن پاراكەندە تۇرمۇش يېڭىدىن پېتىلگەن مۇشۇنداق ئېچىمەش خۇسۇسىيەت ۋە ئەدەب-ئەخلاق مىزانلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان ئاجىزلاشلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

بۇنداق ئىكەن، بىز ئۈچۈن ئەدەب-ئەخلاقنى ئېسىۋېتىلگەن دارلاردىن پەسكە چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭ مىزانلىرىنى كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدا بىزنى ھەر سائەت، ھەر مىنۇت پاكلىققا، ئاق يولغا باشلايدىغان ئۆلچەملەرگە ئايلاندۇرۇش زۆرۈر بولىدۇ.

مەن بىر كۈنى بىر قەدىنلىك دوستۇمنىڭ تويىدا ئولتۇرۇپ بىز ئۇيغۇرلاردىمۇ بىزنى ئۆزگىچە خاسلىققا ئىگە قىلىپ، گۈزەل كۆزىتىپ تۇرغان ئەدەب-ئەخلاق، ئادەت-يۇسۇپلىرىمىزنىڭ دارغا ئېسىلىپ، پۈتى يەرگە تەگمەس بولۇپ قالغانلىقىنى كۆردۈم. بۇ تېخى خېلى بەكلا ئۆزگىچە ئۇيغۇر ئىدى. ئەمما، مۇشۇنداق سەرخىل ئادەملىرىمىز رېئالسىيەتچىلىك قىلىۋاتقان تويىدىمۇ، چۈشتىن بۇرۇن ئەدەب-ئەخلاق مىزانلىرىمىز ئادەت-يۇسۇپلىرىمىز بويىچە قانات قاقسا، چۈشتىن كېيىن يايلاقتىكى پانا يېسىپ كەلگەندەك بىر تەرتىپسىز كۆرۈنۈش ھاسىل بولۇپ، ماڭا خۇددى مۇشۇ ئاي، مۇشۇ كۈنلەردە ئاتا-ئانىلار بىلەن ئالاقىسى يوق بالا-چاقا مەيدانغا كېلىۋاتقانداك كۆرۈنۈپ كەتتى. چۈشتىن بۇرۇنقىلار دېگىنىمىز خاسلىققا باي ئاتا-ئانىسىدىن تەربىيە ئالغان ئاتا-ئانىلار بولۇپ، چۈشتىن كېيىنكىلەر ئاتا-ئانىلارنىڭ مىللەتلىك ھەققىدىكى تەربىيىلىرىنى ياقىتۇرمايدىغان ياكى پەرزەنتلىرىگە ئۇنداق تەربىيە بېرىش ئىقتىدارى يوق ئاتا-ئانىلار قولىدا تەربىيىلەنگەن يېڭىت-قىزلار ئىدى. مەن بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئىچىمدە، يۈزۈم چۆچىيدىغان جانۋارلار تويىدەك پاتپاتاق بولۇپ كېتىپ ئۆزىمىزنى باشقۇرالمىۋاتقان ئوخشاشمىز دەپ ئويلىدىم-دە، دوستلىرىمغا دېدىم: چۈشتىن بۇرۇن تويغا كەلگەن ئاتا-ئانىلار ۋە مويىسىپىتلار ئىشىك ئالدىدىن تاكى دەستخانىغا بارغۇچە بېرى بىلەن شۇنچە قىزغىن سالاملىشىپ، ئىككى قوللاپ كۆرۈشۈپ، مىللىي كىيىملىرى بىلەن رەتلىك ئولتۇردى، ساھىبىخانلارمۇ شۇنچە مېھماندوستلۇق بىلەن ئۇلارنى كۈتۈپ ئۇزاتتى. بۇ جەرياندا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىگە زىيادە يات ئىشلار بولمىدى. باشقا مىللەتلەردىن كەلگەن مېھمانلارمۇ ئۇيغۇر مېھماندوستلىقى بىلەن توي ئادىتىدىكى نەغىپلەردىن ھۇزۇر ئېلىپ بىزەرگە ئىتىرام بىلدۈرۈپ تۇردى. چۈشتىن كېيىن يېڭىت-قىزلار قىز بۇتكىگىلى كەلگەندە شۇنچە كۆپ ئادەملەر قول باغلاپ تۇرساق، سالاممۇ بەرمەي، ئالدىمىزدىن ئۇسۇپ ئۆتۈپ كېتىشتى ۋە خۇددى قوي ئۆشۈكىلەر پادىسىدەك بېرىپ دەستخانىدا ئوڭتەي-توڭتەي

ئولتۇرۇشتى... ئۇلار قىزنى بۆتكەپ كېتىپ بولغاندىن كېيىن، بىر قىسىم مەيخور چوغلارمۇ رەت-رەت ئولتۇرۇشۇپ ھاراق-شاراپقا بېرىلدى. ناۋادا باشقا بىر مىللەتتىن ياكى باشقا بىر دۆلەتتىن بىر كىشى كېلىپ بىزنىڭ ئويىمىزنى كۆزىتىدىغان بولسا، ئۇ كىشى بىزنىڭ چۈشتىن بۇرۇنقى ھالىتىمىزدىن بىزنى جۇڭگولۇق ئۇيغۇر دەپ پەرز قىلغان بولسا، چۈشتىن كېيىنكى ھالىتىمىزنى نېمىدەپ پەرز قىلار؟ دوستلىرىم دېدى: بۇنى بىلىپ بولمايدۇ. كۆزىتىۋاتقان ئۇيغۇرلارنى ئىتراپلىق چۈشەنمىگەن كىشى بولسا، جەزمەن بىزنىڭ چۈشتىن بۇرۇنقى ھالىتىمىزنى بىر خىل، چۈشتىن كېيىنكى ھالىتىمىزنى بىر خىل باھالاپ قويۇشى مۇمكىن. چۈنكى، بىزدە بىر خىل مىللىي ئۆرپ-ئادەتكە ھەر خىل مۇئامىلە يۈز بەردى. بىر مىللەت ئۆزىنىڭ شۇنچە كۈزۈل ئۆرپ-ئادەت، ئىدىيە-ئىخلاقى بار تۇرۇقلۇق، بۇنداق بىر ئورتاقلىققا ھەر خىل مۇئامىلە قىلسا، ئۇنى باشقىلار قانداق توغرا باھالىيالايدۇ؟ مەن شۇ توپدا ئولتۇرۇپ دوستلىرىم بىلەن مۇشۇ سوئال جاۋابىنى قىلغاندىن كېيىن، ئىتراپىغا تېخىمۇ سەپىلىپ قارىدىم. بىزنىڭ تۇرمۇشىمىزدا گەپ-سۆز، ئىش-ھەرىكەتلىرىمىزدە ئۆرپ-ئادەت، ئىدىيە-ئىخلاق ئۆلچەملىرىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان تەرىپلەر خېلى كۆپ ئىكەن. ئىنسانلىق غۇرۇرى ۋە مىللىي ۋەجدانلىرىمىزنى ئىپادىلەيدىغان ئىدىيە-ئىخلاق يوسۇنلىرىمىزغا نۇرغۇن مىكروبلار قونۇپ كېتىپتۇ. ھەتتا بەزىلىرىمىز ئانا تىلىمىزدا جاراڭلىق سۆز قىلالايدىغان كېكەچلەرگە ئايلىنىپ كېتىپتۇ. يېڭى پىكىرلىك يازغۇچى ۋە ئالىملىرىمىزنىڭ ئۆزىمىزنى تونۇش، ئۆزىمىزنى ئېتىراپ قىلىش، ئاجىزلىقلىرىمىزنى تولۇقلاپ ئۆزىمىزنى ھۆرمەتكە ئىگە قىلىش ھەققىدىكى ئىسەرىلىمۇ شۇنىڭ ئۈچۈن يېزىلغانىكەن. مەن ئۆزىمىزنى دەمگەپ كۆرگەندىن كېيىن ئۇلاردىن كۆپ خۇرسەندە بولۇپ قالدىم ۋە ئىدىيە-ئىخلاقىمىزنى تەتقىق قىلىش، ئۇنى دۇنيادىكى دانىشمەنلەرنىڭ ھېكمەت، ھېكايەلىرى بىلەن بېيىتىپ مېڭىش، ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىمىزدىكى جىددىي بىر ۋەزىپە ئىكەن دەپ ئويلىدىم.

توغرا، بىز يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، مەنۋى مەدەنىيەت تەربىيىسى، ئىلغار پىكىرلىك ئالىم، يازغۇچىلىرىمىزنىڭ جەزىبىلىك ئىسەرىلىرىنىڭ تەسىرلەندۈرۈشى بىلەن ئۆزىمىزنىڭ ئايرىم ساندىكى نۇسخان-ئاجىزلىقلىرىمىزنى تونۇپ تۇرۇپتۇق. بۈگۈنكى كۈندە، پروفېسسور، دوكتورلار ئۇستازى ئابدۇكېرىم راخمان، پروفېسسور رەۋمىدۇللا ھەمدۇللا ۋە تارىخچى، ۋەقەشۇنلىق شېرىپ خۇشتارلار يېزىپ چىققان «ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادەتلىرى»گە ئوخشاش مۇنەۋۋەر ئىسەرىلەر بىزنى نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت مۇساپىمىزدىكى ئۆزىمىز تەۋە بولغان مىللەتىمىزنىڭ ئۆرپ-ئادىتى ئىچىدە ياشاپ شەكىللەندۈرگەن ئىدىيە-ئىخلاقىمىزنىڭ ھەرىكەتلىك، سىمۋوللۇق كۆرۈنۈشلەرى ھەققىدىكى مول مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلىدى. لېكىن، بىزنىڭچە، بۇ كۇپايە قىلمايدۇ. چۈنكى، بىز ئىتىقادى يادرو قىلغان مەدەنىيەتىمىزنىڭ جانلىق كارتىنىسىنى سىزىپ بېرىۋاتقان ئۆرپ-ئادەتلىرىمىزنىڭ مەنۋىي يىلتىزى بولغان ئىدىيە-ئىخلاق... ھەققىدە، پارلاق ئىدىيە-ئىخلاق ئۆرپ-ئادەتلىرىمىزنى خاراكتېرلىق، ئىجادىدارغا ھۆرمەتسىزلىك قىلىشنىڭ ئىخلاقىمىزنىڭ بىرىنچى بەلگىسى ئىكەنلىكى ھەققىدە چوڭقۇرلاپ ئويلىنىشقا تېخى ئۈلگۈرەلمىدۇق. پارتىيىمىزنىڭ 14-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 6-نومۇمى يىغىنىدا مەنۋى مەدەنىيەت ئارقىلىق ماددىي مەدەنىيەتنى يېتەكلەش پۈتۈن ئەلنىڭ يۆنىلىشى قىلىپ بەلگىلەنگەندىن كېيىن، مەنۋى دۇنيا ھەققىدە ئومۇميۈزلۈك ئىزدىنىشكە باشلىدۇق. بۇ تولىمۇ چوڭ ئىش بولدى. ئىنسان ئۈچۈن بۇ دۇنيادا ئەڭ ياخشى نەرسە قەلب پاكلىقى بولۇپ، بىر خەلقنىڭ قانچىلىك خەلق ئىكەنلىكى ئۇنىڭ سانى بىلەن ئىسمى، ئەقلى ۋە ئەخلاقى كامالىتى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. بۇ دۇنيا مەدەنىيىتىدىكى گۈزەللىك تۇيغۇسىنىڭ ئەڭ مۇقەددىم ئانا يىلتىزى ۋە بۇندىن كېيىنكى ھەرقانداق دەۋر ھەم ھەرقانداق مىللەت مەدەنىيىتىگە تۈرتكە بولىدىغان ئوق يىلتىزدۇر. مۇقەددىم دېگەندە، شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك ئالىملىرىدىن مىسال كەلتۈرۈمىز. قەدىمكى گىرىتسىيىدە ياشاپ، سەييارىمىزدىكى ھەممە خەلق تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان سۇقرات بىلەن شاگىرتلىرىنىڭ بىر قېتىملىق سۆھبەت خاتىرىسىدە مۇنداق دېيىلىدۇ:

— دۇنيادا ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ ياخشى نەرسە نېمە؟ دەپ سورىدى سۇقرات شاگىرتلىرىدىن. شاگىرتلىرىدىن بىرى «كامىل ئەقىل» دەپ جاۋاب بەردى. ئىككىنچىسى «ياخشى دوست» دېسە، يەنە بىرى «چارە-تەدبىر» دەپ جاۋاب بەردى.

سۇقرات ئۇلارنىڭ پىكىرىنى لايىق كۆرمىدى. شۇ چاغدا يەنە بىر شاگىرت: — ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ ياخشى نەرسە — پاك قەلب، — دەپ جاۋاب بەردى. سۇقرات بۇ شاگىرتنىڭ پىكىرىنى ماقۇللاپ: «بارىكالا، توغرا ئېيتتىڭ، پاك قەلب بولسا، كامىل ئەقىلمۇ، ياخشى

دوستۇمۇ، چارە-تەدبىر مۇ بولىدۇ، پاك قەلب ئىنسان ئۈچۈن ئىكەن بۈيۈك خىسلەتتۇر» دېدى. ئەدەب-ئەخلاق ئەنە شۇ پاك قەلبنى يېتىشتۈرۈپ، ئىشۇ بۈيۈكلۈك ئاساسىدا ئىنسان ۋە ئىنسانلىق غورۇزى ئۈچۈن ياخشى نەرسىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ مەنىۋى يىلتىزىدۇر. دۇنيادا قەلبىنى يامان خىياللار جۇلغۇنغان، قىلقى بىرمۇنچە تەرىپلەردە ھايۋانغا يېقىنلاپ تۇرىدىغان، تەقى-تۇرقى ئەجدادلار روھىنى ئۇياتقا قويۇپ قال-قېرىنداشلىق ھېسسىياتىنى ئاغلايدىغان، قىلقلارنىڭ قالاتق، سەتلىكىدىن مەدەنىي خەلقلەرنى سەسكەندۈرىدىغان، ئۇرۇشقا قىلقدىن باشقا مىللەتلەر بىلەن جىدل تېرىپلا يۈرىدىغان، گۈزەل ئۆرپ-ئادەتلەرنى بۇزۇپ تاشلاپ بىر كۈنلۈك توپىنىمۇ ئۆزىنىڭ ياخشى خىسلەتلىرى بىلەن ئۆتكۈزۈمەيدىغان، بۇرنىنىڭ ئۈچىدىكى مەنىپەتلىرىگە ئىززىتىنى سېتىپ يەيدىغان ئەدەبىي خەلقنى ھېچكىم ھۆرمەت قىلمايدۇ. بۇنداق ئىكەن، بىز ئەدەب ئەخلاقنى تۇرمۇشنىڭ كۈنكەرت كارتىسى بىلەن چىڭ بىرلەشتۈرۈپ تۇرۇپ، ئەدەب-ئەخلاق، ئەقىل-ئىدراك كامالەتلىرىمىز بىلەن باشقا خەلقلەر ئالدىدىكى ئىززىتىمىزنى ئىسلىگە كەلتۈرۈپ، ئەجدادلار روھىنى زامان تەلپىدە يېڭىلىشىمىز كېرەك، ئەلۋەتتە.

بولۇپمۇ بىزنىڭ ئەخلاق-پەزىلىتىمىزدە ئەزىزلىنىپ كېلىۋاتقان ۋىجدان تارازىسىنى جان باغراقلىق ئۈستىگە قويۇش، ئەھدىسىگە ۋاپا قىلىپ ۋاپاسىزلىقنى گۇناھ بىلىش، يالغانچىلىق، ساختىپەزلىكنى پەس كۆرۈپ راستچىللىقنى قەدىرلەش، مەردلىككە سۆيۈنۈپ خۇشامەتچىلىك، ئىككى يۈزلىمچىلىككە نەپرەت كۆزى بىلەن قاراش، ھالال ئەمگەك بىلەن ئىگىلىك يارىتىپ، ھارامدىن مال جۇغلاشقا قارشى تۇرۇش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرۈپ، ئوغرىلىق، قاراچىلىق، بۇلاڭچىلىق، پارىخورلۇققا قارشى تۇرۇش، ياخشى ئادەتلەرنى ئۆستۈرۈپ خاسلىقىمىزنىڭ بەلگىلىرىنى مەڭگۈلەشتۈرۈش، تارىخىي ئىنالىققا ۋاسىلىق قىلىپ جىدەلخورلۇققا يول قويماستىن، بىرلىكتە چىڭ تۇرۇپ ئىچكى نىزا پەيدا قىلغۇچىلار، بۆلۈنچىلەرنى جازالاش، ئاتا-ئانىلارنى، پىرى-ئۇستازلارنى ئالىي ھۆرمەت بىلەن ئىززەتلەپ، ئاتا-ئانا قارغىشى ئالغانلارغا، ئاتا-ئانىدىن باشقا سۆلەتۈزلارغا خۇشامەت قىلىدىغان تۈزكۈرلارغا نەپرەتلىنىش، يېتىم-يېسىرلەرگە، غەرىپ-مەسكىنلەرگە غەمگۈزار بولۇپ، مۇشتۇمۇزورلارغا نەپرەتلىنىش، ئاجىز-مېيىپلارغا يار-بۆلەكتە بولۇپ، ئۇلارغا ئىئانە، خەيرىخالىق قىلىش، سەب-تاقەتلىك، تەمكىن، ئوڭلۇق، مەسلىھەتلىك بولۇپ، يولسىزلىق، ۋالاقەتە كۈرلۈك، ئالدىراغچىلۇقتىن ساقلىنىش، ئىلىم-پەنگە يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىپ، نادانلىققا قارشى تىنماي كۈرۈش قىلىش، يامان سۆز، يامان ھەرىكەت، يالغان سۆز، ساختا ھەرىكەت، تەكەببۇرلۇق، زوراۋانلىق، بولۇپمۇ پاك ئادەملەرگە تۆھمەت قىلىپ ئىجتىمائىي جازالارغا سەۋىيىچى بولىدىغان شۇملۇققا ھەرىكەت، سۆز ۋە سۈكۈت بىلەن قارشى تۇرۇشكە ئېسىل ئەخلاقى-پەزىلەتلەرنى دەۋر روھىدا جارى قىلدۇرۇپ، زامان زىقابىتىدە بۇنداق ئەدەب-ئەخلاق پەزىلىتىمىزنىڭ يېڭى سەۋىيىسىنى يارىتىشىمىز كېرەك. خەلقىمىز ئەدەب-ئەخلاق ۋە ئۇنى ئۆستۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغان، بۈيۈك مەدەنىيەت ئەنئەنىسى بار خەلق ئىدى. شۇ ۋەجىدىن ئۇنىڭغا ئائىت ھېكمەت، ھېكايەت، مەسلىھەتلىرىگە سۆيۈنۈپ ھەم ئەمەلدە كۆرسىتىپ كەلگەن. شۇنداق ئېيتىشقىمۇ بولدىكى، خەلقىمىز ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ھەتتا ۋىجدان، ئىبادەت، ئېھسان كەلىمىلىرىنى زىكرى قىلغاندەك، ئۇلارنىڭ مەركىزىي مەزمۇنلىرىنى ئەدەب-ئەخلاق ھەققىدىكى نەسەھەت دەپ باش تۇرۇپ، ئەدەب-ئەخلاقنى ئىنسان خىسلىتىنىڭ گۈلتاجىسى قىلىپ كەلگەن. ئەجدادلار «ھېكمەت بۇ مۇئىن كىشىنىڭ يوقاتقان نەرسىسىدۇر» دېگەننى زىكرى قىلغاندا، ئەدەب-ئەخلاق بولغان تەلپۈنۈشنى ھېكمەت ئىزدەشكە ئوخشىتىپ، ئەدەب-ئەخلاقنى گۈزەللىك دۇنياسىغا، لەززەتنىڭ ئاساسىغا، كۈللى دۇنياغا يازاھلىق قورالغا تەڭلەشتۈرگەن. راست، ئەدەب-ئەخلاق-لىق، سۆزى شېرىن، خۇلقى گۈزەل ئادەم تولىمۇ يېقىملىق ئادەمدۇر. بۇنداق ئادەملەرنىڭ باسقان قەدىملىرىدىن گۈل ئۇنىدۇ. ئۇلار نەگە بارسا ئەزىزلىنىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئۆزىنى مىللىي ئەدەب-ئەخلاق يوسۇنلىرى بىلەن، كۈللى ئىنسانىيەت ئەمەل قىلىۋاتقان ئىنسانلىق ئۆلچەملىرى بىلەن چەكلىمەي، شەيتانى ھەۋەسلىرى بويىچە ئۆزىنى ئاتالمىش «ئەركىن» قويۇۋەتكەنلەر، ھەر نېمە دېگەن بىلەن كىشىلەر نەزىرىدە ئەزىزەستۈر. چۈنكى، ئۆز جەمئىيىتىگە جاۋابكارلىق پوزىتسىيە تۇتمىغان، ئۆزىگە ئۆز قەۋمى ھەققىدە تەلپ قويمىغان، زادىلا بىرەر مىللىي ئادەت ھەم ئەخلاق تەلپلىرىگە يەرۋا قىلمايدىغان «ئەركىن» لەر ناھايىتى ئاڭلىق بولغان شەخسىيەتچى ساراڭلار بولۇپ، بۇنداق ساراڭلار ئەلۋەتتە نەگە بارسا شۇ يەردە ئەزىزەستۈر.

موھىددىن جۇۋمىنى بۇ ھەقتە مۇنۇ ھېكايەتنى بىزگە سۇندۇ: ئەدەب خەزىنىسىنى بۇرىكىگە جۇغلانغان بىر يىگىت بار ئىدى. ئۇ ئۆز بەختىنى تاپالماي بىرنەچچە ۋاقىت سەرسان سەرگەندىلىقتا يۈردى. كۈنلەردىن بىر كۈنى نۇشروۋاننىڭ خادىملىرىدىن بىرىنىڭ خىزمىتىگە كىرىپ قالدى. ئۇ يەردىكى قىيىنچىلىق ۋە مەكرۇ خىياللارنىڭ ئازابىغا قانچىلىك

سەۋر قىلمىسۇن بىرەر پايدا كۆرمىدى. قاراڭغۇ تۈنلەرنى بولسا ئېغىر خىياللار بىلەن ئۆتكۈزدى. بېيىت:
 كۈننىڭ جامالىنى كۆرى دېگەنگە،
 تۈندە سەۋر قىلماق يالغۇز چارسى.
 كۆھەر قىدىرغۇچى مېھنەتتىن قورقسا،
 قولغا چىقىمغاي دورىنىڭ پارچىسى.

بىر كۈنى نۇشۇرۋان مەجلىس ئۇيۇشتۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئۆز مۇلازىملىرىدىن: «ئەڭ يۇمشاق نەرسە نېمە؟» دەپ سورىدى. بىراۋ: «شاھى» دەپ جاۋاب بەردى. بىراۋ بولسا «تاۋۇس پەيلىرى» دېدى. يەنە بىراۋ بولسا: «شاھىدىن يۇمشاق يەنە نېمە بولسۇن» دېدى. بۇ چاغدا ئۇ يىگىت ساراي تۆپىسىدە تۇرغانىدى. ئۇ مۇلازىملىرىنىڭ جاۋابلىرىدىن نۇشۇرۋاننىڭ كۆڭلى قاناتتە تاپمىغىنىنى كۆرۈپ، سۆزلەشكە ئىجازەت سورىدى. ئىجازەت بولغاندىن كېيىن دېدى: «ئەڭ يۇمشاق نەرسە تىنچلىقتۇر». نۇشۇرۋان ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئېيتتى ۋە يەنە: «ئەڭ ياخشى غىزا قايسىدۇر؟» دەپ سورىدى. يىگىت: «شەھۋانىي ھېسسىياتنى ئاشۇرمايدىغان ۋە تەندە ئىللەت قوزغاتمايدىغان غىزا ئەڭ ياخشى غىزادۇر» دەپ جاۋاب بەردى. يەنە سورىدى: «گۈللەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ شېرىن ھىد چاچىدىغان گۈل قايسى؟» يىگىت: «ئانا-ئانا تىرىكلىكىدە ئۇلارنى خۇرسەنت قىلىدىغان، ئۆلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ نامىنى باقىيلاشتۇرىدىغان ھايات گۈلى بولمىش پەرزەنت!» دەپ جاۋاب بەردى.

نۇشۇرۋان يىگىتنى تەقدىرلىدى ۋە ئۆز ھاكىملىرى قاتارىغا قوشتى. بېيىت:

دەئا ناچارلىققا قالسا ھەم بىر كۈن،
 ئۈمىدى ھاسىلىدىن كۆرسىتەر نشان.
 مۈشۈكنى كۆر لىياسقا بېكىتسە ھەم،
 ھىد ساچىپ ئۆزىنى قىلۇر نامايان!

بۈگۈنكى كۈندىمۇ بىز ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئەنە شۇ ئىزچىللىقنى قەلبىمىزگە يۈكۈپ، ئىنسانىيەت ئورتاق ئەمەل قىلىۋاتقان ۋە ئەجدادلىرىمىزدىن مىراس قالغان پارلاق ئەشئەنە ھەم ئەدەب-ئەخلاق ئۆلچەملىرىدە تۇرىدىكەنمىز، ئەشۇ يىگىتتەك بەختلىك بولۇپ، خار-زارلىقتىن ساقلىنىمىز، ئەزىزلىنىمىز، بۇ ئۆلچەملەردە تۇرمايدىكەنمىز، ئۆزىنى يۈكەنلىمەي ھەممىلا ئىشتا «ئەركىن» لىكىنى تەلپ قىلىدىغان ساراڭلار قاتارى ئەرزىمەسلىككە يۈزلىنىمىز. چۈنكى، بوۋىمىز ھەزرىتى ئەلىشىر ناۋائى ئېيتقاندەك، «ئادەملەرنىڭ تەبىئىتى بىرەر نەرسىگە ئادەتلىنىپ قالسا، ئۇنىڭغا داۋاملىق ئېرىشىشنى ئىستىدۇ... ئۇ ئادەت كۈچەيگەنسېرى ۋە كۈنرىغانسېرى ئۇ كىشىنىڭ تەبىئىتىگە ئايلىنىپ قالىدۇ.» ئاخىرى بېرىپ ياخشىلىققا ماڭغانلارمۇ، يامان يولغا ماڭغانلارمۇ تېگىشلىك بەختكە، تېگىشلىك خار-زارلىققا ئۇچرايدۇ. بەزىلەر خۇددى بۇ دۇنياغا ئۆز جەمئىيىتىدىن ئېلىشقا تۇغۇلغاندەك، بېرىش مەجبۇرىيىتى يوقتەك قىلىشىدۇ. بۇلار ئەنە شۇ يامان تەبىئەتكە كۆنۈپ قېلىۋاتقانلار بولۇپ، تارىخىي سۇۋاقلاردىن ئېبىرەت ئالمىغان بۇنداق تاماخورلار ئەرزىمەس نەرسىلەرگە ئايلىنىپ كېتىدۇ.

دېمەك، بىزنىڭ كىشىلىك تۇرمۇشىمىزدا ئەدەب-ئەخلاق ئاچقۇچلۇق رول ئوينايدىغان ياغۇت كۆزلۈك ئۈزۈك بولۇپ، ئۇ ھەربىر ئادەمنىڭ تونۇشتۇرۇشى سۈپىتىدە، ھەممە مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئالدىدا ماڭىدۇ. بىر ئادەم بىر ئادەمنى پەقەت ئۇنىڭ ئەدەب-ئەخلاقى ئارقىلىق چۈشىنىپ ئېلىپلا، دەرھال ئۇنىڭغا تېگىشلىك ھۆرمەت ئىپادىلەيدۇ، شۇڭا، تۈرلۈك-تۈر-مەن ئىشلار ئىچىدە «ئۆزىنى تۇتۇپ، ئەدەپكە قايتماق» ھەممىدىن زۆرۈردۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەدەب بىلەن ئادەمنىڭ بەھرىنى ئاچىدىغان ئەخلاقلىق ئادەمگە سۆيۈنۈش ۋە ئەدەبىيەتلىك قىلىپ ئادەمنىڭ كۆڭلىنى مالال قىلىدىغان ئەخلاقسىز ئادەمگە نەپرەتلىنىش ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق تەبىئىتى. مۇشۇ ۋەجىدىن ئەدەب-ئەخلاققا كامال تاپقان مىللەتلەر ئېلىمىزنىڭ دۇنيانىڭ ھۆرمەت تۈرىگە چىقسا، ئەكسىچە بولغان مىللەتلەر ئۇلار ئالدىدا تاشلاندىق بولۇپ قالىدۇ. بۇ ئەھۋال ھەربىر ئادەم ۋە ھەربىر مىللەتكە ئەدەب-ئەخلاقلىق بولۇشنى شەرت قىلىدۇ. بىز مۇشۇنداق بىر رىقابەتتە شاللىنىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن، ئوقۇرمەنلىرىمىزدىن بۇ سەھىپىنى بار مەسلىھەت ئېچىپ، ياخشى مەسلىھەت، مول ماتېرىيال، جىددىي تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن تەمىنلەپ، بۇنى ھەممىمىز تەربىيىلىنىدىغان ئەدەب-ئەخلاق مۇنبىرىگە ئايلاندۇرۇۋېلىشنى ئۈمىد قىلىمىز.

قەلەم نەۋرىتكۈچى: ئىسلامجان شېرىپ

ئەدەب-ئەخلاق توغرىسىدا ھېكەت، ھېكايەت

سوقرات ھەققىدە ھېكايەتلەر

سوقرات بىر دوستىغا يەنە:

— مال-دۇنيا ئاشۇرۇشقا كۆپ ھەۋەس قىلما، چۈنكى كۆپ ھەۋەس قىلغاندا ئۇنىڭ خىيانىتى كۆپرەك بولىدۇ. ئۇ بىر مەزگىل بىراۋنى سەمىرتسە، بىر مەزگىل يىغلىنىدۇ.

باشقىلارنىڭ پىنىدا بىراۋغا كەمچىلىكلىرىنى ئېيتىپ نەسەت قىلىش — ئۇنى كىشىلەر ئارىسىدا نومۇسقا قالدۇرۇش دېمەكتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن خالى جايدا نەسەت قىلىش كېرەك، — دېتۇ.

بەتخەلەردىن بىرى سوقراتقا كەمبەغىل بولۇپ قالغانلىقىدىن شىكايەت قىلغانىكەن، سوقرات ئۇ كىشىگە مەسلىھەت بېرىپ:

— بەتخەللىكىڭىزگە چەك قويۇپ، پۇلىڭىزنى تې-جەڭ، ئۆزىڭىز ئۆزىڭىزدىن قەرز ئېلىڭ! — دېتۇ.

سوقرات بىر سۆھبەتتە:

— كۆڭۈلنىڭ ئىككى ئايىتى بار، بىرىنچىسى: ئۆتكەن ئىشقا قايغۇرۇش، ئىككىنچىسى: كەلگۈسى ئىشنى ئويلاپ غەم-ئەلەم تارتىشتۇر. بىرىنچىسىدىن، ئادەم كۆپ ئۇيقۇچان بولسا، ئىككىنچىسىدىن، ئۇيقۇسىزلىققا مۇپتىلا بولىدۇ، — دېگەنىكەن.

سوقرات شاگىرتلىرىدىن:

— دۇنيادا ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ ياخشى نەرسە نېمە؟ — دەپ سوراپتۇ.

شاگىرتلىرىدىن بىرى:

— كەمىل ئەقىل، — دەپتۇ. ئىككىنچىسى: — ياخشى دوست — دېسە، يەنە بىرى: — چارە — دەدى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. سوقرات ئۇلارنىڭ پىكىرىنى لايىق كۆرمەپتۇ. شۇ چاغدا بىر شاگىرت: — ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ ياخشى نەرسە — پاك قەلب، — دەپتۇ.

سوقرات بۇ شاگىرتنىڭ پىكىرىنى ماقۇللاپ:

— بانكالا، توغرا ئېيتتىڭ، پاك قەلب بولسا، كەمىل ئەقىلمۇ، ياخشى دوستمۇ، چارە-ئەدەبىرمۇ بولىدۇ، پاك قەلب ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ بۈيۈك خىسەلتۇر، —

سوقرات شاگىرتلىرىغا تەلىم بېرىپ دېتۇ: — ئەگەر بىراۋنى ئۆزۈڭگە دوست تۇتماقچى بولساڭ، ئاۋۋال ئۇنىڭ تەرجىمىھالىنى ياخشى ئۆگەن! بىرىنچىدىن، ئۇ ياش ۋاقتىدا ئاتا-ئانىسىغا قانداق مۇئامىلىدە بولغان؟ ئىككىنچىدىن، قېرىنداشلىرى ۋە بۇرادەرلىرىگە سەمىمىي مۇئامىلە قىلغانمۇ، ئۇلار ئۇنىڭدىن رازى بولغانمۇ؟ ئۈچىنچىدىن، ئۇ ياشلىق دەۋرىدە خۇش-خۇي مۇئامىلىسى بىلەن كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەنمۇ؟ ياكى بەتپىشىل بولۇپ، جامائەتنى ئۆزىدىن بەزدۈرگەنمۇ؟ تۆتىنچىدىن، بىراۋ ئۇنىڭغا ياخشىلىق قىلغان بولسا، ئۇ كىشىدىن مەنئەتدار بولغانمۇ؟ ئۇنىڭغىمۇ ياخشىلىق قىلغانمۇ؟ بە-شىنچىدىن، كەيپ-ساپا، ئەيىش-ئىشىرىمگە بېرىلگەنمۇ؟ پەقەت ئۆز مەنپەئىتىنىلا كۆزلىگەنمۇ-يوقمۇ؟

سوقرات:

— ياخشى سۆز كۆڭۈلنى، چىرايلىق خەت كۆزنى يورۇتىدۇ، — دېگەنىكەن.

سوقرات شاگىرتلىرىغا يەنە:

— ھۈنەردىن ياخشىراق، ئىلىمدىن ئۇلۇغراق نەر-سە يوق، شەرمۇ ھايدىن ئېسىلراق بېزەك، زىبۇ-زىننەت يوق، بەتپىشىللىكتىن يامانراق دۈشمەن يوق، — دېگەنىكەن.

سوقرات بىر قېتىمقى سۆھبەتتە:

— ئاقىل، دانا كىشىلەر ھالال كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ، تاپقان مال-دۇنيالىرىدىن مۇھتاجلارغا خەير-رى-ئېھسان بېرىدۇ. غەزەپلەنگەن چاغلىرىدا تىلىنى يامان سۆزلەردىن، قولنى كىشىلەرگە ئازار بېرىشتىن ساقلايدۇ، — دېتۇ.

سوقرات بىر دوستىغا:

— نادان كىشى ئۆز نادانلىقىنى سۈكۈت قىلىپ بىلدۈرمەسە، شۇ خۇسۇسىيىتى بىلەنمۇ ئۇنى ئاقىللاردىن ھېسابلاش مۇمكىن. لېكىن نادانلىق بىلەن سۈكۈت بىر ئادەمدە جەم بولمايدۇ، — دېگەنىكەن.

دەپتۇ.

لوقمان بىر قوينى سويۇپ، قوينىڭ تىلى بىلەن يۈرىكىنى ئېلىپ كەپتۇ.

داۋۇت يەنە بىر كۈنى لوقماننى چاقىرىۋېلىپ: — بىر قوينى سويۇپ، ئەمدى ئىككى يامان ئەزا- سىنى ئېلىپ كەل، — دەپ تاپشۇرۇپتۇ. لوقمان بىر قوينى سويۇپ، ئۇنىڭمۇ تىلى بىلەن يۈرىكىنى ئېلىپ كەپتۇ. داۋۇت:

— مەن بىر قوينىڭ ئىككى ياخشى ئەزاسىنى ئېلىپ كەل، دېۋىدىم، سەن تىلى بىلەن يۈرىكىنى ئېلىپ كەلدىڭ، خوش، ئىككى يامان ئەزاسىنى ئېلىپ كەل، دېسەممۇ، تىلى بىلەن يۈرىكىنى ئېلىپ كەلدىڭ. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟ — دەپ سوراپتۇ.

لوقمان جاۋاب بېرىپ: — تىل بىلەن يۈرەك — ياخشىلىق بىلەن يامان- لىقنىڭ بۇلىقى. بۇ ئىككىسى ياخشى بولسا، ئادەممۇ بەختلىك ۋە ياخشى بولىدۇ. بۇ ئىككىسى يامان بولسا، ئادەممۇ يامانلىق ۋە بەختسىزلىكتىن خارىج تاپالمايدۇ. ئۇنداق بولۇشى، تىل يۈرەكنىڭ چارچىسى. يۈرەك نېمە- خى ئويلىسا، تىل شۇنى سۆزلەيدۇ. كۆڭۈلگە كەلگەننى ئالەمگە ئايان قىلىدۇ، — دەپتۇ.

لوقمان ھەكىم ئوغلىغا نەسىھەت قىلىپ: — ئوغلۇم، كىشىلەر سۆزگە ئۈستىلىقى بىلەن ماختانسا، سەن سۈكۈت قىلىش بىلەن ماختان. ھەر نەرسىنىڭ دەلىلى بار. ئەقىلنىڭ دەلىلى — پىكىر، پە- كىرنىڭ دەلىلى — سۈكۈتتۇر، — دەپتۇ.

لوقمان بىر قېتىملىق سۆھبەتتە: — بوشاڭلىق — غەيرەتسىزلىك — ئۈمىد ۋە مۇۋەپپەقىيەتنىڭ كۈچىنى بوشاشتۇرىدىغان بىر مەرەزدۇر. ئىنسانىيەت ساۋاتىدىن مەھرۇم بولۇپ مەيۋىسانە ياشاش — جۈرئەتسىزلىكنىڭ نەتىجىسىدۇر، — دەپتۇ.

بىر يىگىت لوقمان ھەكىمدىن ئەقىل سوراپ كەپ- تۇ. لوقمان ئۇنىڭغا مۇنداق ئۇچ تۈرلۈك ئەقىلنى ئۆگە- تىپتۇ:

— مىڭ كىشىنىڭ چىرايىنى تونۇغۇچە، بىر كىشى- نىڭ ئېتىنى بىل؛ تۆردە ئولتۇرساڭ، كېيىن كەلگەنلەرگە ئورنىڭنى بەرمە؛ يېنىڭدىكىلەرگە پىچىقنى بەرمە. يىگىت قايتىپ كېتىپتۇ. ئارىدىن ئالاي ۋاقىت ئۆ- تۈپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە لوقمان ئۆزى ئەقىل ئۆگەتكەن ھېلىقى يىگىتنى چاقىرىۋېلىپ:

— مەن بىر بۇرادىرىمنىڭ ئۆيىگە بارماقچىمەن، سېنى بىللە ئېلىپ بارمەن. پىقنىراق بارغاندا، دوستۇم- نىڭ ئالدىغا سەن بالدۇرراق كىرىپ، مېنىڭ كېلىۋاتقان-

سۇلتان مەھمۇد غەزەنەۋىي ھەققىدە ھېكايەت

سۇلتان مەھمۇدنىڭ ناھايىتى چىرايلىق بىر بېغى بار ئىكەن. بىر كۈنى باغدا ئاتىسى سەبۇكتېكىن شەرىپ- گە زىياپەت بېرىپتۇ. زىياپەتتىن كېيىن، ئوغلى ئاتىسى- دىن:

— ئەزىز ئاتا، مېنىڭ بۇ بېغىم ھەققىدە نېمە دەيسىز، كۆڭلىڭىزگە ياقىتىمۇ، — دەپ سوراپتۇ. ئاتىسى جاۋاب بېرىپ:

— ئەي كۆزۈمنىڭ نۇرى ئوغلۇم، بېغىڭ ناھايىتى گۈزەل، دىلكۇشا باغ بولۇپتۇ، ئەمما دۆلىتىڭ، باي ھەربىر ئادەم بۇنداق باغنى بەرپا قىلالايدۇ، لېكىن سەن كۆپ كىشىلەر مۇبەسسەر بولمىغان بىر باغنى ۋۇجۇدقا كەلتۈر، ئۇنىڭ مېۋىسىدەك مېۋە ھېچ يەردە بولمىسۇن، — دەپتۇ.

— ئۇ قانداق باغ؟ — ئۇ باغ — ئالىم، پازىللار، ئەدىب، شائىرلار، دانىشمەنلەر ۋە باشقا ئەخلاقلىق ئۇلۇغ زاتلارنىڭ سۆھبە- تىدۇر. شۇ ئۇلۇغ زاتلاردىن تەربىيە ئېلىپ، ياخشى ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش — ئۇنىڭ دەرىخى، ياخشى نامغا ئىگە بولۇش — مېۋىسىدۇر، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئاتىسى.

لوقمان ھەكىم ھەققىدە ھېكايەتلەر

رەۋايەت قىلىنىشىچە، لوقمان بابۇر ئىسىملىك بىر كىشىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنىكەن. ئۇ داۋۇت پەيغەمبەر زامانىسىدا ھايات كەچۈرگەن، داۋۇت- تىن بىلىم ئالغانىكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىجابىي ئىقتىدارى، زېرەكلىكى ۋە ئىلمى بىلەن شۆھرەت قازىنىپ داڭقىنى چىقارغان؛ ئىلىم ئۆگىنىشتە، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشتا، شەيئىلەرنى كۆزىتىپ يەكۈن چىقىرىشتا كامالەتكە يەت- كەن؛ ھۆكۈم يۈرگۈزۈشتە ئادىل ۋە ھەقىقەت تەرىپدارى بولغان؛ پىكىر يۈرگۈزۈشتە تەپەككۈرنىڭ چوڭقۇرلۇقى، گۈزەل ئەخلاقى ۋە خۇش يېتىللىقى بىلەن يۈرت ئەھلىگە تونۇلغان. بۇ، لوقمان ھەكىمنىڭ خۇسۇسىيىتىدىكى ئار- تۇقچىلىقلار ئىكەن. كىمكى لوقماندىن بىر نەرسىنى سورىسا، ئۇ زادىلا تەمتىرىمەي توغرىسىنىلا ئېيتىدىكەن. لوقمان داۋۇت پەيغەمبەرگە بىر مەزگىل ھەمراھ بولۇپ، ئۇنىڭدىن تەربىيە ئاپتۇ. بىر كۈنى داۋۇت لوقمان- نى چاقىرىۋېلىپ:

— بىر قوينى سويۇپ، ئىككى ياخشى ئەزاسىنى ئېلىپ كەل، — دەپ بۇيرۇپتۇ.

ئۇنىڭ بىرىنىمۇ ئېسىڭدە ساقلىمايىمەن. «مېنىڭ چىرا-
 بىنى تونۇغۇچىم، بىرىنىڭ ئېتىنى بىل» دېگەندىم، بۇ
 گەپكە ئېتىبار بەرمەي سۆيۈنچىدىن قۇرۇق قالدىڭ، ئىز-
 زەت-ھۆرمەتتىن قۇرۇق قالدىڭ؛ «ئۆردە ئۆلتۈرغاندا،
 كېيىن كەلگەنلەرگە ئورنىڭنى بەرمە» دېگەندىم، بۇ
 گەپكە ئېتىبار بەرمەي ئورنىڭنى بېرىپ، پەكاغا چۈشۈپ
 قالدىڭ؛ «يېنىڭدىكى كىشىگە پىچىقنى بەرمە» دېگەندىم،
 دەم، سۆزۈمگە سەل قاراپ، پىچىقىڭدىن ئايرىلىدىڭ،
 ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر ئادەمنىڭ خۇنىغا زامىن بولغان قاتىل
 بولدۇڭ. بۇنىڭدىن قانداق قىلىپ قۇتۇلماقچىسىن؟ مەن
 ساڭا يەنە بىر ئەقىل ئۆگىتەي: سەن ئۆيگە كىرگەندىن
 كېيىن جىلمائەتنىڭ ئالدىدا، ساڭا تۆھمەت قىلغۇچىدىن:
 «مۇشۇ پىچاق راستىلا سېنىڭمۇ؟» دەپ ئۈچ قېتىم
 سورا، ئۇ: «مېنىڭ» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. شۇ چاغدا
 سەن: «سەپەرگە كېتىۋاتقان ئاتامنى يولدا بىر بۇلاڭچى
 ئۆلتۈرۈپتۇ، ئىسلىدە قاتىل ئالدىراپ كەتكەنلىكتىن قان
 بىلەن بۇيالىغان بۇ پىچاق ئاتامنىڭ جىمىسى يېنىدا قاپتۇ.
 مەن قاتىلنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىلمەيمەن، ئۇزۇن ۋاقىت-
 تىن بۇيان مۇشۇ پىچاقنى يېنىمدا ساقلاپ، كىشىلەرگە
 كۆرسىتىپ كېلىۋاتىمەن. مۇشۇ پىچاق كىمنىڭ بولسا،
 شۇ مېنىڭ ئاتامنى ئۆلتۈرگەن قاتىل. ئاتامنى ئۆلتۈرگەن
 قاتىل نەق مۇشۇ ئىكەن. ئاتامنىڭ خۇنىنى ئېلىپ بېرىڭ-
 لار» دېگەن. شۇنىڭ بىلەن مۇرسىگە كېلەلمەي، ئىش
 بىزنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىمىزغا ھاۋالە قىلىندۇ. شۇ چاغدا
 بۇ ئىشنى ئوڭايلا بىر تەرەپ قىلىشقا بولىدۇ.
 يېڭى ئۆيگە كىرىپ: «پىچاق راست سېنىڭمۇ»
 دەپ ئۈچ مەرتىۋە سورايتۇ. ھېلىقى كىشى: «ھە، مېنىڭ!»
 دەپ قايتا-قايتا جاۋاب بېرىپتۇ. لوقماننىڭ مەسلىھىتى
 بويىچە يېڭى چوقان كۆتۈرۈپ، ئاتىسىنىڭ خۇنىنى
 ئالماقچى بولۇپتۇ. بۇلارنىڭ تالاش-تارتىشى يالغۇز
 مېھمانلارلا ئەمەس، ھەتتا پادىشاھمۇ ھەل قىلالماي، ئا-
 خىرى لوقماننىڭ بىر تەرەپ قىلىشىنى سورايتۇ. لوقمان
 ئۇلارنىڭ شىكايىتىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن:
 — ھەر ئىككىڭلار يالغان سۆزلىدىڭلار، — دەپتۇ
 لوقمان، — سەن پىچاققا زوقلىنىپ، ئۇنى بەرگىڭ كەل-
 مەي، بۆھتان قىلدىڭ. سەن تۆھمەتتىن قۇتۇلۇپ، پە-
 چىقىڭنى قايتۇرۇپ ئېلىش ئۈچۈن ئاشۇنداق غەۋغا كۆ-
 تۈردۈڭ، ھەقىقەتەن بۇ پىچاق سېنىڭ!
 شۇنىڭدىن كېيىن لوقمان پىچاقنى يېڭىگە ئېلىپ
 بېرىپتۇ. ئىككى تەرەپ ئالماي-بەرمەي ماجراسىنى تۈگە-
 تىپتۇ.
 لوقماندىن ئەقىل ئۆگەنگەن بۇ يېڭى ئەنە شۇ-
 نىڭدىن كېيىن، ئۆزىنىڭ پۈتۈن ھاياتىدا ئۇنىڭ مەسلى-
 ھەتىنى ئېسىدە چىڭ ساقلاپ كەلگەنىكەن.

لىقىمنى خەۋەر قىلىپ سۆيۈنچى سورا، كۆپ مال-دۇنياغا
 ئىگە بولسىن، — دەپتۇ.
 يېڭى ماقۇل بولۇپ، لوقمان بىلەن بىللە يۈرۈپ
 كېتىپتۇ. شەھەرگە يېقىن قالغاندا، يېڭى ئىلگىرى پە-
 رىپ، لوقماننىڭ دوستىغا:
 — سىزنىڭ دوستىڭىز كېلىۋاتىدۇ، دەپتۇ. لوقمان-
 نىڭ دوستى — پادىشاھ:
 — مېنىڭ دوستلىرىم كۆپ، كېلىۋاتقان قايسى
 دوستۇم ئۇ؟ — دەپ سورايتۇ. يېڭى جاۋاب بېرەلمەپتۇ،
 چۈنكى لوقماننىڭ ئىسمىنى بىلمەيدىكەن. كەلگۈچىنىڭ
 كىم ئىكەنلىكىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن پادىشاھ باشقا
 بىر كىشىنى ئەۋەتىپتۇ. ئۇ، لوقمان ھەكىمنىڭ كېلىۋاتقان-
 لىقىنى شۇ ھامان ئېيتىپ كېلىپ، سۆيۈنچى سورايتۇ.
 پادىشاھ كېيىنكى ئادەمگە خېلى نۇرغۇن سۆيۈنچى بېرىپ-
 تۇ. يېڭى سۆيۈنچىدىن قۇرۇق قاپتۇ.
 لوقمان كەلگەندىن كېيىن، پادىشاھ ئۇنىڭ شەرىپ-
 پىگە كاتتا زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپتۇ. ھېلىقى يېڭى لوق-
 ماننىڭ ھەمراھى بولغانلىقى ئۈچۈن تۆردىن ئالاھىدە
 ئورۇن ئاپتۇ. بىراق، پادىشاھنىڭ دوستى بىلەن سالام-
 شىپ دىدارلىشىشقا كەلگۈچىلەر كۆپىيىۋېرىپتۇ. يېڭى
 كەلگەن مېھمانلارنى تۆرگە چىقىرىۋېرىپ، ئۆزى ئاخىرىدا
 پەكاغا چۈشۈپ قاپتۇ.
 مېھمانلارغا داستىخان سېلىنىپ، تاماق كەلتۈرۈلۈپ-
 تۇ. تاماق كەلتۈرۈلگەندە، ھېلىقى يېڭىنىڭ يېنىدىكى
 ئادەمنىڭ پىچىقى بولمىغانلىقتىن، يېڭىدىن پىچاق سو-
 راپتۇ. يېڭى ئالتۇن بىلەن نەقىشلىنىپ، ئالماستىن كۆز
 قوبۇلغان پىچىقنى ئۇنىڭغا بېرىپتۇ. گۆش پارچىلىنىپ،
 تاماق يېيىلىپ، داستىخان يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن،
 يېڭى پىچىقنى سورايتۇ. بىراق، پىچاقنى ئالغان ئادەم-
 نىڭ پىچاققا ھەۋسى كېلىپ، بەرگۈسى كەلمەپتۇ-دە،
 يېڭىدىن: «پىچاق راست سېنىڭمۇ» دەپ ئۈچ قېتىم
 سورايتۇ. يېڭىمۇ قەتئىي ھالدا: «مېنىڭكى» دەپ ئۈچ
 رەت جاۋاب بېرىپتۇ. پىچاقنى ئالغۇچى پىچاقنى مېھمانلار-
 غا كۆرسىتىپ تۇرۇپ:
 — جامائەت، بۇ مېنىڭ ئاتامنىڭ پىچىقى ئىدى.
 يېقىندا كىمدۇر بىرسى ئاتامنى ئۆلتۈرۈپتۇ-دە، پىچىقنى
 ئېلىپ كېتىپتۇ. مەن ئاتامنى كىمنىڭ ئۆلتۈرگەنلىكىنى
 ۋە پىچاقنى كىمنىڭ ئالغانلىقىنى بىلمەيمەن. ھە-
 زىر ھەممە ئىش ئايان بولدى. ئاتامنى ئۆلتۈرگەن قاتىل
 مۇشۇ ئىكەن. ئەمدى ئاتامنىڭ خۇنىنى ئالىمەن، — دەپ
 يېڭىنىڭ ياقىسىدىن ئاپتۇ. بۇنىڭغا يېڭى جاۋاب تاپال-
 ماي، گاڭگىراپ قاپتۇ.
 بۇ ئىشقا شاھىد بولۇپ ئولتۇرغان لوقمان، يېڭىنى
 سىرتقا چاقىرىپ، مۇنداق مەسلىھەت بېرىپتۇ:
 — مەن ساڭا ئۈچ تۈرلۈك مەسلىھەت بەرگەندىم.

ھېچكىمنى ئۆزۈڭدىن پەس كۆرمە. سىرىڭنى ئاشكارا قىلما. مال-دۇنيالىرىڭغا مەغرۇر بولما. ھەر كىمگە ئوچۇق چىراي، شېرىن سۆز بىلەن مۇئامىلە قىل، — دېگەنكىن.

لوقمان ھەكمىدىن:

— ھېكمەتنى كىمدىن ئۆگەندىڭ؟ — دەپ سو-
رىغانىكەن، لوقمان:
— ھېكمەتنى كورلاردىن ئۆگەندىم، چۈنكى ئۇلار قەدىم باسقاندا يەرنىڭ ئېگىز-پەسلىكىنى سەزمىگچە ماڭمايدۇ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

لوقمان ھەكمىدىن:

— نەسەتلىرىڭىزدىن ياشلارغا ئائىتلىرى كۆپرەك، ئەمما يېشى توختىغانلارغا ئائىتلىرى كەمەرەك، بۇنىڭ ۋەجى نېمىدىن؟ — دەپ سورىغانىكەن، لوقمان جاۋاب بېرىپ، دەپتۇ:

— ياغۇن يەرنى بۇمىشتىپ، كۆچەت تىكىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىنى خەس-چۆپىن، زىيانلىق پارازىتلاردىن تازىلاپ، ئۆز ۋاقتىدا سۇغىرىپ تۇرسا، ياخشى پەرۋىش قىلسا، پات پۇرسەتتە كۆچەت دەرىخ بولۇپ ۋايىغا يېتىدۇ، ئۈنۈملۈك، ھوسۇللۇق بولىدۇ.

بالىنىمۇ يىلىش چىغىدىن ياخشى تەربىيەلسە، گۈزەل ئەخلاقلىق، ئەدىملىك قىلىپ ئۆستۈرسە، ئۇ بالا ئۆزىگە، ئاتا-ئانىسىغا بەخت كەلتۈرىدۇ، جەمئىيەتنىڭ ئەڭ پايدىلىق ئەزاسى بولۇپ يېتىشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ياشلار تەربىيىسىگە كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىمەن. شۇڭا، ۋەز-نەسەتلىرىمنىڭ كۆپ قىسمى ياشلارغا ئائىتتۇر.

نۇشېرۋان ھەققىدە ھېكايەتلەر

نۇشېرۋانغا بىر كىشى:

«پۇقرالىرىڭىزدىن پالانى كىشىنىڭ مال-مۈلكى شۇ قەدەر كۆپكى، سىزنىڭ خەزىنىڭىزدە ئۇلارنىڭ يۈزىدىن بىرىمۇ يوق» دەپ خەت يېزىپتۇ. بۇنىڭغا نۇشېرۋان مۇنداق جاۋاب قايتۇرۇپتۇ:

«خۇداغا مىڭ قەترە شۈكرى، بىزنىڭ سايمىمىزدا پۇقرالىرىمىز بىزدىن بايراق بولۇشۇپتۇ.» كېيىن ئاشۇ مەلۇمات بەرگەن كىشىنى تېپىپ ئەدىبىنى بېرىپتۇ.

نۇشېرۋاننىڭ بىر خىزمەتچىسى ئۇنىڭ يېنىدا بىر كىشىنى يامانلاپتۇ. نۇشېرۋان ئۇ چىقىمچىغا:
— ئۇ كىشى ھەققىدە ئېيتقانلىرىڭنى ئەتراپلىق تەكشۈرىمەن. ئەگەر راست سۆزلىگەن بولساڭ، سېنى تەقدىرلەيمەن، چىقىمچىلىق قىلغان بولساڭ، سەندىن

لوقمان:

— ھەممە يۈكنى كۆتۈردۈم، ئەمما بۇرچتىن ئې-
غىرراق يۈكنى كۆرمىدىم. ھەممە لەززەتنى تېتىدىم، ئەمما سالامەتلىكتىن مەززىلىك لەززەتنى تېتىمىدىم. ئەڭ شېرىن لەززەت سلىق-سالامەتلىكتە ئىكەنلىكىنى بىلدىم، دېگەندە-
كىن.

لوقمان ئوغلىغا نەسەت قىلىپ:

— ئەدەب-ئەخلاقلىق بولۇپ، ۋىجدانى بۇرچىڭنى ئادا قىلىدىغان بول؛ كىشىلەرگە ياخشىلىق قىل؛ ئادەم-
لەرنى ياخشىلىققا دەۋەت قىلىپ، يامانلىقتىن يىراق تۇر. دىغان قىل؛ ئۆمرۈڭدە يولۇقتان قېيىنچىلىقلارغا سەۋر-چانلىق بىلەن بەرداشلىق بەر؛ بىرسى ساڭا ئۆكتەملىك قىلىپ زۇلۇم سالسا، سەن ئادىللىق بىلەن كېچىرىملىك بول؛ دۇنيادا ئابروي-ئاتاق ئۈچۈن ياشما، كىچىك پېشىل بول؛ ھەرقانداق ئىشتا ئۆزۈڭنى تۇتۇشنى بىل، ئالدىراڭ-خۇ بولما، سۆرەملىكىمۇ قىلما؛ سىلىق-سىپايى بول، ھاكاۋۇر، چوڭچى، قۇرۇق سۆز بولۇپ قالما. شۇ ئارقىلىق خەلققە ئۈلگە بول، — دەپتۇ.

لوقماندىن:

— سىز بىراۋنىڭ قارا تەنلىك قۇلى ئىدىڭىز، ئەمدى ئۇلۇغ دەرىجە ئىگىسى بولۇپ قالدىڭىز، قايسى ئىش سىزنى شۇنداق ئۇلۇغ دەرىجىگە كۆتۈردى؟ — دەپ سورىغانىكەن، لوقمان:

— ھەر ئاتىم توغرا سۆزلىدىم، ئالمانەتكە خىيانەت قىلمىدىم، مەنسىز، بەھۋە سۆزلەرنى قىلىشتىن ئۆزۈمنى تارتتىم. مانا مۇشۇ ئۈچ خىسەت مېنى ئۇلۇغ دەرىجىگە كۆتۈردى، — دەپتۇ.

لوقماندىن:

— ھېكمەتلىك سۆزلىرىڭىز، ئەدەب-ئەخلاققا دائىر ۋەز-نەسەتلىرىڭىز بىلەن كۆپ كىشىلەرنى توغرا يولغا سالدىڭىز. نەسەتلىرىڭىز كار قىلماي، ئۆزىڭنىڭ يامان خۇي-پەيلىدىن يانمىغان كىشىلەرمۇ بارمۇ؟ — دەپ سورىغانىكەن، لوقمان:

— بار، ئۇ — جاھىل، بەتپېشىل ئادەم. ئۇنى شۇ يارىملىق خۇلقىدىن قايتۇرۇشقا ھەرقانچە تىرىشساممۇ پايدى-دەسىز بولۇپ چىقتى، ئۆزىتىشتىن ئاجىز كەلدىم. — دەپتۇ.

لوقمان بىر قېتىمقى سۆھبەتتە:

— نەپسىڭنىڭ كەينىگە كىرمە، قانائەتلىك بول. ئۆزۈڭدە يوق سۈبەتلەرنى ئېيتىپ سېنى ماختىغان كىشى-نىڭ سۆزلىرىگە ئالداما. دوستلىرىڭ بىلەن نىزالاشما.

نەپەرتلىنىمەن، سېنى دۈشمىنىم دەپ بىلىمەن، يالغان سۆزلىگەن بولساڭ، نەپەرتلىنىمەن ۋە ساڭا جازا بېرىمەن؛ چىقىمچىلىق قىلغان بولساڭ توۋا قىل، كەچۈرىمەن، — دەپتۇ.

خىزمەتچى چىقىمچىلىق قىلغانلىقىغا توۋا قىپتۇ. نۇشېرۋان ئۇنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈپتۇ.

نۇشېرۋان مۇنداق رىۋايەت قىلىدۇ:

— بىر ئىبىرەتلىك ۋەقە مېنىڭ ئادالەتلىك بولۇپ شۇمغا سەۋەب بولدى. ياش چىقىمدا بىر كۈنى ئوۋغا چىقىپ، ئېتىمنى ھەر تەرەپكە چاپتىم. پىيادە يۈرگەن بىر كىشى تلىش ئېتىپ بىر ئىتنىڭ ئايغىنى سۇندۇردى. ئۇ كىشى بىرنەچچە قەدىم ماڭا-ماڭايلا مېنىڭ ئېتىم تېپىپ، ئۇنىڭ ئىككى پۇتىنى سۇندۇردى. كېيىن ئېتىم بىر قۇرام تاشقا پۈتلىشىپ، ئىككى پۇتىنى سۇندۇردى. مەن بۇ ۋەقەنى كۆرگەندىن كېيىن ئۆز-ئۆزۈمگە: «كۆر-دۇڭمۇ، ئۇلار نېمە قىلىشتى ۋە نېمە كۆرۈشتى؟ ھەركىم بىر ئەسكى ئىشنى قىلسا، ئۆزى خالىمىغان ئىشنى كۆرد-دۇ» دېدىم. شۇ ۋەقەدىن ئىبىرەت ئالدىم.

نۇشېرۋاننىڭ ئەقلى-زاكۋەتلىك بىر ۋەزىرى بار ئىكەن، شۇ ۋەزىر بىر ئەمىرنى قوللاپ-قۇۋۋەتلەپ يۈرۈپ-دىكەن. ئەمىرنىڭ ئېيتقىنى ئېيتقان، دېگىنى دېگەن ئىكەن.

بىر كۈنى ئاشۇ ئەمىرنىڭ پۇقرالىرىدىن بىرى نۇ-شېرۋاننىڭ ھۇزۇرىغا ئەرزىگە كېلىپ:

— سېنىڭ ئەمىرىڭ بىزگە ھەددىدىن ئارتۇق جە-رى-جاپا قىلىۋاتىدۇ، بىزدىن ئارتۇق خىراج تەلەپ قىل-ۋاتىدۇ، — دەپتۇ.

نۇشېرۋان ئاشۇ ئەمىرنى ساراپا ئېلىپ كېلىشنى بۇيرۇپتۇ. بىراق ئەمىر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، قېچىپ كېتىپتۇ.

شۇ چاغدا نۇشېرۋان ئۇنى قوللاپ-قۇۋۋەتلەپ يۈ-رىدىغان ۋەزىرنى چاقىرىپ ئۇنىڭغا جازا بېرىپتۇ.

بۇنىڭغا ھەممە ھەيران بولۇپ:

— شەھىرى ئالەم، گۇناھكار ئەمىرغۇ، سىز نې-شىققا ۋەزىرنىڭ ئەدىبىنى بەردىڭىز؟ — دېسە، نۇشېر-ۋان جاۋاب بېرىپ:

— جازالانغۇچى، زالىمنى بىزگە يېقىن قىلغانىدى. مۇساڭنىڭ ئەلىمىنى ئەيسادىن ئالدۇق دەپ شۇنى ئېيتىدۇ، — دەپتۇ.

بىر كىشى نۇشېرۋاننىڭ تۇغقانلىرىدىن بىرقانچىنى ئۆلتۈرۈپ قېچىپ كېتىپتۇ. بىر مەزگىلدىن كېيىن قاتىل نۇشېرۋاننىڭ يېنىغا قايتىپ كەپتۇ. نۇشېرۋان ھەيران

بولۇپ:

— ئىجىب يۈرىكىڭ پۈتۈن، قورقمايدىغان، جاسا-رىملىك ئېكەنسىن؟ تۇغقانلىرىمدىن بىرقانچىنى ئۆلتۈرۈپ چوڭ گۇناھ قىلساڭمۇ قەھىر-غەزەپىمدىن قورقماي يەنە يېنىمغا قايتىپ كەپسەن؟ — دېگەنكەن، ئۇ كىشى تازىم قىلىپ:

— سىزنىڭ ئەيۈ-مەرھىمىتىڭىزنىڭ ئۇلۇغلىقىنى ياخشى بىلىمەن. گۇناھىم زور بولسىمۇ، ئەيۈ ۋە مەرھىم-تىڭىز ئۈنىڭدىنمۇ ئۇلۇغراقتۇر، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. نۇشېرۋان ئۇنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆرۈپ، گۇناھىنى كە-چۈرۈپتۇ، ئىنئام-ئېھسان بېرىپتۇ. نۇشېرۋاننىڭ يېقىنلىرى-دىن بىرى:

— شۇنداق چوڭ گۇناھكارنى قولغا چۈشۈردىڭىز، ئۈچ ئالماي، ئۇنىڭ سۆزىگە ئالدىنىپ ئازاد قىلىۋەتتىڭىز، بۇ نېمە قىلىغىنىڭىز؟ — دەپتۇ.

— ئىش سەن ئويلىغاندىمۇ ئەمەس، ئۈنىڭدىن ئۈچ ئالسام، نەپىس شادلىنىدۇ، ئازاد قىلسام، ئۇنىڭ كۈڭلى شادلىنىپ، دۇنيادا نامىم ياخشىلىق بىلەن يادلىنى-دۇ. مانا شۇنى ئويلاپ، ئۇنى ئازاد قىلدىم، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ نۇشېرۋان.

نۇشېرۋان بىر كۈنى شىكارغا چىقىپ، سەھرانى ئايلىنىپ كېتىۋېتىپ، ياڭاق كۆچتى تىكۋاتقان بىر بو-ۋايىنى كۆرۈپ قايتۇ.

— ئەي بوۋاي، نېمە قىلىۋاتسىن؟ — دەپ سوراپتۇ نۇشېرۋان.

— خۇدا ئۆمرىڭىزنى زىيادە قىلسۇن، ياڭاق كۆ-چتى تىكۋاتسىن، — دەپتۇ بوۋاي.

— سەن قېرىپ قالغان كىشى ئىكەنسىن، بۇ كۆچەت قاچان ۋايىغا يېتىپ، قاچان مېۋە بېرىدۇ؟ — دەپتۇ نۇشېرۋان.

— باشقىلار تىكتى، بىز يېدۇق. بىز تىكىمىز، باشقىلار يېيىشىدۇ، — دەپتۇ بوۋاي.

نۇشېرۋان بۇ سۆزگە تەھسىن ئۇقۇپتۇ ۋە: «ئاي-رىن!» دەپتۇ. ئەگەر نۇشېرۋانغا بىرەر ئىش يېقىپ قالسا: «ئايىرىن!» دەيدىكەن، شۇ چاغدا شۇ ئادەمگە تۆت يۈز دەرھەم يۈل بېرىشىدىكەن.

نۇشېرۋان بوۋايىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ: «ئايىرىن!» دېگەنكىن، ئۇنىڭغا تۆت يۈز دەرھەم بېرىشىپتۇ.

— ھېچكىمنىڭ كۆچتى مەن تىككەن كۆچەتكە تېز ھوسۇل بەرمىگەن، — دەپتۇ بوۋاي، نۇشېرۋان يەنە «ئايىرىن!» دەپتۇ.

بوۋايغا يەنە تۆت يۈز دەرھەم بېرىشىپتۇ. — پادىشاھنىڭ نەزەرى چۈشكەنلىكى ئۈچۈنمۇ، بۇ كۆچەت بىر يىلدا ئىككى قېتىم ھوسۇل بەردى، —

چاقىرىپ تەربىيىسىگە ئاپتۇ.

ھارۇن رەشىدىنىڭ ئوغلى مەئمۇن رەشىدى ئىلىم-پەننى سۆيگۈچى، ئالىملارنى ھىمايە قىلغۇچى بىر زات بولۇپ، بالىلىق چىغىدىن باشلاپ زاكۋەت ۋە پاراسەتكە ئىگە ئىكەن، ھەركىم ئۇنى ياخشى كۆرىدىكەن.

مەئمۇن ياش چىغىدا ئاتىسى ھارۇن ئۇنى خۇسۇسىي مۇئەللىمدە ئوقۇتۇپتۇ. مۇئەللىمنىڭ بىر ئادىتى بار ئىكەن: دەرس ۋاقتىدا بېشىنى سېلىپ يەرگە قاراپ ئولتۇرىدىكەن. ئەگەر بىر جۈملىنى خاتا ئوقۇسا، بېشىنى كۆتۈرۈپ ئۇنىڭغا قاراپ قويدىكەن.

بىر كۈنى مەئمۇن مۇئەللىم ئالدىدا بىر كىتاب ئوقۇپتۇ. كىتابقا يېزىلغان: «ھۆددىسىدىن چىقالمىغان نەرسىڭىزگە نېمىشقا ۋەدە بېرىسىز؟» دېگەن جۈملىنى ئوقۇغاندا، مۇئەللىم بېشىنى كۆتۈرۈپ ئۇنىڭغا بىر قاراپ قويدۇ. مەئمۇن:

«بەلكى خاتا ئوقۇغان بولسام كېرەك» دەپ جۈملىدىنى دىقتەت بىلەن تەكرار يەنە ئوقۇپتۇ، مەئمۇن دەرس-تىن كېيىن ئاتىسىنىڭ يېنىغا كېلىپ:

— ئاتا، مۇئەللىمگە بىرەر نەرسە بېرىشكە ۋەدە قىلغان بولسىڭىز، دەرھال ۋەدىڭىزگە ۋاپا قىلىڭ، — دەپ بولغان ۋەقەنى ئاتىسىغا سۆزلەپ بېرىپتۇ. ھارۇن رەشىدى: — ئوقۇتقۇچىڭ مەندىن بىر نەرسە سورىغانىدى، مەن ئۇنىڭ سورىغىنىنى بېرىشكە ۋەدە قىلغانىدىم، ئۇ سىمدىن چىقىپ كېتىپتۇ، — دەپتۇ، ئۇ، ئوغلىنىڭ پاراسىتىدىن خۇشال بولۇپتۇ ۋە مۇئەللىمگە بەرگەن ۋەدىسىنى دەرھال ئورۇنداپتۇ.

سەمىمىيلىك ۋە ئەقىل-پاراسەت ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ قىممەتلىك نەرسىدۇر. بۇ خىسلەتكە ئىگە بولغان ئىنسان ھەرقانداق ئىشتىن نەتىجە قازىنالايدۇ.

ھارۇن رەشىدىنىڭ ئىككى خوتۇنىدىن ئىككى ئوغلى بار ئىكەن. بىرى مۇھەممەد ئەمىن بىننى ھارۇن، ئىككىنچىسى مەئمۇن بىننى ھارۇن. خەلىپە بولسا، مەئمۇننى ئەمىندىن ياخشى ۋە ئۇستۇن كۆرىدىكەن.

بىر كۈنى ئەمىننىڭ ئانىسى: — ئەي خەلىپە، نېمە ئۈچۈن مەئمۇننى مۇھەممەد ئەمىندىن يۇقىرى قويسەن؟ ئەخىر ئىككىلىسى ئۆز پەرزەنتىڭغۇ؟! — دەپتۇ.

— ئىككىلىسىنى سىناپ كۆرەيلى، سەۋەبىنى شۇ چاغدا چۈشىنىسەن، — دەپتۇ ھارۇن.

ئۇ بىر مۇلازىمنى چاقىرىپ، مۇھەممەد ئەمىن ۋە مەئمۇندىن بىر نەرسىنى سوراپ كېلىشكە بۇيرۇپتۇ. مۇلازىم مۇھەممەد ئەمىننىڭ ئالدىغا بېرىپ:

— ئەي مۇھەممەد ئەمىن، مۇبادا تاج-تەخت سېنىڭ قولۇڭغا چۈشسە ماڭا قانداق ئىنايەت كۆرسىتەردىڭ؟ — دەپتۇ.

دېسە، نۇشېرۋان يەنە «ئاپىرىن!» دەپتۇ، يەنە تۆت يۈز دەرھەم بېرىشىپتۇ.

ھارۇن رەشىدى ھەققىدە ھېكايەتلەر

قەدىمكى ئەربەلەرنىڭ «ئابباسىيە دۆلىتى» خەلىپەلىرىدىن ھارۇن رەشىدى كۈنلەردىن بىر كۈنى باغداد كوچىلىرىنىڭ بىرىدىن تۆتۈپ كېتىۋېتىپ، مەكتەپتىن ئۆيلىرىگە قايتىپ كېتىۋاتقان بالىلارغا ئۇچراپ قاپتۇ. بىر بالىنىڭ ئۆز دوستلىرىغا قىلغان خۇش مۇئامىلىسى، دا-نە-دانە سۆزلىرى خەلىپەنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ ئېتىپتۇ، ئۇنىڭ ئەقىللىق، پاراسەتلىك ۋە زېرەك بالا ئىكەنلىكىنى بايقاپ، دەرھال ئالدىغا چاقىرىپ ئاپتۇ ۋە ھۆرمەتلەپ بېشىنى سىيلاپ-سىيلاپ ئۇنىڭغا بىر دىنار ئالتۇن بېرىپتۇ.

بالا خەلىپەنىڭ ھەدىيىسىنى قوبۇل قىلماي، دوست-لىرى يېنىغا كەتمەكچى بولۇپتۇ. ھارۇن رەشىدى ئۇنى توختىتىپ:

— ئوغلۇم، مەن بەرگەن ھەدىيىنى نېمىشقا قوبۇل قىلمايسەن؟ خەلىپەنىڭ ھەدىيىسىنى قوبۇل قىلماسلىق تەربىيىسىزلىك ئالامىتى ئەمەسمۇ؟ — دەپتۇ. بالا خەلىپەگە تازىم بىجا كەلتۈرۈپ:

— سۆزىڭىزنىڭ توغرىلىقىدا شۈبھە قىلمايمەن. ئاتا-ئانىمىڭ: «خەلىپىلەر بىر ئادەمگە ھەدىيە بەرمەكچى بولسا، پەقەت بىر ئالتۇن ئەمەس، بەلكى كۆپرەك ئالتۇن بېرىدۇ» دېگەن سۆزلىرىنى كۆپ ئاڭلىغانىدىم. ئەگەر بەرگەن بىر دىنار ئالتۇننىڭىزنى ئالسام، ئۆيىگە بېرىپ ئاتا-ئانىمغا: «خەلىپە ھارۇن رەشىدى ماڭا بىر دىنار ئالتۇن ھەدىيە قىلدى» دەپ كۆرسەتسەم، بىلمەيسىز، شۇنداق يامان ئەھۋالدا قالغىنىكى، ئەلبەتتە ئاتا-ئانىم سۆزۈمگە ئىشەنمەيدۇ ۋە ماڭا:

— يالغان دەيسەن، ھارۇن رەشىدى خەلىپە بولۇپ تۇرۇقلۇق بىر دىنار ئالتۇن بېرىشى مۇمكىن ئەمەس، سەن ئانا، ئەلۋمىتتە، بىراۋنىڭ بۇ ئالتۇننى ئوغرىلاپ ئېلىپ كەلگەنسەن، دەرھال ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بەر، كەچۈرۈم سوراپ، ئالتۇن ئىگىسى ياشلىقىڭنى ئېتىبارغا ئېلىپ كۈنھەڭگى كەچۈرىدۇ، — دەپ ماڭا كايىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بىر تال ئالتۇننىڭىزنى ئېلىپ، بېشىمنى غوغۇغا قويۇشنى، ئاتا-ئانىمى نارازى قىلىشنى خالىماي-مەن، مېنى كەچۈرۈڭ! — دەپتۇ.

ھارۇن رەشىدى بۇ ئەقىللىق، پاراسەتلىك، زېرەك بالىنىڭ بىر-بىرىدىن ئورۇنلۇق ۋە چىرايلىق سۆزلىرىنى ئاڭلاپ زوقلىنىپتۇ، ئۇنىڭ بېشىنى سىيلاپ پېشانىسىدىن سۆيۈپتۇ. كىتاب سالغان جىلتىسىنى ئالتۇن بىلەن تولدۇرۇپ، ئۇنىڭغا ھەدىيە قىپتۇ، ئەتىسى ئۇنى ھۇزۇرغا

— ئىككىلىسى بىر گەپنى ئېيتتى، ئەمما بۇ، پىكرىدىكى ئىدىيە بىلەن، چىرايلىق سۆزلەرنى تېپىپ ئېيتقانلىقى ئۈچۈن بۇز دىنار مۇكاپاتقا سازاۋەر بولدى، بىرىنچىسى تامدىن تارشا چۈشكەندىكى قوپال سۆزلەرنى ئېيتىپ قو- يۇپ بۇز دەررە يېدى. — دەپتۇ.

ھارۇن رەشىد ۋەزىرى جەپەر ۋە يېقىن بىر خىزمەت- چىسى بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرۇپتۇ. گەپتىن گەپ چىقىپ، جەپەر ھارۇندىن: — نېمىدىن ئەڭ كۆپ زوقلىنىسىز؟ — دەپ سورىغانىكەن، ھارۇن رەشىد:

— مەن چىرايلىق كىشىلەرنى كىيىدىم، لەززەتلىك ئاتاملارنى يېدىم، ئەڭ ئېسىل شارابىلارنى ئىچتىم، بۇلار- نىڭ ھېچبىرى مېنى زوقلاندىۋالمايدى. ئۆمرۈمنىڭ مۇشۇ كۈنلىرىدە ساپ، تازا ھاۋادىن نەپەس ئېلىش، بىر پىيالە مۇزدەك سۇپسۇزۇك سۇ ئىچىش ۋە بالا-چاقىلىرىمنىڭ ئىتراپىدا كېيىنەك بولۇپ ئايلىنىپ يۈرۈش ئەڭ چوڭ زوقىمدۇر، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ھارۇنمۇ جەپەرگە شۇنداق بىر سوتال بەرگەنىكەن، جە- پەر:

— مەرھەمەت قىلىپ بەرگەن بېشىڭىزدا ئويناپ- كۈلۈپ ئۆمۈر ئۆتكۈزۈش مەن ئۈچۈن ئەڭ زور زوقتۇر، — دەپتۇ.

جەپەرنىڭ جاۋابىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ھارۇن رە- شىد سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرغان خىزمەتچىسىگىمۇ شۇ سو- ئالنى بېرىپتۇ. خىزمەتچى كۈلۈپ:

— مېنىڭ ئالدىدىن زوقۇم سىلەرنىڭكىدىن تاما- مەن باشقىچىدۇر. قانداق زوق دەمىسىز؟ يېتىم-يېسىرلەر- گە، مۇھتاجلارغا قولدىن كەلگۈچە ياردەم بېرىش، ئومۇ- مەن، ھەممىگە ياخشىلىق قىلىش مەن ئۈچۈن ئەڭ زور زوق. بۇ، زوق — خەلق كۆڭلىگە نەقىش ئېتىلگەن، شائىرلار تەرىپىدىن مۇختالىغان، ھەممىگە ماقۇل ۋە مەقبۇل بولغان زوقتۇر، — دەپتۇ.

ھارۇن رەشىد خىزمەتچىسىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ئورنىدىن تۇرۇپ جەپەرگە:

— بۈگۈنكى سۆھبىتىمىز يېتىدۇ، بۇ خىزمەتچىمىز ھەق سۆزلەر بىلەن مېنىمۇ مەغلۇب قىلدى، — دەپتۇ.

ھۈسەيىن كاشىفى ھەققىدە ھېكايەتلەر

ھۈسەيىن ۋائىز كاشىفى بىر قېتىملىق نۇقتىدا: — ھەرقانداق كىشىدە مۇلايىملىق، خۇش مۇئامى- لىلىك بار بولسا، كامال تېپىشتىن باشقا ئېھتىمال يوقتۇر. ھەرقانداق كىشى بەتپېشىل بولسا، ۋەيران بولۇشتىن باشقا چارە يوقتۇر. خۇش يېتىللىق، مۇلايىملىق ھەممە نېمەت- لەرنىڭ ياخشىراقىدۇر، — دېگەنىكەن.

— ساڭمۇ؟ — دەپتۇ مۇھەممەد ئەمىن، — ساڭا كاتتا ئىنايەت كۆرسىتىمەن. سېنى ئۆزۈمگە ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچى قىلىۋالىمەن.

مۇلازىم كېلىپ شۇ سوتالنىڭ ئۆزىنىلا مەنئۇنغىمۇ بېرىپتۇ. بۇ سوتالغا مەنئۇننىڭ غەزىپى كېلىپ، ئوغىسى قايناپ كېتىپتۇ. دە، ئالدىدىكى، ئالتۇندا ياسالغان سىيا قۇتسىنى ئېتىپ مۇلازىمنىڭ بېشىنى يېرىپ تاشلاپتۇ ۋە يىغانى پەلەككە ئۆرلەپ:

— قېنى، ئېيتقىنا، نېمە ئۈچۈن ئاتامنىڭ ئۆلۈمى ساڭا كېرەك بولۇپ قالدى؟ مەن ھەممە خىزمەتكارلارنى ئۇنىڭ بىر پەرزەنتى دەپ بىلەر ئىدىم، سەن مۇتەھەم ئۇنىڭ ئۆلۈمىنى كۈتۈپ يۈرگەنىكىمەن-دە! — دەپتۇ. بېشىنى يېرىپ كەلگەن مۇلازىم، بولغان ئىشنى ھارۇن رەشىدكە سۆزلەپ بېرىپتۇ. ئاندىن ھارۇن رەشىد خوتۇنغا قاراپ:

— مەن پەرزەنتلىرىمنىڭ ھەر قايسىسىغا ئۆزىمنىڭ پەم-پاراسىتى ۋە خۇي-يېشىلىگە قاراپ مۇئامىلە قىلىمەن، — دەپتۇ.

ھارۇن رەشىد بىر سۆھبەتتە:

— كىشىلەرنىڭ گۇناھىنى ئەيۈ قىلىش ماڭا قانچە- لىك ھۇزۇر بېغىشلايدىغانلىقىنى پۇقرالىرىم بىلسە، ئېھتى- مال مېنىڭ ھۆكۈمرانلىقىمدا گۇناھ قىلغان بىرمۇ ئادەم تېپىلماس ئىدى، — دېگەنىكەن.

ھارۇن رەشىد چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە، ئوتتۇز ئىككى چىشى چۈشۈپ كەتكەنىشى. بۇنىڭدىن خەلىپە- نىڭ كەپىي ئۇچۇپ، مۇنەججىم، مۇئەببىرلەرنى چاقىرىپ- تۇ. ئۇلاردىن، كۆرگەن چۈشنىڭ تەبىرىنى سورايتۇ: شۇ چاغدا مۇئەببىرلەردىن بىرى:

— ئەي ئەمىرۇلمۆمىن، پۈتۈن قەۋم قېرىنداش- لىرىڭ ۋە ئۇرۇق-تۇغقانلىرىڭ ئۆلۈپ، ئۆزۈڭ يەككە-يە- گانە قالىدىكەنمەن، — دەپتۇ.

ھارۇن رەشىدنىڭ يۈرەك-باغرى ئېزىلىپ، — بۇ سوغ نەپەس مۇئەببىرىنى يۈز دەررە ئۇرۇڭلار، — دەپ پەرمان بېرىپتۇ. بۇ تەبىر ئۇنىڭغا ئارام بەرمەپتۇ. ئەتىسى باشقا بىر مۇئەببىرىنى چاقىرتىپ، بۇ چۈشنىڭ تەبىرىنى سورايتۇ.

ئىككىنچى مۇئەببىر:

— ئەي ئەمىرۇلمۆمىن، خۇدايىتائالا سىزگە ئۇزۇن ئۆمۈر، چەكسىز دۆلەت بەرگەن، سىز ھەممە قەۋم-قېرىندە- داش ۋە ئۇرۇق-تۇغقانلىرىڭىزدىن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدە- كەنسىز، — دەپتۇ.

بۇ سۆزدىن ھارۇن رەشىد خۇشال بولۇپ كېتىپتۇ ۋە بۇ مۇئەببىرگە يۈز دىنار ئىنئام بېرىپتۇ. ھارۇن رەشىد بۇ ئىشقا ھەيران بولغان ئوردا ئەھ- لىگە:

△ ئۆزۈڭدىن چوڭ كىشىلەرگە ئويۇن-چاقچاق قىلما.

△ بىر قېتىم سۆزلىگەن سۆزى قايتا سۆزلىمە.

△ كىشىلەرنىڭ ئالدىدا ئۆزۈڭنى ۋە خوتۇنىڭنى ماختىما.

△ ئۆلگەن كىشىنىڭ يامان گېپىنى قىلما.

△ ئالدىڭدا كېلىۋاتقان ئىشقا چوڭقۇر پىكىر يۈر-گۈز.

△ ئاز گېپ قىلىشنى ئۆزۈڭگە ئادەت قىل.

△ بىر ئادەمدىن بىر ھىكمەتلىك نەرسىنى كۆرمە-گۈچە ئۇنى ماختاۋەرمە.

△ ئەخمەقلەر سۆز قىلغىلى تۇرسا، ئۇنىڭغا ئارىلا-شمىي سۈكۈت قىل (جىم تۇرۇۋال).

△ ئىككى يۈزلىمە ئادەمدىن مەدەت (يارىدەم) تە-لەپ قىلما، ئۇنىڭدىن يىلاندىن قاچقاندىك قاچ.

△ ساڭا ياخشىلىق قىلغان ئادەمگە ئۇنىڭ باراۋىرىدە ياخشىلىق قىل.

△ ئاچچىقنىڭ كەلگەندە، ئۆزۈڭنى بېسىۋال.

△ ئوغلۇم: ئۆزۈڭدىن چوڭلارنىڭ خىزمىتىنى قىلماق بىلەن، كىچىكلەرگە مېھرى-شەپقەت قىلماق بىلەن، كەمبەغەللەرگە خەيرى-ساخاۋەت قىلماق بىلەن، دوست-يارمىلەرگە ۋە تاۋابىئاتلىرىڭگە ۋەز-نەسەت قىلماق بىلەن، جاھىل-نادانلارغا سۈكۈت ساقلاش بىلەن، ئالىملارغا ئەدەب-ھۆرمەت ئىتائىتىدە بولماق بىلەن ئۆم-رۈڭنى ئۆتكۈزگەيسىن.

پەرزەنتلەرگە ئاتا-ئانىلارنىڭ تۆۋەندە قىيىت قىلىند-مىش ھەققىنى ئادا قىلماق قەرزدۇر:

△ ئاچ بولسا ئۇلارغا ئاتام بەرگەيسىن؛ يالغاچ بولسا كېيىم-كېچىك بەرگەيسىن؛ خىزمىتىگە مۇھتاج بولسا ئۇلارغا خۇرسەنلىك بىلەن بىجاندەل خىزمەت قىلغاي-سىن؛ چاقىرسا ھازىر بولغايسىن؛ ئىشقا بۇيرىسا پەرماد-بەردار بولغايسىن؛ ئۇلارغا مۇلايىملىق بىلەن سۆزلىگەي-سىن؛ ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ئاتاپ چاقىرمىغايسىن؛ ئەگەر ئۇلارغا ھەمراھ بولۇپ بىر يەرگە بارساڭ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا ماڭغايسىن؛ ھەرىئەتسىنى ئۆزۈڭگە لايىق بىل-سەڭ، ئاندىن ئۇلارغىمۇ لايىق بىلگەيسىن؛ ئۇلارنىڭ ئالدىلىرىدا كۆپ ئولتۇرمىغايسىن؛ ئۇلار زىرائىق بەرمىسە سەپەرگە چىقمىغايسىن؛ ئۇلار كۆرۈنسىلا ئورنۇڭدىن تۈ-رۈپ تەزىم بىجا كەلتۈرگەيسىن ۋە ئىجازەت بەرمىگەچە ئولتۇرمىغايسىن؛ ئۇلار بىلەن قاراڭغۇدا بىر جايغا بار-ساڭ، ئۇ جاي خەۋپلىك بولسا ئۇلارنىڭ ئالدىغا تۇتۇپ يول باشلاپ ماڭغايسىن؛ ئۇلارنىڭ ئالدىدا كۆپ سۆزلە-مىگەيسىن ۋە چاقچاق قىلمىغايسىن؛ ئۇلارنىڭ سۆزلىرىد-نى كەمسىتىمىگەيسىن؛ ئۇلار سۆزلەۋاتقاندا سۆزىنى ئاڭد-ما.

ھۈسەيىن ۋائىز كاشىفدىن:

— ياشلار ئۈچۈن نېمە قىلىش ياخشىراق؟ — دەپ سورىغانىكەن، ھۈسەيىن كاشىفى:

— شەرمى-ھايا ۋە باتۇرلۇق، — دەپتۇ. ئۇنىڭدىن يەنە:

— قېرىلارغىچۇ؟ — دەپ سورىسا، كاشىفى:

— سەۋر-ئاقەت ۋە مەرىپەت، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

ھۈسەيىن ۋائىز كاشىفى:

— ھىممەتسىز پىسكىش كىشى بېخىل، پىخىق كىشىدىن يامانراق تۇرۇ. بېخىل ئۆزىنىڭ پۇل، مېلىدىن ئۆزى پايدىلانسىمۇ، باشقىلارغا مەنپەئەت يەتكۈزمەيدۇ.

پىخىق ئۆزىمۇ يېمەيدۇ ۋە باشقىلارغىمۇ يېدۈرمەيدۇ. ھىممەتسىز، پىسكىش كىشى ئۆزى يېمەيدۇ، باشقا كىشى-گىمۇ يېدۈرمەيدۇ ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىر كىشىنىڭ يەنە بىر كىشىگە يارىدەم قىلغانلىقىنى كۆرەلمەيدۇ، ئۇ، كىشى-نىڭ لوتق-كەرم قىلىشىغا يول قويمىيدۇ، — دېگەنىكەن.

ھۈسەيىن ۋائىز كاشىفى:

— ھەسەت، باشقىلارنىڭ راھىتىنى كۆرەلمەسلىك — ھەممە سۈپەتلەر ئىچىدىكى ئەڭ پەس سۈپەتتۇر.

ھەسەت ھىممەت پەسلىكى ۋە كۆڭۈل پەسلىكىدىن ھا-سىل بولىدۇ. بۇلار جاھالەت نەتىجىلىرىدۇر. ھەسەتچى ئۆز ھەسەتنىڭ تەسىرىدىن بىر كۈنى ئۆزى ھالاكەت چوڭقۇرغا يېقىلىدۇ، — دەپتۇ.

نەسەتلەر

△ كىشىنى ئاچچىقى كەلگەندە سىنىغىل.

△ دوستنى زىيان مەھەلدە (ئۈستىدە) سىنىغىل.

△ سۆزنى ھۈججەت بىلەن سۆزلە.

△ ئۇستازىڭنى ئاتا-ئاناڭدىن ئەزىز تۇت.

△ ئاچچىق بىرلە سۆز ئېيتما.

△ ئۆز ئورنۇڭنى بىلىپ ئولتۇر.

△ ھەر كىمنىڭ ئۆيىگە كىرسەڭ، تىلىك بىرلە كۆزۈڭنى يىغىپ ئولتۇر.

△ ئاز سۆزلىمەك، ئاز يېمەك، ئاز ئۇخلىماقنى ئادەت قىل.

△ بىلمىگەن ئىشقا ئۇستازلىق قىلما.

△ كىشىنىڭ يۇلغا كۆڭۈل باغلىما.

△ مويىسىپت (ئۆزۈڭدىن چوڭ كىشىلەر) گە قاتتىق سۆز قىلما.

△ ھاجەتمەننى ناۋۇمد (قۇرۇق) ياندۇرما.

△ مېھماننى ئىشقا بۇيرىما.

△ مېھماننىڭ ئالدىدا كىشىلەرگە ئاچچىقلانما.

△ مەست بىلەن دىۋانغا سۆزلىمە.

△ سۆزنى كۆڭلۈڭدە پىشىرىپ ئاندىن سۆزلە.

لىمىغايسەن؛ ئۇلارنىڭ ئېيتقان سۆزلىرىنى قايتۇرماي-
 سەن؛ ئەمىر ۋە تەنبە بىلەن ئۇلارغا خىتاب قىلمىغايمەن.
 سەن؛ ئۇلارغا قاتتىق ئاۋازدا گەپ قىلمىغايسەن؛ ئۇلار-
 نىڭ ئالدىدا «ئوق» دېمىگەيسەن؛ ئۇلار ئۆيلەنسە ياكى
 ياتلىق بولسا قەھرى قىلمىغايسەن؛ چۆرىسىنىڭ ھەر
 چەندە ھەقىقىتىنى ئانا قىلسا ھەم ئۇلارغا ئازار بەرمىگەي-
 سەن؛ ئۇلارغا ئۆمۈرۋايىت ئازار بەرمەسلىكىنى نىيەت
 ئەتكەيسەن؛ ئۇلارنىڭ ئۆمۈرلىرىنىڭ ئۇزۇن بولۇشىنى
 تىلگەيسەن؛ ئۇزۇڭدىن بۇرۇن ئۇلارغا كىيىم-كېچەك
 قىلىپ بەرگەيسەن؛ ئۇلارنىڭ ئائىلىسى ئۇزۇڭنىڭ ئائىلى-
 دىن ياخشىراق ئەتكەيسەن؛ ئەگەر ئۇلار بىلەن بىللە
 بولساڭ ئائىلىنىڭ ياخشىسىنى ئۇلارغا بەرگەيسەن؛ ئۇلار-
 نىڭ قوللىرىغا ئاقچا بېرىپ تۇرغايەن، چۈنكى، ئۇلار-
 نىڭ ھاجەتلىرى بولسا ئۇنى تىزھار ئېتەلمەس، ئاقچىنى
 ھاجەتلىرىگە بىمالال سەرپ ئەتكەي؛ ئۇزۇڭنىڭ ماللىرىغا
 ئۇلارنىڭ يولىنى ئۇچۇق قىلىپ قويغايەن؛ ئۇلار كې-
 سەل بولسا جان-دىلىڭ بىلەن داۋالاقايسەن؛ ئۇلار كې-
 سەل بولسا ھاجەتخانىلارغىمۇ ھايلىش قىلىپ ئاپىرىشقا
 پىشانە تۇرۇشلۇك قىلمىغايسەن؛ ئۇلارنىڭ بىرىنى قويۇپ،
 يەنە بىرىنى رازى قىلمىغايسەن، سەن ھەرقانچە ئۇلۇغ
 بولۇپ كەتسەڭمۇ، ئۇلارغا ئۆمۈرۋايىت قۇل بولغايەن.
 «ئادىرل مېھراج» دىن

ئاتا-ئانا ھەققىنى تونۇش ۋە ئورنىغا كەلتۈرۈش ھەققىدە

ئەي ئوغۇل، بىلىشك كېرەككى، تەڭرى بۇ جاھاد-
 نى ئاۋات قىلىشنى ئىرادە قىلىپ، ئىنسانلارنىڭ نەسلىنى
 كۆپەيتىش ۋە بىر-بىرىگە باغلىنىشلىق قىلىش ئۈچۈن،
 شەھۋەت (ئىسپىرما) نى ياراتتى. ئاتا-ئانىلارنى پەرزەنت-
 نىڭ دۇنياغا كېلىشىگە سەۋىب قىلدى.
 ئەي ئوغۇل، ئاتا-ئانىنىڭ ھەقىقى ۋە ھۆرمىتىنى
 ساقلىغايەن، ئۆز ئەسلى-زاتىڭنى ئۇلۇغلىغايەن. ئاتا-
 ئاناڭنى ھۆرمەت قىلساڭ، ئۆز ئەسلىڭنى ھۆرمەت قىلغان
 بولىسەن. ئاتا-ئانىنىڭ مەندە نېمە ھەققى بار دېمە،
 چۈنكى ئاتا-ئاناڭ سېنى دۇنياغا كەلتۈردى. ئاتا-ئاناڭ
 بولمىسا، سەن دۇنياغا كەلمەس ئىدىڭ. ئاتا-ئاناڭ ۋۇجۇ-
 دىدىن سېنى تۇغۇپ، چەكسىز جەۋرى-جاپالار بىلەن
 ئاسراپ، تەربىيەلەپ، ئەڭ چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن
 سېنى ئۆستۈرۈپ ئادەم قىلىپ، كىشىلىك قاتارىغا قوشتى.
 ئەگەر ئاتا-ئاناڭ سېنى شۇنداق يېتىشتۈرمىسە، سەن
 نەدىن كەلگەن بولاتتىڭ ۋە قانداق بولۇپ بۇ يىگىتلىك
 — ياشلىق ھالىتىگە يېتەتتىڭ؟

ئەمدى ساڭا زۆرۈرى، ئاتا-ئاناڭنى ئۆز جېنىڭنى
 قانداق سۆيسەڭ شۇنداق سۆيۈپ قەدىرلىگەيسەن، ئاتا-
 ئانىنى ھۆرمەتلىمىگەن — قەدىرنى بىلمىگەن پەرزەنت
 تەڭرى بىلەن ئۆزى ئوتتۇرىسىدىكى سەۋىب بولغۇچى

نەرسىنى بىلمىگەن بولىدۇ.
 ئاتا-ئانىغا بوي سۇنماق پەرز دۇر. ئاللاتاللا: «تەڭ-
 رىگە ۋە تەڭرىنىڭ پەيغەمبىرىگە، ئۆزەڭلەردىن بولغان
 پەرمان ئىككىسىگە بوي سۇنۇڭلار» دېيىدۇ. خۇدانىڭ بۇ
 ئەمرىدىكى «پەرمان ئىككىسى» ئاتا-ئانىنى كۆرسىتىدۇ.
 ئاللاتالا يەنە ئاتا-ئانىنى خورلىماسلىقىنى، ئۇلارغا كۈزەل،
 ياخشى، يۇمشاق سۆزلەشنى بۇيرۇيدۇ. ئەگەر ئاتا-ئانا
 ھەققىنى دىن يۈزىسىدىن كۆرمىسەڭمۇ ئەقىل يۈزىسىدىن
 ئويلاپ كۆر، ئاتا-ئاناڭ سېنىڭ دۇنياغا كېلىشىڭگە ۋە
 ئۆسۈپ يېتىشىشىڭگە، تەربىيىلىنىشىڭگە سەۋىپچى بولغان
 تۇرسا، سەن ئۇلارنى ھۆرمەتلەپ، خىزمىتىنى ياخشى
 قىلساڭ، ياخشى پەرزەنت ۋە ياخشى ئادەم بولمىغان
 بولىسەن. ھەرقانداق ئادەم ئاتا-ئانىسى ھەققىنى ئادا قىل-
 مىسا، باشقا كىشىلەرنىڭ ھەققىنى ئەسلا ئادا قىلالمايدۇ.
 مۇنداق ئادەم ياخشىلىقنىڭ قەدىرنى بىلمەيدىغان يامان
 ئادەم ھېسابلىنىدۇ. يامان ئادەمگە باشقىلارنىڭ ياخشىلىق
 قىلىشىمۇ دۇرۇس ئەمەس.

سەن ئەگەر پەرزەنتىڭدىن ھۆرمەت ئۈمىد قىلساڭ،
 ئالدى بىلەن ئۆزىڭ ئاتا-ئاناڭغا ھۆرمەت قىلىشك لازىم.
 بالىلىرىڭ ئاتا-ئاناڭغا قىلغان ھۆرمەت ۋە خىزمىتىڭنى
 كۆرۈپ، ساڭا ئىززەت-ئىكرام ۋە ياخشى خىزمەت قىلىدۇ.
 چۈنكى، بالا ئاتا-ئانىنىڭ قىلمىشىنى كۆرۈپ ئۆگىنىدۇ.
 سەن بىر مېۋىلىك دەرەخكە ئوخشايسەن، بالىلىرىڭ شۇ
 مېۋىلىك دەرەخنىڭ مېۋىسى. ئاتا-ئاناڭنىڭ خىزمىتىنى
 قانچىلىك ياخشى قىلساڭ، شۇنچىلىك رازىلىقىنى —
 دۇئاسىنى ئالىسەن. ئاتا-ئانىنىڭ دۇئاسى ئىجاۋەتتۇر. ئا-
 تا-ئاناڭ سەندىن رازى بولسا، تەڭرىمۇ سەندىن رازى
 بولىدۇ. ئەي ئوغۇل: «ئاتا-ئانام ئۆلسە ئۇلاردىن ماڭا
 مال-مۈلۈك، پۇل مىراس قالاتتى» دېمە، ھەتتا يۇنداق
 يامان خىيالىنى كۆڭلۈڭگىمۇ كەلتۈرمە. ئاتا-ئاناڭ ئۆلۈش-
 تىن بۇرۇن سەن ئۆلسەڭ قانداق قىلسەن؟

ئەي ئوغۇل، ئۆزەڭنى يۇقىرى مەرتىۋىلىك كىشىگە
 سېلىشتۇرۇپ قايغۇرما، ھەرقاچان ئۆزەڭدىن تۆۋەن مە-
 تەۋە، تۆۋەن تۇرمۇشتىكىلەرگە قاراپ ئۆز تۇرمۇشۇڭغا
 شۈكۈرى قىل. ئەگەر سەن يوقسۇل ئىكەنسىن. ئەقىل-
 ئىلىمىڭ، ھۈنەر-كەسپىڭ بولسا، بايسەن. چۈنكى، ئە-
 قىل-بىلىم — مال-مۈلۈك، بايلىقتىن ياخشى. ئەقىل-بى-
 لىم بولسا، بايلىق ئۆزى كېلىدۇ. لېكىن ئەقىلنى، بىلىمنى
 پۇلغا سېتىۋېلىشقا بولمايدۇ، بىلىم بولمىسا مال-مۈلۈك،
 بايلىق قولدىن كېتىدۇ، تۈگەيدۇ. ئەمما ئەقىل-بىلىم دا-
 ۋاملىق سەن بىلەن بىللە تۇرىدۇ.

ئەقىل-بىلىمىڭ بولسا، ھۈنەر-سانائەت ئۆگەنگەن.
 ئەقىل، بىلىمىڭ ۋە ھۈنرىڭ بار ئىكەن، ئەدەب-ئەخلا-
 قىڭ ياخشى بولسۇن، چۈنكى، «ئەدەب — ئەقىلنىڭ
 سۈرۈشتى شەكلى» دۇر.
 «قابۇسنامە» دىن
 تەييارلىغۇچى: رسالەت مۇھەممەد

نادانلىق — ياۋۇزلۇق

ئىبراھىم ھەققۇلۇۋ

بىلىم — ئېتىقاد نۇرى

بۈگۈنكى ئارزۇلىرىمىز ئەكىس ئېتىپ تۇرمامدۇ؟
 نەۋائى بىر رۇبائىسىدا: «ھەر كىمەكى يوق ئىلىم
 ئاگا ئەخمىق دە ئۇنى» دىيدۇ. ئىنسانلىق شەرىپىنى يەرگە
 ئۇرىدىغان ھەر قانداق ئەخمىقلىق ۋە پەسلىك پەقەت ئىلىم
 ئارقىلىقلا سۈپۈرۈلۈپ تاشلىنىدىغانلىقىدىن شائىر قىلچىمۇ
 شۈبھىلەنمىگەن. شۇڭا ئۇ ئىلىمنى «ئىككى جاھان شاھلى-
 قىدىن» ئارتۇق بىلىپ، ئىلىم پەيزىنى پادىشاھلىق كۈچى-
 دىنىمۇ ھاياتىمىش قۇدرەتكە ئىگە، دەپ قارىغان. نەۋائىنىڭ
 مۇنداق مەشھۇر بىر بېيىتى بار:

ھەق يولىدا كىم ساڭا بىر ھەرق ئوقۇتىشى رىنج
 ئىلە،

ئەيلىمەك بولمىسا ئىدا ئانىڭ ھەقىقەت يۈز گەنج ئىلە.
 گەپ ھەق يولىدا ھەرپ ئۆگەتكەن مۇئەللىمگە ھۈر-
 مەت، ھېچقانداق بايلىق بىلەن ئۇنىڭغا قايتۇرغىلى بولمايد-
 دىغان قەرزدارلىق تۇبغۇسى توغرىسىدا كېتىۋاتىدۇ. «ھەق
 يولىدا» ھەرپ ئۆگەتكەن كىشى ۋاقتى كېلىپ ئالىم دەرد-
 جىسىگە كۆتۈرۈلدى، دەيلى. خوش، ئۇ ھەقىقەتەن ئالدى-
 دىكى بۇرچىنى قانداق ئانا قىلىشى كېرەك؟ ئۇ قايسى
 ھەقىقەتلەر ئۈچۈن ئۆمىرىنى بېغىشلىشى كېرەك؟ بۇ سو-
 ئالغا پەقەت نەۋائىنىڭ «ئىلىم ئۆگەنمەك — ئېتىقادنى مۇس-
 تەھكەملىش ئۈچۈندۇر» دېگەن پىكىرى بويىچە تەربىلەن-
 گەن ھەقىقىي ئىلىم ئەھلىلىرىلا قاناتلەنەرلىك جاۋاب
 بېرەلەيدۇ.

ئېتىقاددا يېتىلمەس، ئىشەنچتە مۇستەھكەم بولغان
 ئالىم، يازغۇچى، شائىرلار ياشاپ تۇرمىغىنىدا بۇ دۇنيا
 ئاللىقاچان ياۋايىلىق سەھنىسىگە ئايلانغان بولار ئىدى.
 شەرقتە قەدىمدىن باشلاپلا ئالىي پىكىرلىك جەمئىيەت ئەللىم-
 لار كۆپلەپ يېتىشىپ چىقىپ تۇرغىنى ئۈچۈن خەلقىمىز
 ئىچىدە ئوقۇمۇشلۇق كىشىنىڭ ئورنى ئەزەلدىن يۈكسەك
 بولۇپ كەلگەن. بۇ ھەقتە كۆپ گەپ قىلىپ ئولتۇرماي،
 ئەلىشىر نەۋائىنىڭ بىرلا بېيىتىنى ئوقۇپ كۆرەيلى:

بىر مۇكى قىلسا ئالىملەرگە تەئىزىم،
 قىلۇر گويىكى پەيغەمبەرگە تەئىزىم.

ئەلىشىر نەۋائى — مەرىپەتپەرۋەر شائىر. نەۋائى ئىجادىيىتىدە
 مەرىپەت تەرغىباتى، خۇراپاتقا بەرھەم بەرگۈچى كۈچ سۈ-
 پىتىدە، ئىلىمنى ئۇلۇغلاش يۆنىلىشىنى بويلاپ داۋام قىلىد-
 ۇ. نەۋائى ياراتقان ئىلغار قەھرىمانلار — ياشلىقىدىن
 باشلاپلا ئىلىمگە چاڭقاق، ھۈنەرگە ئامراق كىشىلەر. ئۇلار-
 نىڭ ئايرىملىرى دۇنياغا مەشھۇر ئەللىمىلەر قولىدا تەربىيە
 ئالغان. شۇ بۈيۈك زاتلاردىن يەن سىرلىرىنى ئۆگىنىپ،
 ئىنسانىي كىمالەت يولىنى ئاچقان. بىز پەرھاد ھەققىدە گەپ
 ئاچساق دەررۇ تۆۋەندىكى قۇرلار يادىمىزغا چۈشىدۇ:

جاھاندا قالماي ئول يەتمەگەن ئىلىم،
 بىلىپ، تەھقىقىنى كەسب ئەتمەگەن ئىلىم.
 مەجنۇن دەشتۇ چۆللەرگە چىقىپ كەتكەن جۈنۇن يىگىت
 بولغىنى بىلەن، ئۇ ئالەمدە بار بولغان ئىلىمنىڭ ھەممىسىنى
 پۇختا ئۆزلەشتۈرگەن ئالىم ۋە مۇتەپەككۈر يىگىت:

ئاپىپ ئىلمى خىرەغە پەيۋەند،
 ھەم ئالىم ئىدىيۇ ھەم خىرەمەند.

شېرىننىڭ ئۆزىلا ئەمەس، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى دىلئال-
 رام، دىلئارا، دىلئالسا، گۈلئەندام...غا ئوخشاش خىزمەتكار-
 لىرىمۇ ئالىم، شائىر، پەيلاسوپ، تارىخچى، سەنئەتكار
 قىزلار. دانا ۋە بىلىمدان ئوغۇل قىزلىرىنىڭ سېپى كەڭ
 بولمىغان ۋەتەن — يېرىم تەلەي ۋەتەن. بۇنداق يۇرتتا
 ھېچنەمىدە تولۇقلۇق بولمايدۇ، چالا ساۋات يۇرتتا شىجا-
 ئەت نېمجان، ئۇمىدىنىڭ قاننى سۇنۇق بولىدۇ، كىشىلەر
 ئېڭى قانداقتۇر چېگرىلاردىن ئېرى ئۆتەلمەيدۇ. ھەقىقەتنىڭ
 يېرىمى ئېيىتىلىپ، يېرىمى بوغۇزدا توختاپ قالىدۇ. نەۋائى
 «ئىلىمدە بىر ئادەم ساھىبىقىران بولغۇچە ئوتتۇز يىللىق بىر
 دەۋر ئۆتىدۇ» دېگەنىدى. «يەھۇدىچە دېسەڭ يەھۇدىچە»
 ، «يونانى دېسەڭ يونانى» سۆزلىشىدىغان، «ھىندىچە سو-
 ئال بەرسەڭ، ھىندىچە جاۋاب بېرەلەيدىغان» سۆزلىرى
 مەنە، ھېكمەتكە تولغان بىلىم ئەھلىلىرىنى تەربىلەش ئۇلۇغ
 بوۋىمىز شائىر نەۋائى ئۈچۈن قانچىلىك ئىپتىخارلىق ئىش
 ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋېلىشىمىز تەس ئەمەس. قاراڭ، نەۋائى-
 نىڭ بەش ئىسىر مۇقەددىم يازغان قۇرلىرىدا بىزنىڭ

نەۋائى «پەيئەمەرگە» دېگىنىدە قۇرۇق ماختاش ۋە تار مەنپەئەتلەرگە نىسلا ئالدىنمايدىغان، ئەلگە، ۋەتەنگە خىيانەت قىلىشنى نۆلۈم بىلىدىغان ئالىبجاناب سىيىمى كۆزدە تۇتقان. دۇنيانى مەرىپەت نۇرى ئارقىلىق ئىدراك قىلغان ئادىم باشقىچە بولۇشى مۇمكىنمۇ؟ ئۇلۇغلار: «ئا-لىمنىڭ نۆلۈمى - ئالەمنىڭ نۆلۈمى» دېيىشكەن. ھەقىقىي ئالىمدىن قانچىلىك كۆپ ئىلمىي مىراس قالمىسۇن، لېكىن ئۇ بەزىبىر ناھايىتى چوڭ بىر مەنىۋى دۇنيانى ئۆزى بىلەن ئېلىپ كېتىدۇ. ئوتتا كۆيدۈرۈلۈۋاتقان ئالىمنىڭ: «ھەممى-سى ئۆزۈم بىلەن بىللە!» دېگەن پىكرىدە باشقا مەنامۇ بار. بۇنى نەۋائى بىر ھېكايەت ئارقىلىق شەرھلەپ بەرگەن. ئۇ ھېكايەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: زامانىسىنىڭ چوڭ ئالىمى پىخردىن رازى ئۇزاق يول يۈرۈپ خارەزمىگە كېلىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان مۇھەممەت خارەزمشاھ ئالىمغا ھېچقانداق پەرۋا قىلمايدۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ شاھ بىلەن ئالىم كۈتۈلمى-گەندە سوتاللار بېرىدۇ. «ئەي، قىيامەت كۈنىنى بىلىشى ئارزۇ قىلغان ئادىم، - دەيدۇ ئالىم ئۇنىڭغا، - سېنىڭ سوتاللارنىڭغا جاۋاب بېرىدىغان مۇناسىپ جاي مۇشۇ مۇن-چىدۇر. قىيامەتتىمۇ شاھ ۋە گاداي، ھەممىسى بىر خىل ئەھۋالدا يالڭاچ بولىدۇ. نە شاھ، نە ئەمەلدار ھېچكىم ھېچبىمىنى ئۆزى بىلەن ئېلىپ بارالمايدۇ. سەن بۇ مۇنچىغا نېمەڭنى ئېلىپ كىرەلدىڭ؟ تاج - تەخت، خەزىنە دېگەن-لىرىڭنىڭ ھەممىسى تاشقىرىدا قالدى. ئىلىم - ھۈنەر ئىگىلىرىچۇ؟ ئۇلارنىڭ بايلىقلىرى مېنىڭكىگە ئوخشاش ھەممىسى ئۆزلىرى بىلەن بىرگە».

نەۋائى ئەركىن ئىنسان دېگەندە بىلىملىك، دانا كى-شىلەرنى كۆزدە تۇتقان. دانا كىشى دېگىنىمىز كىم؟ ھەقىقىي تونۇغۇچى، بىلىم ۋە مەرىپەت چوڭقۇرلۇقى بىلەن دەريا سۈپەت ئادىم، ئىلىم ئادىمى ئۈچۈن مۇھىمى لاپ ئۇرما-لىق، تەمە ۋە مەنپەئەت كەينىدىن چاپماسلىقتۇر. ئىلىم تەپەككۈرنى يېڭىلايدۇ. ئادەملەر ئېڭىنى كونا چۈشەنچە، قالاق قاراشلاردىن خالاس قىلىدۇ. ئىلىم ئارقىلىق ئەسىرلەر قىياپىتى ئۆزگەرگەن، دەۋر ۋە زامانلار پەزىلەتتە ئىلگىرىلى-گەن. بىلىم - چۈشىنىش زىمىتى، ئىزدىنىش يولىدۇر. شۇ مەنىدە نەۋائىنىڭ تۆۋەندىكى نەسەھەتلىرى تېخى كۈن-دىنمىغان: «بىلىمگە نى سوراپ ئۆگەنگەن ئالىم، ئاز بىلىپ سورىمىغان ئۆزىگە زالىم. ئاز - ئازدىن ئۆگىنىپ، دانا بولۇر، قەترە - قەترە يىغىلىپ دەريا بولۇر» ئاز - ئازدىن ئۆگىنىپ دانا بولۇشۇ مۇمكىن. ئىلىمنىڭ بىرەر ساھىسى بويىچە ئالىي مەلۇماتلىق ئالىم بولۇشۇ مۇمكىن. ئاندىن كېيىنچۇ؟ سەئىدى شىرازى مۇنداق يازىدۇ:

ھەرچەند ئوقۇپسەن - بىلىمدانسەن،
ئەگەر ئەمەل قىلمايدىڭ، نادانسەن.
ئۈستىگە كىتاب ئارتىلغان ئىشەك -
يا ئالىم يا دانا ئەمەستۈر پىشەك.

نەۋائىمۇ بۇنداق بىلىمدىن نەپ كەلمەسلىكىنى قەيىت قىلىپلا قالماستىن، سەئىدى پىكرىنى ياقلاپ «ئىلىمگە ئەمەل قىلمىغان ئالىم - ئۈستىگە كىتاب ئارتىلغان ئېشەككە ئوخ-شايدۇ» دەيدۇ.

توختام سۇنىڭ ئاقىمىغىغا ئوخشاش، خۇي - پەيلى تۆۋەن بولغان ئەرزىمىس ئالىملاردىنمۇ ئەل - يۇرتقا ھېچ-قانداق نەپ تەگمەيدۇ. ئۇلارنىڭ ھەرىكەت پائالىيەتلىرىگە مەنەئىلىك، خۇشامەتكۈبۈلۈق، ئەمەلپەرسلىك ھەۋەسلىرى سىڭگەن بولىدۇ. ئىلىم ئەڭ ناۋۋال مەنىۋى ھۇزۇرلىنىشتۇر. ئۇلار مانا مۇشۇ ھۇزۇردىن مەھرۇم. شۇڭا ئۇلار يامانىنى ياخشىغا، ھارامنى ھالالغا چىقىرىشتەك دىيانەتسىزلىك-لەردىنمۇ ھەزرە قىلمايدۇ. نەۋائى بۇنداقلارنى پاسىق ئالىم-لار، دەپ ئاتىغان. شائىرنىڭ تۆۋەندىكى ئىيىبنامە سۆزلە-

نەۋائى «پەيئەمەرگە» دېگىنىدە قۇرۇق ماختاش ۋە تار مەنپەئەتلەرگە نىسلا ئالدىنمايدىغان، ئەلگە، ۋەتەنگە خىيانەت قىلىشنى نۆلۈم بىلىدىغان ئالىبجاناب سىيىمى كۆزدە تۇتقان. دۇنيانى مەرىپەت نۇرى ئارقىلىق ئىدراك قىلغان ئادىم باشقىچە بولۇشى مۇمكىنمۇ؟ ئۇلۇغلار: «ئا-لىمنىڭ نۆلۈمى - ئالەمنىڭ نۆلۈمى» دېيىشكەن. ھەقىقىي ئالىمدىن قانچىلىك كۆپ ئىلمىي مىراس قالمىسۇن، لېكىن ئۇ بەزىبىر ناھايىتى چوڭ بىر مەنىۋى دۇنيانى ئۆزى بىلەن ئېلىپ كېتىدۇ. ئوتتا كۆيدۈرۈلۈۋاتقان ئالىمنىڭ: «ھەممى-سى ئۆزۈم بىلەن بىللە!» دېگەن پىكرىدە باشقا مەنامۇ بار. بۇنى نەۋائى بىر ھېكايەت ئارقىلىق شەرھلەپ بەرگەن. ئۇ ھېكايەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: زامانىسىنىڭ چوڭ ئالىمى پىخردىن رازى ئۇزاق يول يۈرۈپ خارەزمىگە كېلىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان مۇھەممەت خارەزمشاھ ئالىمغا ھېچقانداق پەرۋا قىلمايدۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ شاھ بىلەن ئالىم كۈتۈلمى-گەندە سوتاللار بېرىدۇ. «ئەي، قىيامەت كۈنىنى بىلىشى ئارزۇ قىلغان ئادىم، - دەيدۇ ئالىم ئۇنىڭغا، - سېنىڭ سوتاللارنىڭغا جاۋاب بېرىدىغان مۇناسىپ جاي مۇشۇ مۇن-چىدۇر. قىيامەتتىمۇ شاھ ۋە گاداي، ھەممىسى بىر خىل ئەھۋالدا يالڭاچ بولىدۇ. نە شاھ، نە ئەمەلدار ھېچكىم ھېچبىمىنى ئۆزى بىلەن ئېلىپ بارالمايدۇ. سەن بۇ مۇنچىغا نېمەڭنى ئېلىپ كىرەلدىڭ؟ تاج - تەخت، خەزىنە دېگەن-لىرىڭنىڭ ھەممىسى تاشقىرىدا قالدى. ئىلىم - ھۈنەر ئىگىلىرىچۇ؟ ئۇلارنىڭ بايلىقلىرى مېنىڭكىگە ئوخشاش ھەممىسى ئۆزلىرى بىلەن بىرگە».

ئادىمگە ئۇنىڭ مەنەسپى ۋە بايلىقىغا قاراپ باھا بې-رىش ۋە مۇئامىلە قىلىش ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئەڭ يارىمىس ئادەتتۇر. ئەمما ئۇلارنىڭ ھەممىسى تاشقى نەرسىلەرغۇ؟ مەيلى ئادىم كەمبەغەل ياش-سۇن، دەۋران سۈرۈپ ئۆتۈشكە قادىر بولمىسۇن، مۇھىمى ئۇنىڭ قەلبى قانداق، ئېڭى قانداق سۈپەتلەرگە ئىگە، ئۆمرىنى نېمىلەرگە بېغىشلىغان، مانا مۇشۇلارغا قاراپ ئۇ كىشىگە باھا بېرىش مۇمكىنغۇ؟ ئىلىمنىڭ ئىنسان تەقدىرىد-گە مەسئۇللۇقى خۇددى شۇ نۇقتىلاردىن باشلىنىدۇ. «ئى-لىم - ئۆزىنى بىلمەكتۇر، سەن ئۆزۈڭنى بىلمەيسەن، بۇ قانداق بەھۋە ئۇرۇنۇش بولدى؟» دەيدۇ ئۇلۇغ تۈرك شائىرى يۈنۈس ئەمرە. ئىلىم ئەينى ۋاقىتتا ئۆزگىنىمۇ بى-لىشتۇر. ئالىملىق - ئالىم ۋە ئادەمنى تونۇش بولۇپ، ئىلىم - ھەقىقەتتىن يۈرەككە قويۇلغان نۇر. ئىلىم - ھايات ۋە جەمئىيەت چىڭىشلىرىنى توغرا بېشىش شىجائىتى. ئىلىم - دىلدىكى، جۈرئەتتىكى ياقۇن. ئەقىل ئۆز تەبىئىتىگە كۆرە

رىنى ئاشۇنداق پاسق ئالىملارغا قارىتىلغان دېيىش مۇمكىن:

قايسى جاھلغە نەدامەت بولغاي، ئول ئالىمچە كىم، ھەرنە بىلدى قىلمايدى، ھەرنېكى قىلدى بىلمەيدى. دېمەك، بىلگىنىنى قىلمىغان، قىلغان ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى ئويلاپ يەتمەكەن ئالىم جاھىللارنىڭ جاھىلىدۇر. ئۇنىڭغا ياغدۇرۇلدىغان لەنت ھەر قانداق جاھىلغا ئېيىتىلغان نەپەزەت تاشلىرىدىنمۇ ئارتۇق بولىدۇ. ئالىملىق - ناھايىتى زور مەسئۇلىيەتچانلىقتۇر. ئالىمنىڭ زىممىسىدىكى ۋەزىپە - سىنى ۋىجداندىن بېجىرمەسلىككە ھەقىقىي يوق. كىمكى ئىلمىنى ئەمەلگە ئېرىشىشنىڭ ۋاسىتىسى قىلسا، ئۆزىنىمۇ، خەلقىنىمۇ يولدىن ئازدۇرىدۇ. ئىلىم ئەھلىنىڭ ئەمەل ۋە ئابروي ئۈچۈن پەسكەشلىككە قەدەم قويۇشى - ئۇنىڭ بىلىمسىزلىكىنىڭ يارقىن ئىسپاتىدۇر. بۇنداق ئالىمنى نەۋائى «ئۆلۈمتۈك» ئىت بىلەن تەڭلەشتۈرۈپ، ئۇنى «نەجا - سەتى يىپەك لىباس بىلەن بايقان» ئادەم قىياپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ. «ئالىم ئەگەر ئۆز يولىغا ئەمەل قىلسا، - دەيدۇ نەۋائى، - ئىلىمگە قاراپ ئىش تۇتسا، دۇنيانىڭ ھارام ماللىرىغا كۆز سالسا، بۇنداق ئادەمنى شەرەپ گۆھرىنىڭ كانى دەپ بىل». بۇنداق گۆھەر كانىدىن ئېنىسان ئەقلى بېسىدۇ. «جاھالەت - ئۆلۈمدۇر، بىلىم - تىرىكلىك» دېگەن گەپ بار. ئالىم شۇ تىرىكلىكنىڭ روناق تېپىشى ئۈچۈن تىرىشىشى كېرەك. شۇ چاغدىلا جاھالەت يېڭىلىدۇ. شۇ چاغدىلا قالاقلق ۋە جاھالەتنىڭ ئوغلىق سۈننىتى ئىچىپ ئۇيقۇغا كەتكەنلەرنىڭ سانى كۈنساين ئازىيىدۇ. ئىلىم - پىكىر مەدەنىيىتى، ئىلىم - ياخشىلىقتىن ئورۇنلىنىش، ئىزگۈلۈككە ئىشىنىچ، يامانلىققا بىلش ئەگەشمەكتۇر. بىزنىڭ ئىلىمىمىز ھەر ۋاقىت ھايات بىلەن مۇسۈتمەكەم ئالاقىدا بولۇشى كېرەك. شۇ چاغدىلا بىزنىڭ تەپەككۈر گۈلشىنىمىزدە يېڭىدىن يېڭى چېچەكلەر ئېچىلىدۇ.

ۋاپاسىزدا ھايا يوق

«ھەيرەتۈل - ئەبرار» دىكى ھېكايەتلەردىن بىرىدە ئۆۋەندىكى ۋەقە ھېكايە قىلىنىدۇ: ئەمىر تۆمۈر كوراگان ھىندى ئىقلىمىنى فەتىھى ئېتىشكە كىرىشكەندە، ھىندىستاندا قاتتىق جەڭ بولدى. ئۇنىڭغا غەلبە چىراي ئاچتى. شۇ جەڭدە كۆپ قانلار تۆكۈلدى. قانچىلىغان كىشىلەرنىڭ باشلىرى كېسىلدى. ئاخىرى ئۆلۈم نۆۋىتى ئىككى بىچارە ئاشق - مەشۇققە كەلدى. لېكىن سۆيۈشكەنلەر بىر - بىرىگە شۇنچىلىك ۋاپا كۆرسىتىشتىكى، ئاقىۋەتتە ئۇلارنى قەتل قىلىشنىڭ ھېچقانداق ئىلاجى بولمىدى. نېمىشقا دەم -

سىز؟ «ئەگەر مەقسەتنىڭ بىلش كېشىش بولسا، - دەپتۇ يىگىت جاللاتقا، - ئۇنى قوي، مېنى ئۆلتۈر!» قىلىچ كۆتۈرۈلە - كۆتۈرۈلمەي «ياق، ئۇنى ئەمەس، مېنى ئۆلتۈر!» دەپ يالۋۇرۇپتۇ قىز. جاللات ئۇلارنىڭ قايسى بىرىنى ئۆلتۈرۈشكە تۇتۇنسا، ئىككىنچىسى: «ئالدىن مېنى ئۆلتۈر، ئۇ ھېچبولمىسا مەن ئۆلگىچە تىرىك تۇرسۇن!» دەپ ئەجەل تەلپ قىلارمىش. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىشنىڭ ئاخىرى شۇنداق تۈگەپتۇكى، بىر - بىرى ئۈچۈن جىنىدىن كېچەلگەن بۇ ئىككى يارنىڭ ۋاپادارلىقى تۈپەيلىدىن جاھانگىر باشقىلارنىڭمۇ كۇناھىدىن كېچىپتۇ. دېمەك، ۋاپادارلىق - خالاسكارلىق، ۋاپادارلىق - ئۆلۈمدىنمۇ قۇدرەتلىك كۈچ. ۋاپا ئەھلى، ئۆزىنىڭلا ئەمەس، ئەل - يۇرتىنىڭمۇ ئاسايىشلىقىغا پاسباندىر. تۆمۈر قانخورلۇق ۋە جاللاتلىقتا ئەيىبلىنىدۇ. لېكىن شۇنداق ئادەم، ۋاپا ۋە ساداقەت كۆكسىگە تىخ سانجىمىغان. بىر جاللاتمۇ «جاھان چىمىنى ۋاپا گۈلى بولمىسا زىننەتسىز. كىشىلىك گۈلى ۋاپا پۇراقىدە - رىدىن مەھرۇم بولسا، ھېچ ھىد - بۇسسىز» بولىدىغانلىقىنى چۈشەنگەن. ۋاپانى «ئىنسانىيەت تاجىغا زىننەت»، «ئېسىل ئۈنچە» ئورنىدا كۆرگەن. نەۋائى ھېكايىتىدە بۇ ۋەقە ئادىللىق ۋە خاللىق بىلەن تەكىتلەنگەن. بۇ ھېكايەت داستاننىڭ ۋاپا ھەققىدىكى سەھىپىلىرىدىن كېيىن بېرىلگەن. ئۇنىڭدا مانا مۇنداق قۇرلار بار:

ھەر كىشىگە قىلدى بىراۋ بىر ۋەقا،
مەخلەسى يوقتۇر كۆرۈپان مىڭ جىفا.

يەنى كىشى بىرسىگە بىرەر ۋاپا - ياخشىلىق قىلغان بولسا، ئۇنىڭ بەدىلىگە مىڭ جاپا كۆرگەن تەقدىردىمۇ ئۇنىڭدىن قۇتۇلالمايدۇ. دۇنيادا شۇنداق تۇيغۇلار باركى، ئۇلار ھەر قانچە قەدىرسىز ئەمەسمۇ، زەررىچىمۇ ئەھمىيىتىنى يوقاتمايدۇ. شۇ تۇيغۇلارنىڭ بىرى ۋاپادۇر. نەۋائى ئاشۇ ھەقىقەتكە تايىنىپ ۋاپانىڭ ماھىيىتىنى دەلىللەر تىلى بىلەن ئېچىشقا كىرىشىدۇ ۋە كەينى - كەينىدىن ھاياتىي قىياسلارنى كەلتۈرىدۇ. مانا، دەرىخ، ئۇنىڭ شاخلىرى غىچ مېۋە. شۇ مېۋە تۈپەيلىدىن كىشىلەر ئۇنىڭغا تاش ئېتىشىدۇ. تاشلارنىڭ ئاز ياكى كۆپلۈكى مېۋىنىڭ مىقدارىغا باغلىق. بۇ ھادىسىنى ھەر كىم، ھەر خىل چۈشىنىپ، تۈرلۈك خۇلاسەلەرگە كېلىشى مۇمكىن. نەۋائى نوقتىئىشەنەزىرىدە بولسا شۇ ئاددىي ۋەقە بىلەن «بىر ۋاپا» كۆرسىتىپ «مىڭ جاپا»غا دۇچار بولۇش ئوتتۇرىسىدا بىر ئوخشاشلىق بار. شائىر مۇنداق دەيدۇ:

نېچە سەمەر ساچماغ بولسا شاخ ئىشى،
كۆپرەك ئاتار تاش ئانى تەرگەن كىشى.

يالنۇز تۈۋرۈك ھېچقا داق ئۆيىنى تۈتۈپ تۇرالمىدۇ. ئىنسانغا ئەگەر پەلەكتىن خار - زارلىق ۋە قىيىنچىلىق چۈشسە، بىر نەپەس «ئىزھارى دەرد» ئېيتىش ئۈچۈنمۇ بىر غەمخور كېرەك. «زامانە خەنجىرىدىن يارا» بولغان كۆڭۈل مەلھىمىمۇ سېنى چۈشىنىدىغان ياردۇر.

ھەرنە يېتەر دەمەر مەلالى ئاڭا،

ئەيلەگەي ئۆز كۆڭلىنى خالى ئاڭا.

يارسىز ئادىم - دىلى مەجرۇھ ئادىم. بالا تىغلىرىدىن ئۇنىڭ كۆڭلى ھەمىشە تىلىنغان. «دەرد ئۇنى بىردەمدە ھالاك» قىلىشى مۇمكىن. نەۋائى تاشۇ پىكىرلىرىدىن چوڭ بىر خۇلاسە چىقىرىپ مۇنداق دەيدۇ:

بەس، كىشىگە ئۆمر خۇشى يار ئىمش،

ئۆمر دېگەن يارى ۋەقەلار ئىمش.

بۇ سۆزلەر كۆڭۈلدە ناھايىتى بۇرۇن مۆھۈرلىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ مەزمۇنى چوڭقۇر ئىدراك قىلىنىشى كېرەك. مانا شۇ چاغدىلا يۈرەك ھاۋايى ۋە ئۆتكۈنچى ھېسلاردىن شۇنچە تېز تازىلىنىدۇ. ئادىم ئۆزىنىڭلا ئەمەس، ئۆزىگىنىمۇ تەقدىرگە مەسئۇل بولۇشى كېرەك. تەخمىنى ۋە چالا تەسەۋۋۇرلار تۈزىقىغا چۈشۈپ، ئۆمرىنى يۇشايماي شاماللىرىغا ئۇچۇرلىقلازىم. ئەكس ھالدا يالغۇزلۇقتا مانا بۇنداق كېلىشمەسلىكلەر يۈز بېرىدۇ:

ھەر كىشى ئالەمدە ئېرۇر يارسىز،

بىر سەدەقدۇر دۇررىشى شەھۋارسىز.

نەۋائى دەلىللىرىدە يەنە داۋام قىلىدۇ: «كىشى يالغۇز ئۆزى بولسا، ئۇنىڭ ھۈنرىمۇ بولمايدۇ. يالغۇز ئادىم ئارزۇسىغا يېتەلمەيدۇ. ئاخىر بىر قولىدىن چاۋاك چىققىنىنى كىم كۆر- گەن! بۈركۈتنىڭ بىر قانىتى سۇنسا، ھەر قانچە تېز ئۇچ- سىمۇ، بىردەملا ئۇچالايدۇ. تىلش بىلەن چاقماق تىلش بىر - بىرىگە ئۇرۇلمىسا، بىر - بىرىدىن يىراق تۇتۇلسا، ئۇلار - نىڭ ئارىسىدىكى مۇساپە، يەنى يىراق ئىككىسىنىلا قاراڭغۇدا قالدۇرىدۇ.»

توغرا، نەۋائى ئوقۇغۇچىغا بىر قانئى سۇنغان بۇر- كۈت پەرۋازىنىڭ ئەھۋالىنى چۈشىنىدۇرمەكچى ئەمەس. شا- ئىرنىڭ مەقسىتى: ھاياتىي قىياسلاردا ئالەمدە تەنھا ياشاش مۇشكۈللۈكىنى مەنتىقە جەھەتتىن دەلىللەشتۈرۈش. لېكىن بۇ قۇرلاردا پىكىرلا ئەمەس، ماددىي - جىسمانىي مەنزىرە ۋە خاراكتېر بار. بۇنداق پارچىلارنىڭ غايىۋى - ئىستېتىك قىممىتى شۇنىڭدىكى، ئۇلار ئوقۇغۇچى تۇيغۇلىرىنى جانسىز كىتاب سەھىپىلىرىگە «مخلاپ» قويمايدۇ، بەلكى ھايات، تۇرمۇش ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىگە جەلپ قىلىدۇ. نەۋائى- نىڭ تەربىيلىرىدە ۋاپا «يارىلىشى پاك» ھەم «شۇنداق

دەرھەققەت، مېۋىلىك دەرمەخنىڭ شېخى قانچىلىك كۆپ ھوسۇل بەرسە، تەرگۈچى ئۇنىڭغا شۇنچە كۆپ تىلش ئاتىدۇ. بۇ ئىنكار قىلىپ بولمايدىغان دەلىل. كىتابخان ئۇنى ئۆزىچە مۇلاھىزە قىلىدۇ ۋە دەرمەخ شېخىغا تاش ئاتقۇچىلار- نىڭ قىلمىشى (ۋاپاسىزلىق) بىلەن ھېچقانداق مىننەتسىز مېۋە بەرگەن دەرمەخ شاخلىرىنىڭ ساخاۋىتى (ۋاپا تىمسالى) ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ بەكمۇ چوڭقۇرلۇقىنى، ئىن- سان تەبىئىتىدە ۋاپا قىسمەت تۇيغۇسىغا ئايلىنىشى زۆرۈرلۈ- كىنى ھېس قىلىدۇ. تۆۋەندىكى بېيىتتا ئەمدى باشقا بىر قىياسى دەلىل ئوتتۇرىغا قويۇلغان:

كان نېچە بەزلى گۆھەرى پاك ئېتەر،

ئالغۇچى كۆپرەك يۈرەكەن چاك ئېتەر.

كان دەيمىز، كانچى دەيمىز، ئەمما بىز ئويلاپ كۆردۈقمۇ، «گۆھەرى پاك» بەرگىنىگە قارىمىستىن، نېمىشقا كانچى «كان» باغرىنى توختىماي چاك قىلىۋېرىدۇ. بۇ ئىنساپسىز- لىقمۇ ياكى بىر قانۇنىيەتمۇ؟ شامنىڭ تەقدىرىمۇ شۇنىڭغا يېقىن. ئۇ ئۆيىنى يورۇتقىنى يورۇتقان. لېكىن ئۆي ئىگىسى ئۈچۈن ھەز قېتىم شامنىڭ بېشىنى ئۇزۇش بىر قائىدە: شام يورۇتۇپ ئەۋ ئىچىۋ تاشنى، ئەۋ ئىگىسى كۆپرەك ئۇزۇپ باشنى.

ئەگەر ئالاھىدە ئېلىپ قارالسا، «ھەر كىشىگە قىلدى بىراۋ بىر ۋەقا، مەخلىسى يوقتۇر كۆرۈبان مىڭ جەفا» سۆزلىرى ئوقۇغۇچىدا قانداقتۇر ئېغىر ۋە قايغۇلۇق كەيپىيات تۇغدۇ- رىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بېيىتتا نېمىدۇر ئۆزگىرىدۇ. شۇ «نېمىدۇر» كىتابخاندا «جاپا»، «ۋاپا» دىن ھېچقاچان غا- لىپ كېلەلمەسلىكىگە ئىشەنچ پەيدا قىلىدۇ.

ۋاپادار - گۆھەرلىك كان، جاپاكەش - كانچى. ئەلۋەتتە تەمەخور ۋە ئاچكۆز كانچى ئەمەس، «كان» بو- لۇش شەرەپ. شامدا نېمە گۇناھ؟ يورۇقلۇقتا مۇھتاج ئۆي ئىگىسى ئۇنىڭ بېشىنى تىنىمىسىز ئۇزۇپ تۇرسا. بۇ قىياس- لارسىز نەۋائىنىڭ ۋاپاغا دائىر ئىلگىرى سۈرگەن پىكىرلىرى شولىسىز چىراغقا ئوخشاپ قېلىپ، كىتابخان قەلبىدە يارقىن تەسىرات قالدۇرالمىغان بولاتتى. نەۋائىنىڭ تەقەببۇس ۋاپا- نىڭ ئالىي باسقۇچى ھاياتتا ئادەمنىڭ ئۆزىگە مۇناسىپ يار تېپىشى ۋە ساداقەتلىك ياشىشىدۇر. ئەكسىچە:

ياركى ئايىنى ۋەقا يوق ئاڭا،

شام كەبىدۈركى، زىيا يوق ئاڭا.

ۋاپاسىزلار نۇرسىز شاھقا ئوخشاسا، ۋاپادار يار ئۇنىڭ تەقۋ- رى، ئۇ ئۇمىد ئاپتېپى. يەككە - يېگانە ئادىم بىر ئىنسان ئاپتېپىدۇر؛ بارلىققا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ دىل ئۆيىمۇ بىر ياققا قىيىنچىغان، گويىا ئۇ بىرلا تۈۋرۈكلۈك لەمپە. ۋەھالەنكى،

قەھرىمانلار ئوبرازلىرىنى ياراتقاندى. ھەقىقىي شائىرلار ۋاپا چارچىلىرىدۇر. ئۇلار ۋاپا بىلەن سىردىشىشى ياقۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ دانىشمەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ: ۋاپا قىلسا كىمكى، تاپار ئۇ جەفا، تىلەرمەن سوراڭلاپ سېنى مەن ۋاپا، ۋاپا، ماڭا ئېيتچۇ ساڭا كىم توپار، بېرى كەل، سىر ئېيتاي، قىلىپ جان پىدا. دەپ يازغانىدى. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ بۇ ماۋزۇدىكى ئۆلمەس بېيىتلىرىمۇ ئەنە شۇنداق ئىستەكتىن تۇغۇلغان.

نەپسىنى يەڭجەك - مەردلىك ۋە شىجائەت شەرق مۇتەپەككۈرلىرىنىڭ تەرىپلىرىدىن قارىغاندا، ھاياتلىق دۇنياسىدىكى جانلىق نەرسىلەر ئۈچ تۈرلۈك سۇ- يەتكە ئىگە. بۇلاردىن بىرى - شەيتانى، ئىككىنچىسى - ھاياتىنى، كېيىنكىسى - مەلەكانىي، يەنى سايلىق ۋە پاكىز- لىك سۈپىتى. ئىنسان شۇ ئۈچ سۈپەت ۋە قۇۋۋەتنىڭ بىرلىكىدىن بارالغانىش. كىمنىڭ ۋەجۇدىدا ھاياتىنى ھې- رىسلار غالبلىق قىلسا، ئۇ ئەلۋىتە تىلسىز مەخلۇقلارغا يېقىن بولىدۇ. شەيتانىي خىسەتلەر كۈچلۈك بولسا ئىبلىس- تىن پەرقى بولمايدۇ. مەلەكانىيلىق ئۈچۈن قاينۇرسا ئادەم پاك تەبىئەتكە ئىگە بولىدۇ. بۇ گەپلەرگە تولۇق ئىشەنمەس- لىكىمۇ مۇمكىن. لېكىن باشقا بىر ھەقىقەتتىن شۈبھىلىنىشكە بولمايدۇ: ئۇ بولسىمۇ نەپىس تۈزىتىدىكى كىشىلەرنىڭ ھاي- ۋانغا ئايلانغانلىقى، ياكى يەردىكى شەيتاندىك كۈن ئۆت- كۈزگەنلىكى. مانا شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆتمۈشتىكى ئالىم، سەئ- ئىنكارلار نەپىسنىڭ ئەڭ خەتەرلىك دۈشمەن ئىكەنلىكىنى بىردەك ئېتىراپ قىلىشقان. نەپىس - ئىنسان ئىچىدىكى ئاپەتلىك دۈشمەن. ئۇ ئادەمنى ئىچىدىن بىمىرش ۋە پار- چىلاشقا قادىر، نەپىس غالىب كەلگەندە تىرىكچىلىك ۋە ئۆمۈر تەشۋىشى باش مەقسەتكە ئايلىنىپ، ئىزگۈ خىياللار- نىڭ ئورنىنى مەنپەئەتپەرەسلىك مەيلىللىرى ئىگىلەيدۇ. بۇ - ياشاشنىڭ ئەڭ پەس شەكلى. ئەمما قانچىدىن - قانچە كىشىلەر شۇنداق ياشاشقان ۋە ياشاۋاتىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرىنىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ يازىدۇ: ئاۋام قاينۇسى بارچە قارىن ئۈچۈن، ئادەم تەشۋىشى بارچە بوغزى ئۈچۈن. تالاي خەلق ئۆلۈپ كەتتى نەپسىنى دەپ، قارا يەر تېگىدە ياتۇرلار پۈتۈن. ئىنسان قورساق قاينۇسىغا كۆمۈلۈپ، ئۆز نەپسىنى دەپ «قارا يەر تېگىگە» كۆمۈلۈش ئۈچۈن تۇغۇلامدۇ؟ ياق، بولمىسا نەۋائى: قارىنىڭ بىلەن بولغان دوستلۇقتىن

سۆيۈملۈككى. ئۇنىڭ تازا كۆڭۈلدىن باشقا مەنزىلىمۇ، ئۆلپىتىمۇ يوق. ۋاپادارلىق - پاكىزلىك. ۋاپا - روھىي بىغۇبارلىق، دىلنىڭ سايلىقى. لېكىن مۇنداق سۈپەتلىك ئادەم بەكمۇ ئاز. «بولسىمۇ ئۇنى تېپىش ئاسان ئەمەس» دەيدۇ نەۋائى. شائىرنىڭ ئەڭ چوڭ ئەپسۇسلىرىدىن بىرى مانا شۇنىڭدا. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ «گۈل ئىزدەپ» كۆڭلىنى تىكەنلەرگە تىلدۇرغانلىقى، كىمگە جان بېغىشلىغان بولسا، ئۇ ئۇنىڭ جەۋر - جاپاسىدىن يانمىغانلىقىنى ھەسرەت بىلەن بايان قىلىدۇ:

ئالىم ئەھلى بۇمغادۇرلار، ئالارنىڭ مەيلىدىن، ئەي كۆڭۈل، بولساڭ، ۋىغا ئاينىدىن ئاگاھ قايت. نەۋائى كۆپ شېئىرلىرىدا «ئالىم ئەھلى» نىڭ بىۋاپالىقتا كۈن كۆرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇنىڭچە ۋاپالىق كىشىلەر- نىڭ ئۆمرى ئالاھىدە تېزلىكتە ئۆتىدۇ. ئۇنى شائىر تاڭ شامىلىغا ئوخشىتىدۇ.

نەۋائىنىڭ «ۋاپا» تەقدىرىگە قاتتىق كۆيىنىشىنىڭ يەنە بىر سەۋەبى بار. بۇ «خۇددى ھاياغا ۋاپا باغلانغىنىم- دەك» ۋاپانىڭ ھاياغا دائىمىي چىتىشلىقىدۇر، «ھەر بىر كۆڭۈلگە ۋاپا ئورنىشار ئىكەن، - دەيدۇ شائىر، - ھايامۇ جايلىشىدۇ، ھاياسىزلىق نېمە؟ ھاياسىزلىق - نومۇسى تەھقىرلىش، ئۇپاتسىزلىقنى ئادەت قىلىشتەك يۈزسىزلىكتۇر. ھايا ئىنساننى ھاياتىدىن قانچە يىراقلاشتۇرسا، ھاياسىزلىق ئۇنى تىلسىز مەخلۇقلارغا شۇنچە يېقىنلاشتۇرىدۇ. ھاياسىز ۋە بىۋاپا ئادەملەردە غۇرۇر ۋە پاراسەت بولمايدۇ. ئۇلار ھالال كىشىلەر قەلبىنى قان قىلىدۇ، نەۋائى ئۆز ئەسەرلىرى- دە: «دەۋر بىۋاپالىرى جەۋرىدىن داد، زامان بەھايالىرى زۇلمىدىن پىغان ۋە پەريادا! دۇنيا تۆرەلگىنىدىن بۇيان ھېچكىم بۇ ئوتتا مەندەك ئۆر-تەنمىگەن، بىۋاپالىق باشلانغى- نىدىن بۇيان ھېچكىم بۇ ياقۇندا مەندەك كۆيىمىگەن، زامان كىشىلىرى بىۋاپالىقىدىن باغرىمدا تىكەن، دەۋر ئادەم- لىرى بەھايالىقىدىن كۆكسۈمدە تۈگۈن»، دەپ ناۋا قىلىدۇ. شۇنداق، بىۋاپالىق - جاپاكارلىق. ئۇ ئىنسان يۈرد- كىنى ئەلەمگە تولدۇرىدۇ. ئۇ ئادەمنى يىراقلاشتۇ- رىدۇ. مېھىر ۋە ئىشەنچنى كۆيدۈرۈپ كۈل قىلىدۇ. ھايا- سىزلىقچۇ؟ ئۇ - كامىللىق كۈشەندىسى. ئۇنىڭ زالىم ۋە يىرگىنچىلىكلىكى شۇنىڭدا. نەۋائى ئېتىقادىدا ۋاپا يولى - بۇ، ھايات ۋە ئادىمىيلىك يولى. ئۇ يولدىن ئادىشىش - ئىنسانىيلىقتىن ئادىشىش ھېسابلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇلۇغ شائىر «خەمسە» داستانلىرىدا ۋاپا ۋە ساداقەتتە ئۈلگە بولىدىغان ۋە شۇ پەزىلەتلىرى بىلەن زادى ئۆلمەيدىغان پەرھات ۋە مەجنۇن، لەيلى ۋە شىرىنگە ئوخشاش ئاجايىپ

كەچ، «نە ئۈچۈنكى ئەر ئوغلغا قارىن دۈشمەندۇر»، دەپ يازمىس ئىدى. لېكىن نەپىس ئۇنى شۇ بەختسىزلىككە گىرەپتار قىلىشى مۇقەررەرلىكى، دائىشمەن يۈسۈپ خەلىق ھاجىپ سۆزلىرىدىن بىلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئىبنى سىنا رۇبائىلىدە رەدىدىن بىرىدە مۇنداق دەيدۇ:

دۇنيا، مەنسىپ دەپمە، ئۇچما جىلۋىگە،
دوستلاردىن ئاجراپ ھەم ياۋ بېشىنى يەنج.
بۇ يەردە نەزەردە تۇتۇلۇۋاتقان ياۋ - نەپىس. ئىبنى سىنا ھەر نېمىدىن، ھەتتاكى دوستلۇقتىن كېچىپ بولسىمۇ شۇ دۈشمەننىڭ بېشىنى يانچىشقا چاقىرىۋاتىدۇ. چۈنكى، تۇرمۇشتا نەپىس ھۆكۈمرانلىقى يېمىرىلسە مەنسىپپەرسلىك، ئابروپپەرسلىك، مال ۋە دۆلەتكە ھېرىسمەنلىك ئىللەتلەرى ئۆز - ئۆزىدىن يوقىلىشقا باشلايدۇ. ھاياتتا شۇنداق تۇراقسىز زاتلار باركى، ئۇلار ئۈچۈن دوستلۇق شۇنچىكى كەپ. ئۇلار دوستنىڭ شەخسىيىتىگە ئەمەس، دوستلۇق نەقابىدا ئۇنىڭ مەنسىپ ياكى بايلىقىغا باغلىنىدۇ. بۇمۇ نەپىسنى تۇغۇلغان بىر خىل چاكنىلىق. ئىبنى سىنانىڭ پىكىرلىرى ئاشۇنداق ساختا دوستلارنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بەرگەنلىكى بىلەنمۇ قىممەتلىك. ئەلۋمىتە، دوستلۇق مەنۋىي يېقىنلىقتىن باشقا ھېچنەرسىگە تايانمايدۇ - دە!

ئەلشىر نەۋائىنىڭ قارىشىچە، تۈركىي شېئىرىيەتتە نەپىس ۋە نەپسانىي ھېسابلارنى ئۆزىگە خەلىق ئىزچىللىقتا تەقىد قىلغان شائىرلاردىن بىرى ئەھمەد يەسەۋىدۇر. يەسەۋىنىڭ پىكىرىچە، نەپىس «ياۋايى قۇشەك قولغا قونمىس» بىر نەرسە. ئەمما قانداق قىلىپ بولمىسۇن ئۇنى قولغا كەلتۈرمەك كېرەك. بۇ قۇش ئۆزى خالىغانچە پەرۋاز قىلىدۇ. ۋەرسە، كېشىنى كۈندىن - كۈنگە توغرا يولدىن ئازدۇرۇپ، كۈتۈلمىگەن پالاکەتلىكلەر قاينىمىغا ئايلىنىپ تاشلايدۇ. ئاقۇمۇتە بولسا:

نەپىس يولغا كىرگەن كىشى رەسۋا بولۇر،
يولدىن ئېزىپ، تېپىپ - توزۇپ گۇمراھ بولۇر.
ياتسا، تۇرسا شەيتان بىلەن ھەمراھ بولۇر ...
دېگەندەك بولىدۇ. شائىر نەپىس بەندىلىرىگە قارىتا: «نەپىسنى يىغ، ئەي يارىمىس ئىنسان» دەپ مۇراجىئەت قىلىدۇ. يەسەۋىدە يەنە مۇنداق مىسرامۇ بار:

نەپىس ئۈچۈن يۈرەر ئەردىم ئىتتەك كېزىپ.
مانا، نەپىس ئادەملەرنى نېمە كويىلارغا سالمايدۇ - ھە! ھەقىقەتەنمۇ نەپىس غەيلىنى ئۇششاق - چۈششەك غەزەلەر ئىنتىلىشىدە خۇددى ئىنقا ئوخشاش سوكۇلداش تەلۋىلىكى. بۇنىڭ ئاقىۋىتى بولسا پەقەت پۇشايمان ۋە ئارمان. شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەھمەد يەسەۋىنىڭ تۆۋەندىكى تۆتلىكى

ئىبرەت ئاھاڭىدا ئېيتىلغان:
ۋادىرىغا ئارمان بىلەن ئۆمۈرۈم كەچتى،
نەپىس مېنى تۇغىيان قىلدى، ھەددىدىن ئاشتى.
جانىم قۇشى پەرۋاز قىلسا، رۇھىم قاچتى،
غافل يۈرگەن ئۆمرىم يەلگە ساتار، دوستلار.
ئەلشىر نەۋائىنىڭ نەپىسكە بولغان مۇناسىۋىتى ئىبنى سىنا بىلەن ئەھمەد يەسەۋىنىڭكىدىن ئانچە پەرقلىنمەيدۇ. ئۇمۇ ئادەم ئۈچۈن ئۆز نەپىسدىن دەھشەتلىكلىك رەقىب بولمايدىغانلىقىنى كۆپ ئورۇنلاردا تەكىتلەيدۇ. نەپىس قاراملىقى بىلەن دۈشمەننى بەند قىلىشنى مەردانلىق سانمايدۇ. ئۇنىڭچە مەردلىك ۋە باتۇرلۇقنىڭ ھەقىقىي يولى مانا مۇنداق:

بولۇپ نەفسىڭگە تاپى، بەند ئېتەرسەن تۇشسە دۈش - مەننى،
ساڭا يوق نەفستەك دۈشمەن قىلا ئالساڭ ئانى قىل بەند.

نەپىس شۇنداق بىر نەرسىكى، تەمە قىلىشتەك مۇشۇنداق داق ئاددىي بىر ئىشتىمۇ كىشىنى چالغىتىشقا باشلايدۇ ۋە بارا - بارا كىشى يېمەك - ئىچمەك ھۈنەرۋىنى دەرىجىسىگە يېتىپ قالىدۇ. «نەپىس بالاسىغا ئۇچرىغان ئادەمنىڭ يېيىش تېنى باشقا ھۈنەرى يوق» دەيدۇ نەۋائى. تاماق بالاسى بىلەن بىللە كېلىدىغان يەنە باشقا خىرىسلارمۇ بار، بۇلار: ئاچ - كۆزلۈك، تەكەببۇرلۇق، خۇشەلەنگۈنلۈك، مەنپەئەتپەرەسلىك. نەۋائى مەنپەئەتپەرەسلىك ھەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «مەنپەئەتپەرەسلىك - ئەقىلنىڭ ئەمرىگە بويسۇنمايدۇ، شەيتاننىڭ بۇيرۇقلىرىنى بىجا كەلتۈرۈپ چارچىمايدۇ. ئۆز نەزەرىدە ئۆزى دانا ۋە چېچەن. ئۇنىڭ ھەر بىر بولمىغۇر ئىشى ئۆزىگە گۈزەل ۋە ئېسىل كۆرۈنىدۇ» مەن - سەپ ۋە چوڭچىلىقنى ياقتۇرۇش ئادىمىيلىك تەلەپلىرىگە كىرمەيدۇ. ئەمما شۇنىڭغا قارىماي ئىنسان مەرتىۋىگە ئىنتىلىدۇ، كېرىلىدۇ. خاندەمەر «مەكارىمۇل ئەخلاق» ئەسىرىدە نەۋائىنىڭ خوجا شەھابىدىن ئۇ بەيدۇللاغا بۇتەن مەكتۇپىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. بۇ خەتتە مەنسىپ مەستلىكى ۋە تەكەببۇرلۇق نەپىس قىلمىشلىرى شەرھىلەنگەن: «ھۈرمەت - لىك بۇرادەر ۋە سۇيۇملۇك پەرزەندىگە! مۇشاقلىق سالماقنىڭ ئاداسىدىن سوڭ مەلۇم قىلمىزكى، ئىنساننىڭ مەرتىۋە ھەم ئۇلۇغلىقىنى سۆيۈشى ئۇنىڭ تەبىئىيىتىدۇر. مەنسىپنىڭ خاسىيىتى - غەپلەتنى ئارتۇرىدۇ ... بۇنداق كىشىنىڭ - يەنى مەنسىپ ئادەمنىڭ ھوشيار بولۇشى بەكمۇ قىيىن. ئۇ بەزىدە ئەقىل كۈچى بىلەن ئۆزىنى تۇتۇپ ئالسىمۇ، بىراق مەنسىپ مەستلىكى ئۇنى ئۆز ھالىغا قويمايدۇ. ھەقىقەتەنمۇ نەپىس غەيلىنى ئۇششاق - چۈششەك غەزەلەر ئىنتىلىشىدە خۇددى ئىنقا ئوخشاش سوكۇلداش تەلۋىلىكى. بۇنىڭ ئاقىۋىتى بولسا پەقەت پۇشايمان ۋە ئارمان. شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەھمەد يەسەۋىنىڭ تۆۋەندىكى تۆتلىكى

– قۇدرەتلىك روھتۇر. بىز يۇقىرىدا «نەپسۇ ھەۋا قەسىرى» نى غۇلتىشىنى ھەركىم ئۆزىدىن باشلىشى، ئاندىن باشقىلاردىن تەلەپ قىلىشى كېرەكلىكى ھەققىدە سۆزلىگەندىن خۇش، بۇنىڭغا قۇدرەت يەتمىسچۇ؟ ئاجىزلىق ئۈستۈن كەلسىچۇ؟ مەنىۋى قۇدرىتى تەڭداشسىز بۈيۈك شەخسلەر بۇنىڭغا ھېچقانداق ئىككىلىنىپ تۇرماستىن، ئۆز پىكرىنى توپتوغرا ئېيتىشقان. بابۇر ئەنە شۇنداق قۇدرەتلىك شەخس، مانا ئاڭلاڭ:

تۆمر غەلغەت بىلەن ئۆتكۈرمىشەن،
نەپىس بۇيرۇقى بىلەن بارمىشەن.
شائىر تۆمرىنىڭ غەپلەت ۋە «نەپىس بۇيرۇقى» بىلەن ئۆتكەن پەيتلىرىنى ئويلاپ «دەردۇ ئەلەم» گە تولدۇ.
«نەپىس ئىلكىدە زەبۇن» ھالەتلىرىدىن دىلىغا ئۇيات ۋە ئارمان ھېسلىرى يوپۇرۇلۇپ كېلىدۇ.
بۇنى ئومۇرۇ بۇنى بەلالغىدۇر،
بۇنى نەۋرۇ نې يۈز قەرالىغىدۇر.
دەپ نادامەت چېكىدۇ. مانا شۇ ئۇچۇقلۇق ۋە پەقۇتلادە توغرىلىققا ئېرىشىمگەندە بابۇر «شەھۇمۇ نەپىس» نىڭ دۈشمەنلىكىنى تەن ئېلىپ، «دۆلەت ئۇچۇن كۆڭۈلى زار ئەتتە، ئىززەت ئۇچۇن ئۆزۈڭنى خار ئەتتە» دېمىگەن بولار ئىدى.

نەپىسنىڭ كەسپىدۇر ھەۋايۇ ھەۋس،
روھ ئەندىدۇر بۇلار يارمىس.
دەيدۇ بابۇر. نەپىسبەگەن دانا پىكىر! بۇ پىكىر نەپىسبەگەن ئابدۇللا ئارىبوۋنىڭ «روھىم» شېئىرىدىكى «روھىم، سەن ۋۇجۇدنىڭ غەمىنى يېمە» دېگەن قۇرىنى ئىسلىتىدۇ. بەلكى بۇ ئادەمنىڭ ئۆز نەپىسنىڭ ھاۋايۇ ھەۋسلىرىدىن ئۆزىنى ئازاد قىلىشى توغرىسىدىكى ئەڭ يېڭى، ئەڭ مۇنەۋۋەر پىكىردۇر. بەلكى ئۇ يەسەۋى، نەۋائى ۋە بابۇر ... غا ئوخشاش ئۇلۇغلار شېئىرىيىتىگە بولغان مېھرۇ ئىخلاس شارائىتىدىن تۇغۇلغاندۇر. بولمىسا ئابدۇللا ئارىبو: نەپىس بىلەن دۇنياغا دىل بەرگەن پاسىقلار، شۇبۇ

كۈن،
يەسەۋى خاك پايىدىن ئىلىپ ئېلىڭ تۇمارلار.
دەپ يازارمىدى؟ دېمەك، نەۋائىنىڭ ئومۇمىي ئىنسانىي غايىلىرىگە سادىق بولغان شائىرلار قەلبىدە يۈكسەك ۋە سولمىس روھ ئۇچۇن ھاياتىي جاۋابكارلىق تۇيغۇلىرى ھە-
مىشە نۇرلىنىپ تۇرغان.

نادانلىق – ياۋۇزلۇق
قەدىمكى يونان پەيلاسوپى سوقراتنىڭ ئېيتىشىچە:
دۇنياغا بىرلا ئىزگۈلۈك بار. بۇ – بىلىم، بىرلا ياۋۇزلۇق

قەتەن شۇ مەستلىك چېغىدا تەقدىرنىڭ ئىنتىقام ئالدىغانلىقى رەھىمسىزلىكى ۋە تەقدىر ياراتقۇچىسىنىڭ ئادالەتلىك ھاكىم ئىكەنلىكى ئۇنىڭ ئېسىگە كەلمەيدۇ ... دېمەك، نەپىس پاك ۋە ئەقىلى ساپ كىشى بۇ مەستلىكلەردىن ئۆزىنى بەھۇش قىلماسلىقى، ئۆزىنى چوڭچىلىق ۋە بىلەرمەنلىككە سالىماسلىقى، زۇلۇم كۆرگەن دەردەمەنلەرنىڭ ھالغا بېقىشى كېرەك» ئىنساننىڭ ئاندىن تۇغۇلۇشى – پاكلىق. لېكىن يىللار ئۆتۈپ، ياش چوڭايغانسېرى ئىنسان كۆڭلىدىن پەس ھېس – تۇيغۇلار ئورۇن تالىشىدۇ. مەسلىن، پۇل، مەنە-سەپ ۋە مەشەت خىرىسلىرى. ئادەم ئۇلارنى تۈگىتىدۇ. خان، ئۇلارنى بەرھەم تاپتۇرىدىغان چارىلار ئۈستىدە ئويلىنىشى كېرەك. بۇ بىرىنچى نۆۋەتتە، كىشىلەر قېنىنى قىزدۇرغان نەپىس ھاۋاسىدىن روھنى پاكلاشتۇر. نەپىس ئىمىرنىگە باغلانغانلاردا ھېچقاچان مەنىۋى ئاسايىشلىق بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ قەلبىگە تېشىدىن ئەمەس، بەلكى ئىچىدىن بىر ئازابلىق تىخ دائىمى سانجىلىپ تۇرىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنى تىرىك ھېسابلىشىدۇ، ئەپسۇسكى، خىرىس ئۇلارنى ھاياتنىڭ روناققا قىلچە مۇناسىۋىتى بولمىغان كىشىلەر. دۇر. نەۋائى بۇ پاجىئەنى ناھايىتى چوڭقۇر دەرد بىلەن ئىدراك قىلىپ، ئەستىن چىقمايدىغان ھۆكۈمنى يېزىپ قالدۇرغان:

تا ھىرسۇ ھەۋس خىرمەنى بەرىاد ئولمىس،
تا نەپسۇ ھەۋا قەسىرى بەر ئۇقتاد ئولمىس.
تا زۇلمۇ سىتەم جانغا بىداد ئولمىس،
ئەل شاد ئولمىس، مەملىكەت ئاباد ئولمىس.

بۇ رۇبئىدا ئاچكۆزلۈك ۋە خىرىس قارىلىنىدۇ. نەپىس ۋە كىرى قەسىرلىرىنى غۇلاتمايلىق پىش قىلىنىدۇ. ئەمەلدارلارنىڭ زۇلۇم ۋە سىتەمكارلىقلىرىنى يېڭىش بىلەن ۋەزىپە قىلىپ قويۇلىدۇ. بۇلار تۈگىتىلمەس، ھېچقانداق ۋاقىتتا ئەل شاد، مەملىكەت ئاۋات بولالمايدىغانلىقى تەكىتلىنىدۇ. دېمەك، ئەل شادلىقى بىلەن مەملىكەتنىڭ ئاۋاتلىقىنى كۆزلىگۈچى ھەر بىر كىشى «نەپىس ھاۋا قەسىرى» نى غۇلتىشىنى ئۆزىدىن باشلىشى لازىم. ئۇ توقايدىكى شىرنى يېڭىش شىجائىتىگە ھەۋس قىلماي، ئەكسىچە «نەپىس ئىتى»، «زەبۇن» قىلىشى كۆڭلىگە پۈكۈشى كېرەك. نەپىس ئىتىنى مەغلۇپ قىلغان ئادەم ئىچىدىن كۆيۈپ ۋە پارچىلىنىپ ياشىمايدۇ، ئۇ شەخس سۈپىتىدە ئۆز قەممىتى ۋە پۈتۈنلۈكىنى تاپىدۇ.

بىز نەۋائى شېئىرلىرىدىن روھنىڭ بىرىنچى دۈشمىنى نەپىس ئىكەنلىكىنى بىلىمىز. نەپىسنىڭ غالىب كەلگەن روھ

بار، بۇ - نادانلىق. دەرھەقىقەت، شۇنداق. دۇنياغا قانچە...
لىك ئىزگۈلۈك ۋە ئاليجانابلىق بولسا، بۇ ئالدى بىلەن
بىلىم مېۋىسىدۇر. ھەممە جاھالەت، پەسلىك ۋە رەزىللىك
لەرنىڭ ھەممىسى نادانلىقتىن باشلىنىدۇ. جاھاندېكى ھەم
مە سەلتەنەت قاتىللىرى ئۆز مەقسەتلىرى يولىدا نادانلاردىن
پايدىلىنىپ كەلگەن. «نادان دوستىنى دوست سانغا كىر-
گۈزمە، شۇڭا ئەقىل شامىنى ئۇنىڭ بەۋەدە ئەيسانىسى
بىلەن ئۆچۈرمە» دىيدۇ ئەلىشىر نەۋائى. راست، بۇنداقلار-
نى ئادەملەر قاتارىغا قوشماقنىڭ ئۆزى نادانلىق بەلگىسى.
بىز ئادەتتە ئوقۇشقا قىزىقمايدىغان، ساۋاتى يوشراق كىشى-
لەرنى نادانلار دېيىشكە مايىلىمىز. بۇ توغرا ئەمەس. قەدىم-
كى كىتابلاردا: «پايدىلىق ئىلىم بىلەن مەشغۇل بول،
پايدىسىز ئىلىمدىن ئۆزۈڭنى تارت»، - دېيىلگەن. خوش،
ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ نەپلىك بىلىم نېمە؟ ئۆزلىرىنى ئەقىل
ھېسابلاپ يۈرگەن بىلىمدانلارغا شۇ سوئال بىلەن مۇراجى-
ئەت قىلىپ كۆرۈڭ، ئۇلارنىڭ بۇزلىرىدە دەرھال بىر خىل
بىچارىلىق ئالامىتى پەيدا بولغانلىقىنى كۆرىسىز. بەلكى
ئۇلار ئابدۇللا ئارپىۋو ئېيتقاندەك: «ھەدىسۇ ھېسابتىن»
زادى ئاداشمايدىغان باشلىرىدا «ئەلجەبىر ئۇسۇلى ئويۇپ
كەتكەن» كىشىلەردۇر. لېكىن ئۇلاردا ئاساسىي بىلىم يوق.
بۇ ۋەتەننى سۆيۈش ئىلمى. ئەشەددىي نادانلار ۋەتەنىدە
ۋەتەنسىز بولۇپ، بۇنداقلاردىن ھەر قانداق رەزىللىكنى
كۈتۈش مۇمكىن. دەل مۇشۇنداق نادانلار ئۆز ۋاقتىدا ئىبنى
سەئىدەك بۈيۈك زاتلارنىڭ روھىنى ئېزىپ، ئۇلارنى ئازابلە-
غان. ئىبنى سەئىدە مۇنداق يازىدۇ:

بار، بۇ - نادانلىق. دەرھەقىقەت، شۇنداق. دۇنياغا قانچە...
لىك ئىزگۈلۈك ۋە ئاليجانابلىق بولسا، بۇ ئالدى بىلەن
بىلىم مېۋىسىدۇر. ھەممە جاھالەت، پەسلىك ۋە رەزىللىك
لەرنىڭ ھەممىسى نادانلىقتىن باشلىنىدۇ. جاھاندېكى ھەم
مە سەلتەنەت قاتىللىرى ئۆز مەقسەتلىرى يولىدا نادانلاردىن
پايدىلىنىپ كەلگەن. «نادان دوستىنى دوست سانغا كىر-
گۈزمە، شۇڭا ئەقىل شامىنى ئۇنىڭ بەۋەدە ئەيسانىسى
بىلەن ئۆچۈرمە» دىيدۇ ئەلىشىر نەۋائى. راست، بۇنداقلار-
نى ئادەملەر قاتارىغا قوشماقنىڭ ئۆزى نادانلىق بەلگىسى.
بىز ئادەتتە ئوقۇشقا قىزىقمايدىغان، ساۋاتى يوشراق كىشى-
لەرنى نادانلار دېيىشكە مايىلىمىز. بۇ توغرا ئەمەس. قەدىم-
كى كىتابلاردا: «پايدىلىق ئىلىم بىلەن مەشغۇل بول،
پايدىسىز ئىلىمدىن ئۆزۈڭنى تارت»، - دېيىلگەن. خوش،
ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ نەپلىك بىلىم نېمە؟ ئۆزلىرىنى ئەقىل
ھېسابلاپ يۈرگەن بىلىمدانلارغا شۇ سوئال بىلەن مۇراجى-
ئەت قىلىپ كۆرۈڭ، ئۇلارنىڭ بۇزلىرىدە دەرھال بىر خىل
بىچارىلىق ئالامىتى پەيدا بولغانلىقىنى كۆرىسىز. بەلكى
ئۇلار ئابدۇللا ئارپىۋو ئېيتقاندەك: «ھەدىسۇ ھېسابتىن»
زادى ئاداشمايدىغان باشلىرىدا «ئەلجەبىر ئۇسۇلى ئويۇپ
كەتكەن» كىشىلەردۇر. لېكىن ئۇلاردا ئاساسىي بىلىم يوق.
بۇ ۋەتەننى سۆيۈش ئىلمى. ئەشەددىي نادانلار ۋەتەنىدە
ۋەتەنسىز بولۇپ، بۇنداقلاردىن ھەر قانداق رەزىللىكنى
كۈتۈش مۇمكىن. دەل مۇشۇنداق نادانلار ئۆز ۋاقتىدا ئىبنى
سەئىدەك بۈيۈك زاتلارنىڭ روھىنى ئېزىپ، ئۇلارنى ئازابلە-
غان. ئىبنى سەئىدە مۇنداق يازىدۇ:

ئۆزىنى دانا بىلگەن بۇ ئۈچ - تۆت نادان،
ئىشەك تەبىئىتىنى قىلور ناھايىتى.
ئۇلارنىڭ توپىغا قوشۇل ئىشەك بول،
بولمىسا كاپىر دەپ قىلشار ئېلان.
نادانلىقنىڭ ئۆز ئىقلىمى بار، ئۇنىڭدا روھى خۇنۇك،
ئەقىلى مەجرۇھ، پەيلى بۇزۇقلار كۆپىيىدۇ. ھەممە دەۋرلەردە
ناداننىڭ راھىتى دانانىڭ كۈلىپتى بولغان. پۇرقات «ئەيش-
نى نادان سۈرۈپ، كۈلپەتنى دانا تارتىدۇ» دەپ نېمىدېگەن
توغرا ئېيتقان - ھە؟ مەنمەنلىك نادانلىقنىڭ بىر چوققىسى.
بۇ چوققىغا چىققان ئادەم، زېمىنىنى ئۇنتۇيدۇ. شائىر توغرا
ئېيتقان: «بۇ ھاياتتا دانا تۇپراق، نادانلارنىڭ كۆكسى
يۈكسەك» ئەھمەد يەسەۋىنىڭ نادانلىق پاجىئەلىرىنى ئې-
چىپ بېرىدىغان ھېكمەتلىرى ناھايىتى كۆپ. ئۇلاردىن
بىرىدە ئوقۇيمىز:

ئاي، دوستلار نادان بىرلە ئۇلغەت بولۇپ،
باغرىم كۆيۈپ، جاندىن تويۇپ، ئۆلدۈم مانا.
توغرى ئېيتسام ئەگرى بولغا بويۇن تولغار،
قانلار يۈتۈپ غەم زەھرىگە تويىدۇم، مانا.
«دۇئا قىلىڭ، نادانلارنىڭ بۇزىن كۆرمەي» دەپ
يالۋۇرۇپ، قەلب ھەسرەتلىرىنى بۇنداق ئېنىق ئاچقان ئا-
دەمنى سەمىيەتسىزلىكتە ئەيىبلەش خاتا قىلغانلىق، ئەل-
ۋەتتە! «مەھبۇ - بۇل قۇلۇب» تا مۇنداق قۇرلارنى
ئوقۇيمىز: «نادان - ئېشەك، ھەتتا ئىشەكتىنمۇ بەتەر.
ئېشەكنى قايتقا ھەيدىسەڭ شۇ ياققا ماڭىدۇ، نېمىنى ئارت-
ساڭ شۇنى كۆتۈرىدۇ، ئۇنىڭدا ئەقىل - پاراسەت دەۋاسى
يوق. بەرسەڭ توق، بەرمىسەڭ ئاچ، بۇ بىر بىچارىدۇر .
.. نادان ھەتتا يۇقىرىدىكى سۈپەتلەردىنمۇ خالى، زاتى
بىلىم لىباسىدىن مەھرۇم. ئۇنىڭ ئىشى تەكەببۇرلۇق، گى-
دەيش، خىيالىدا يۈز خىل تەشۋىش ۋە ئەندىشە ...»
دېيەك، تەكەببۇرلۇق، گىدەيش ۋە پاراسەتسىزلىك ناداننى
ئېشەكتىنمۇ پەسلەشتۈرۈۋېتىدۇ.
«نادانغا گېيىڭىزنى ئېيتماڭ، ئۇ سۆز توشۇغۇچىدۇر»
- دىيدۇ نەۋائى. سۆز توشۇش ئەينى ۋاقىتتا ئىغۋاگەرلىك
ۋە قۇتراتقۇلۇق قىلىشتۇر.
قايسى ئەلدە مالا مەت ۋە مالاللىق، سىقىلىش ۋە
ھارغىنلىق غالب كەلسە، ئۇ ئەلدە نادانلىق ئەۋجىگە چىق-
قان بولىدۇ. قايسى يۇرتتا ھەقىقەتنىڭ باغرى تىلىنسا، شۇ
يۇرتتا غاپىللار يۇقىرى مەۋقەلەرنى ئىگىلەيدۇ. نەۋائى بۇ
ھەقتىكى مۇھاكىمىلىرىدە كۆپىنچە نادانغا دانانى زىت قو-
يۇپ پىكىر يۈرگۈزىدۇ. بۇ گوبيا قاراڭغۇلۇققا قارشى يورۇق-
لىق ھەققىدە سۆزلەۋاتقاندەك بىلىنىدۇ. شائىر نادانلارنى
ئەيىبلەشتە خىلمۇ خىل ئوبرازلىق ئىبارىلاردىن پايدىلىنىدۇ.
ئادەملەر بىلەن يېقىن ۋە سەمىيە مۇناسىۋەتتە بو-

دۇنيادارلار مالىن كۆرۈپ ھەۋا قىلور،
مەنمەنلىكىدىن ئول دەۋايى خۇدا قىلور...

ناداننى ئەبلەمە ھەمراز» دېگەن سۆزلىرىگە ۋىجداندىن رىئا-
يە قىلىشتۇر. شەۋكەتنىڭ شېئىرىدا تەسۋىرلەنگەن ئېشەك
تۇپىقى، بۆرە پەنجىلىكلەر تۇرمۇشتا تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ
قالغىنى يوقمۇ؟ بۇنداقلا ئەل ئىچىدە ئاتىم بولغان، بۇند-
دىن كېيىنمۇ بولىدۇ. بۇنى ھېسابقا ئالماسلىق ئومۇمنىڭ
زىيىنىغا پىكىر قىلىش بىلەن باراۋەر. نەۋائى:

ناكەسۇ ناچىنىس ئەۋلادىن كىشى بولسۇن دەيان،
چەككە مېھنەتكم، لەتىق ئولمىس كەسەپت ئالەمى.
كىم كۈچۈك بىرلە خۇتەككە نېچە قىلساڭ تەرىپىت،
ئىت بولۇر، داغى ئېشەك، بولماسلار ئەسلا ئادەمى.
دېگەندە پەلسەپىۋى قىممىتىنى ھېچ يوقاتمايدىغان ئاجايىپ
بىر پىكىردىن بېشارەت بەرمىگەنمۇ؟

ھايات كۈچلۈك ئادەملەرنى سۆيىدۇ. كۈچلۈكلەر
بولسا جەمئىيەت ھاۋاسىنى نادانلارنىڭ بەدبۇي ھەدىلىرىنىڭ
بۇلغاپ يۈرۈشىگە پەرۋاسىز قارالمايدۇ. ناداننىڭ بەختى
بولسا، بەختسىزلىككە قىلىنغان سۈكۈتتۈر. نەۋائى شېئىرلى-
رىدا شۇ بەختسىزلىكنىڭ شەرھىلىرىنى يازغان. شائىرلىرىد-
ىمىز بۇنىڭدىن ھەر قانچە ئۆرنەك ئالىمۇ ئەرزىيدۇ.

ھەسەت - زەھەرلىك ئويغاقلىق

بىرىم تون، يېقىن - يىراقلاردا چىراغلار ئۆچۈۋاتىدۇ.
ئۇزۇن ئۆتمەي ھەممە ياق تون سۈكۈناتقا چۈكىدۇ.
ھەممە ياق قارايدىغان، ئەتراپى خىيالىي جىمجىتلىق قاپلى-
غان. كىشىلەرنى ئازابلان «كۈندۈزدىن چارچىغان ئويغاق
مۇشەققەت» مۇ ئىمدى «تىنچ تومۇرلاردا» ئۇخلاپ ياتىدۇ.
ھېرىپ - تېلىققان قۇشلارمۇ «پارقىراق تۇمشۇقلىرىنى پەي-
لىرى ئارىسىغا تىقىپ» بىر خىلدا مۈگدەيدۇ. كېچىلىك
تۈشەكتە چۈشەكەۋاتقان ئادەملەرچۇ؟ ئۇلارمۇ ئويغاق ئە-
مەس، - «چۈشلەر قوينىدا» ئۇخلايدۇ. قىسقىسى بۇ گۈ-
زەل چاغ، بۇ ساماۋى ھالەت قۇچقىدا «چەكسىز كائىناتمۇ
مۈگدەيدۇ». بۇ دىنلى ياشاناقۇچى تون مەنزىرىلىرىنى
تەسەۋۋۇر قىلىپ كۆرسىگىز، ھەتتا «كېچىلەرنىڭ مېھىنى
- شەينەم» مۇ ئۇخلاۋاتقان بولىدۇ.

ئۇخلاڭ ھۆكۈمرانلار، ئەتىسى تىنچىسىز،

ئۇخلاڭ كېيىنەكلەر، ئۇخلاڭ يولۋاسلار.

ئاشقار كۆڭلىدە ئۇخلاڭ سېغىنىش،

ئۇخلاڭ شىكايەتلەر، ئۇخلاڭ ئەزەر - دادلار.

ھەتتا دائىملىق تىنچسىزلىق ۋە بىئاراملىق ئىچىدە ياشايدى-
غان قاتل ۋە زالاملارمۇ ئۇيقۇ دېگىزغا غەرق بولىدۇ.
لېكىن ئالەم دىم ئېلىپ، بەخەملىككە قەدىم قوينىدا «بىرلا
تۇيغۇ» زادى ئۇخلايمايدۇ. چۈنكى «ئۇنىڭ تۈشىكىدە مىخ
بار» ئابدۇللا ئارىبوۋ «تون مەنزىرىلىرى» ناملىق شېئىرىدا
ئاشۇ تۇيغۇنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ دەيدۇ:

لۇش ياخشى پەزىلەت. ئەلگە سىڭەلمىگەن ئادەمدىن ئەلمۇ
قاچىدۇ. بۇنداقلارنى نەۋائى يامانلارنىڭ يامىنى ھېسابلاپ
قاتتىق سۆكىدۇ. ئادەم تەنە مالا مەتلەرگە قالماسلىقىنىلا ئوي-
لاپ، كەلسە - كەلمەس توپلارغا ئۆزىنى ئۇرماسلىقى
كېرەك. بولۇپمۇ نادانلار گۈرۈھىدىن ھەزەر قىلىش لازىم.
نەۋائىنىڭ نەسەپتىلىرىگە ئەمەل قىلىدىغان بولساق، دۇنيا-
نىڭ ئاقى - قارىسىنى پەرقلەندۈرەلمەيدىغان كەمىل زاتلار
ئارىسىدىمۇ، ئۆزىمىزنىڭ نامراتلىقىدىن قۇرۇنماسلىقىمىز
كېرەك. بۇ يەردە مۇنداق سوئال تۇغۇلۇشى مۇمكىن: ھەممە
ئاڭلىق ئادەم ناداندىن قېچىۋەرسە، ئۇلارغا قارشى كىم
كۈرىدۇ؟ بۇنىڭدىن تەشۋىشلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق.
چۈنكى خەلق تە بىر قۇدرەتلىك كۈچ بار. بۇ - ئەدەبىيات.
ئەدەبىيات سۆز ۋە پىكىرنى ئاسماندىن ئالمايدۇ. ئۇ خەلق-
نىڭ ئىلغار ۋەكىللىرىنىڭ پىكىرىگە تايىنىدۇ. ئۇلارنىڭ
دەردلىرىنى قەلەم بىلەن جانلاندىرىدۇ. دېمەك، بىز ھەر
كۈن، ھەر سائەت ئۆزىمىزنى يۈكسەلدۈرۈپ، چەكلىمىلىك،
كالتە پەلەك ۋە بىلىمسىزلىكىمىزنى تۈگىتىشىمىز لازىم.
ئەنە شۇ چاغدا نادانلار بىلەن مۇرەسسەچىلەرنىڭ سانى
كۈنساين ئازىيىپ بارىدۇ. بۇ پىكىرىمىزنىڭ ئىسپاتى ئۈچۈن
بىر مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتەي. شەۋكەت رىخماننىڭ «سو-
رۇن» دېگەن بىر شېئىرى بار. مەزمۇنى مۇنداق: «ئۆلپەت-
لەر يىغىلغان ئاجايىپ سورۇن». ھەممىنىڭ كەيپى چاغ.
بىرسى ئۆزىنىڭ «يۈكسەك مەقسىتى» دىن سۆزلەيدۇ. يەنە
بىرلىرى گاھ ئۆتمۈشكە، گاھ كېلەچەككە نەزەر ئاغدۇرىدۇ.
بەزىلىرى گويلا ئالەم تەقدىرىنى ھەل قىلىدۇ.
ئېغىزلىرىدا بۇلۇتتەك كۆپۈك،
يۈزلىرى ئاق، ئىچلىرى قارە.
قىزىقى، بۇ زاتلار قايدىدۇر،
كىملىرىنىدۇر قىلار ئىدارە.

قاراڭكى، بۇ غەلىتە سورۇندا بىر ئادەم ئۆزىنى باشقىچە
سەزمەكتە. بۇ كىشىلەر ۋە ئۇلارنىڭ غەيرىي ئادەتلىرى
ئۇنىڭغا ناتونۇش. بۇ تونۇشىمىزلىق ئارتقانسېرى ئۇنىڭ
كۆزلىرى تېخىمۇ يوغان ئېچىلىپ، ئەقىل يەتمەيدىغان بىر
ھادىسە - ئاجايىپ قىزىق مەنزىرە پەيدا بولىدۇ:

سورۇندىكى ئايقلار ئاستا،

كىرەر تۇپاق، چاپچىش شەكىلگە ...

«بىرىدە ئېشەك»، «يەنە بەزىسىدە توڭغۇز تۇپىقى»، «بۆ-
رە پەنجە ئۆسەر بىرىدە»، «باشقىسىدا تۈلكە ئايىقى».
شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى ئادەم تىترەپ ئورنىدىن تۇرۇپ، بۇ
يىرگىنىشلىك سورۇننى تەرك ئېتىدۇ. چۈنكى «ئادەمنىڭكى
ئىدى ئۇنىڭ ئايىقى ...» بۇ يالغۇز تەرك ئېتىشلا ئەمەس،
شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە نەۋائىنىڭ «ئۆزۈڭگە ئەبلەخۇ

ئۇنى قىيىنلاپ باتار تىنىمىز سوراق،
پەقەت ئۇخلامايدۇ بىرگىنە ھەسەت.

بۇ - زەھەرلىك ئويغالغۇ، نەۋائى ناداننى ئېشەك، بەلكى
ئېشەكتىنمۇ بەتەر» پاسقىنى ئەخلافسىز، يالغانچىنى قەبىھ
كۇناھكار، غەيۋەتخورنى ئەجەلسىز ئۆلدىغان ناپاك، دەپ
خاراكتېرلىگەن، ھەسەتخور كىم؟ ئۇ پېخىل، ئەسەددى قارا
كۆڭۈل، ئىچى تارىم مەخلۇق. ھەسەتخور كۆپىنچە پاكىز،
ئاددىي كىشى بولۇپ كۆرۈنىدۇ، لېكىن دىلى كۆرەلمەس-
لىك، دۈشمەنلىك ۋە ئاداۋەت كۆمۈرلىرىگە تولغان بولىدۇ.
ئابدۇللا ئارىپوۋ ھەسەتخورنىڭ ئىچىدە «تونىلاپ كۆمۈر
بار» دېگىنىدە زادىلا مۇبالىغە قىلمىغان. ئەمما ھەسەتنىڭ

نەدىنى ۋە قانداق تۇغۇلغانلىقى ئۇنىڭغا بىر سىر:
ئىدراكىم بارىچە ياشىدىم پەقەت،
پەم ئەتىم دۇنيانى ئۆزۈمچە قات - قات.
يالقۇز بىر سىرغىلا ئىقلىم يەتمىدى،
نەدىن تۇغۇلىدۇ، بىلىمىدىم ھەسەت.

ھەسەتنىڭ ئانىسى - كۈچسىزلىك، مەنئى ئاجىزلىق.
ئېتىبارلىق، شىر تۈلكىگە ھېچبىر ئىشتا ھەسەت قىلمايدۇ.
تۈلكە بولسا شىرنىڭ زاۋاللىقىنى تىلىشى مۇمكىن. بۇ -
ھەسەت. شۇنىڭغا ئوخشاش ئىستېداتلىق ئادەملەرنىڭ نە-
پەسلىرىدىن ئىستېداتسىزلار كۆپىنچە غەشلىنىپ بوغۇلىدۇ.
دانانىڭ پىكىرىدىن ناداننىڭ بېشى ئاغرىيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن
دۇنيانىڭ قايسى جايىدا كامال تېپىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ-
لۇغ ئىستېدات ئىگىلىرى ۋە مەيلى ئۇلار ئالىم، شائىر ياكى
تېۋىپ بولسۇن، ئوخشاشلا ئۇ ياكى بۇ خىلدا ھەسەت
ئوقلىرىغا نىشان بولۇپ ئۆتكەن. ئىبنى سىنا «پەزىلەت ۋە
كامالىتىم قانچىلىغان زاتلارنىڭ» ئارامىنى بۇزدى، چۈنكى
ئۇلار ماڭا ئىت بولۇپ ھاۋشىدى» دېگەن. بۇ ئىتلىقمۇ
ھەسەتنىڭ كارامىتى، بۇ ئىتلار ئىبنى سىنا قەلبى ئىشغال
قىلغان غايىلەر، ئۇ كۆز تىككەن مەنزىرىلەرنى خىيالىغىمۇ
كەلتۈرەلمىگەن. ھەسەت ئۇچقۇر ئارغىماقنىڭ ئاياغلىرىغا
مىخ بولۇپ سانجىلىشى مۇمكىن. ھەسەتنىڭ كەسپى گۆر-
كالتىق بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ مەردلەرنىڭ يوللىرىدا تىنىمىز
ئورەك كولايدۇ. ھەسەتخور زەھەرلىك يىلاندىك پەيت پايد-
لايدۇ. خۇددى سايدەك كىشى كەينىدىن سۆرۈلۈپ يۈر-
دۇ، ھەسەت تەھدىتىدىن ھەمىشە ئاگاھ بولۇپ ياشلىشى
كېرەك. لېكىن ۋاقىت ۋە ئەقىل سەرپ قىلىپ ھەسەت
بەندىلىرىگە قارشى ئەنەي كۈرمەش قىلىش لازىم ئەمەس.
نەۋائى ئېيتقان: «ھەسەتخور - بىمار، بەلكى ھالاكەتلىك
كېسەلگە گىرىپتار». شائىر پارىچە قىتئەلىرىنىڭ بىرىدە،
دۈشمىنىڭ ھەسەتخور بولسا ياخشى، دەيدۇ. نېمىشقا؟ ئاڭ-
لىك:

دۈشمەننىڭ ھەسەتچى بولغانى ياخشى،
بەد فېئىلى ئۆزىگە بېرىدۇ ئازاب.

ئۆز فېئىلى ئۆزىگە دوست - دۈشمەن بولسا،
قەستىدە جىسمى - جان بولادۇر خاراب.

ھەسەتخورنىڭ ئىچى - دوزاخ. ئۇ شورلۇق دوزاخ توغرىدە-
سىدىكى ۋەقە ۋە قىيىنچىلارنى ھەر كۈن، ھەر سائەت باشتىن
كەچۈرىدۇ. ئۇنىڭ جىسمى ۋە جېنىنى ئېتى نامەلۇم قانداق
تۈر قۇت - قوغغۇرلار پارچىلايدۇ، ئۇنىڭ كۆڭۈل كۆزى
بىلەن دۇنيانى كۆرۈشكە غەزەز تۇتۇنلىرى ئىسلا ئىمكان
بەرمەيدۇ. نەۋائى بۇلارنىڭ بارچىسىنى ئۇلارغا ھەقىقەت جاپا
سۈپىتىدە باھالايدۇ:

ھەر كىمكى ھوسۇد ئېرۇر سەزادۇر ھەسەدى،
ھەقىدىن بولغان يىلمان قەزادۇر ھەسەدى.
ئۆز جانىغە يەتكۈنچە بەلادۇر ھەسەدى،
بەلكىم ئاڭا بەداۋادۇر ھەسەدى.

بۇ «داۋاسى يېزى دەرد» كە مۇئىتلا بولماسلىقىنىڭ چارىلى-
رى نېمە؟ تىنىمىز ھالدا روھىي يۈكسەكلىككە ئىنتىلىش.
يۈرەك كەڭلىكى، باشقىلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ئازابلى-
نىپ تولغانماسلىق، پىسقى پىلانلاردىن يىرگىنىش، پاك
مەقسەتلەر بىلەن ياشاش، ئۆز ئىشنى سۆيۈش، شەخسىي
بەسلىشىشلەرگە پەزۋا قىلماسلىق - بۇلار ھەسەتكە قارشى
ئۈنۈملۈك چارىلەردۇر. ئەڭ ئاساسلىقى ئاق كۆڭۈل بو-
لۇش. كۆڭۈل قارىلىققا يۈرگىنىشكە باشلىدىمۇ، دېمەك، بۇ
ھەسەتنىڭ باشلانغانلىقىدىن دالالەت. ئۇ چاغدا ئادەمدىن
ئىقبالىمۇ، نامەتتۇ ۋە ئىتىبارمۇ قاچىدۇ. بۇ ھالدا سىزگە ھال
- ئەھۋالىڭىزنى كۆرۈپ، كۆزىتىپ يۈرگەن بىرەر ئاقىل زات
بەلكى نەۋائىنىڭ مانا بۇ مىسرالىرىنى ئوقۇپ بېرىم:

ھەر كىمكى ھەسەد خىسەلتەدۇر ۋاي ئاڭا،
ئىقبال ئىلغەرق قەلەكساي ئاڭا.

ھېچ ئافەتتىن بولمىس پەرۋاي ئاڭا،
ھەم ئۆز ھەسەدى ئافەتتىن ۋاي ئاڭا.

«ھەسەت - قەلب ئوغىسى». يۈرىكى زەھەرلىگەن كىشى-
نىڭ ئەھۋالى «ۋاي» بولۇشى شۇبھىسىز. ئۇ روھىي شاد-
لىق دېگەننى بىلمەيدۇ. ئۇنىڭ خاتىرىسى ئاداۋەت ۋە دۈش-
مەنلىكلەر بىلەن تولغان قۇتتىن باشقا ھېچنەرسە ئەمەس.
ھەسەتخور دۇنياغا ھۇشيار ئەقىل ۋە سۈزۈك ئىدراك بىلەن
خالسىن نەزەر تاشلامايدۇ. ئۇ ئەيىبلەيدۇ، غەزەپلىنىدۇ،
ئەمما زەررىچە خاتىرجەملىككە ئېرىشەلمەيدۇ.

ھەسەتنىڭ ئادەمنى ئىزدىن چىقىرىدىغان يەنە بىر
ھەييارلىقى بار. ئۇ بەزىدە زورۇقۇپ ئۆلگەن كىشىلەرنى
ئۇلۇغلايدۇ. بۇ چاغدا ھەسەتخور تىرىكلەرنى يەنى ئۆزىگە
ياقمايدىغان پاك ۋە دىيەنەتلىك زاتلارنى ھافىزلىمەن ئاتقان

ئىكەن. جاھىل ھەستەچى دەل شۇ كورنىڭ ئۆزىدۇر. ئۇ شۇنچىلىك بىر تەقۋچ ۋە شۇنچىلىك شەپقەتسىز. بولمىسا ئۇ ئەل كۆزىدە نۇر كۆرۈپ كۆزى قاراڭغۇلاشقىنى يەتمىگەن. دەك جەۋرى سىتىم تىنى بىلەن ئەل كۆزىنى ئويۇ. ئېلىشقا ئىنتىلەرمىدى؟ ئەل كىم، سەن كىم؟ بۇ دەل نەۋائىنىڭ رۇبائىسىدىكى «ھەستەخور ئۆز كۆزىنى ئۆزى ئويىدۇ» دېگىنىنىڭ خۇددى ئۆزى ئىسمىمۇ؟

شۇنداق، ھەستە ئەڭ بىرگىنىشلىك تۇيغۇ. دانالار- نىڭ ئېتىراپ قىلىشىچە، نەپرەت، ساتقۇنلۇق ۋە پىتنە پىلىتلار ھەستە بايرىقى ئاستىدا ۋايىغا يېتىدىكەن. بەزىبىر ئەقىللىقلار ھەستەخورلارنىڭ ئەتراپىغا ئۇلاپ غەيۋەتخور، چەقىمچى، ساتقىن ۋە پىتنە پاستىچىلارنىڭ توپلىنىشى تاسا- دىيىپ ئىسمى.

قەبىرىدەك چايانلار، پىل ئوخشاش مويىلار، بەدىنىڭدىن سۈرۈم قانىڭ، غەيۋەتچى.

غەيۋەتخور توغرىسىدا كۆپ ئاڭلىغانىمىز، ئوقۇغانىمىز، ئەمما غەيۋەتخورنىڭ «قەبىرىدەك چوڭلۇقتىكى چايانلار» نى ئۆز قېنى بىلەن سەمىرتىپ يۈرىدىغانلىقىنى ھېچقاچان خىياللىمىزغا كەلتۈرمىگەنمىز، مەختۇمقۇلنىڭ يۇقىرىقى تەسۋىرى غەيۋەت ئەھلىنىڭ ئېغىر جازالارغا مەھكۇملۇق. دىنلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ «قەبىرىدەك چايانلار» نىڭ ئۆزى ئىكەنلىكىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. پىلىق ۋە غەيۋەتخورلار ئۆمۈرلىرىنى سەرىپ قىلىپ ئۆزگىلەرنىڭ گەپ - سۆزلىرىنى «كوچا - كويلاردا تارقىتىدىغان»، ھۆرمەتكە مۇتلەق مۇناسىپ بولمىغان ئازغۇنلاردۇر. نەۋائى ئۇلارنى زادى ھۆرمەت قىلماسلىققا ئۆگىتىدۇ. تىلىمىزدا «راھەت» دېگەن سۆز بار. ئەپسۇسكى، بىرمۇنچە ئادەملەر بۇ سۆزنىڭ مەزمۇنىنى بەكمۇ بىر ياقلىما، يۈزە چۈشىنىدۇ. «راھەت» - ئىلىسەن ئىچكى پىكرى پاراغەت، كۆڭۈلنى پاكلاپ روھقا يۈكسەك ھۇزۇر بېغىشلايدىغان تۇيغۇ ۋە ھالەتلەرنىڭ بىرى. خىندىسى.

نەۋائىنىڭ «ھەر كىسە ھوسۇد بولسا، راھەتسىز ئۆلۈر»، سۆزلىرى پىلىق ۋە غەيۋەتخورلارغىمۇ تېگىشلىك. تۈر. ھەستە، پىتنە غەيۋەت - بۇلار «يامان خىسلەتلەر» نىڭ يامىنىدۇر. بۇلار ئىنساننى بىر كۈنى بولمىسا بىر كۈنى ئىچى بوش جەسەتكە ئايلاندۇرۇپ قويدۇ ۋە بۇ جەسەت كىشىلەرنى پەقەت ئوغا تارقىتىش بىلەنمۇ ئۆز مەۋجۇتلۇق. نى ھېس قىلىدىغان جىنايەتلىك يولغا باشلايدۇ. مانا شۇ- نىڭ ئۈچۈنمۇ ھەستەخور قاتلىدىنمۇ زەھەرلىكتۇر.

ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: مەھەممەت پو- لات

بولدۇ. ھەستەخور ھېسابات ماشىنىسىدەك كەمچىللىكلەرنى سانىدۇ، ئادەملەردىكى قۇسۇر ۋە نۇقسانلارنى ھېسابلايدۇ. لېكىن كىشىلەردىكى ياخشى ئىنسانىي سۈپەتلەرنى كۆرمىي- دۇ. نەۋائى ئېيتقان: «ئادەملەرنىڭ قىلمىشلىرىدىن ئەيىب ئاقتۇرغان ئادەمنىڭ ئۆزى ئەيىبسىز بولۇشى مۇمكىن ئە- مەس، ھەممە نەرسىگە يامان كۆز بىلەن قارىغۇچى كىشى ھەسەلنىمۇ زەھەر ئورنىدا كۆرىدۇ.» ھەستەخور «ئاددىي تاشنى ياقۇت دەپ بىلىدۇ، سەدىپنىڭ ھەر قانداق سۇنۇق- لىرىنى ئۈنچە ھېسابلايدۇ. بۇنداق ئادەم بىراۋنىڭ داست- خىنىدا بىر يۈمىلاق كاكچا كۆرسە ئۇنى ئاسمان سەھنىسى- دىكى تولۇن ئاي، دەيدۇ. ئادەملەرنىڭ ئاقتىنىدا پەيدا بولغان قاداقنى كۆرسە، ھەستە قىلىپ، ئۇنىڭ ئۈنچە، گۆھەرنى تۈنۈپ تۇرىنىمۇ، دەيدۇ. تۈن قاراڭغۇلۇقىنى تاڭ يورۇقى دەيدۇ. بىر ئادەم گۈل ھىدىلسا، ئۇنىڭ بەدىنىگە تىكەن سانجىلغاندەك بولىدۇ. ئەلگە شادلىق بولسا ئۇنىڭ دەردى كۈچىيىدۇ. ھالال بايلىقنىڭ ئاپىتى ئوغرى بولىدۇ. دەك ياخشىلار مۇشۇنداق ھەستەخورلاردىن ئازار يەيدۇ. «خەلقىمىز «دەرمخىڭ قوزۇقنى قۇرت يەيدۇ» دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان. بىچارە ھەستەخورلارنىڭ باغرىنىمۇ قۇرت تىتىپ، ئۇلارنى ئازابلايدۇ. لېكىن ئۇلار شۇنداق ئېچىنىشلىق ھالىتىدىمۇ يۈكسەك پەزىلەتلىك، ئالىيجاناب ئادەملەرنىڭ قەلبىگە نەشتەر سانجىشنى قەلسەيدۇ. مىرزا بىدىل بىر شېئىرىدا: «ھەممە ئىچى قارا ئادەملەرنىڭ ئادىتى بىرلا، ئۇ بولمىمۇ ھەستە. ئۇلارنىڭ خۇنۇك نەزەرى پاكىلار تۆھمىتىگە قارىتىلغان، سەن بۇنىڭدىن ھەيران قالما. ئاپئاق پاختىنى ئويۇڭنىڭ تەكچىسىگە قويغىن - دە، ئاست- دىن شام ياق، شالغىنىڭ تۈتۈنى يۈكسەكتىكى ئاشۇ پاختىغا قاراپ ئۇچىدۇ. بىرىنچى بولۇپ ئۇنى قارايتىدۇ».

نېمىدىگەن بۇيۇك ھېكمەت! دېمەك ۋىجدانى پاك ئادەم ئۇ ياكى بۇ خىلدا ھەستە تۆھمەتلىرىگە يولۇقۇشى مۇمكىن. جاھالەت - ھەددىدىن ئاشقان نادانلىق. نېمىشقى- دۇر جاھىل نادانغا قارىغاندا ۋەھشىيدۇر. ئۇنىڭ ئارامى - قوباللىق، قەھرى ياۋۇزلۇق. جاھالەتكە ھەستە قوشۇلغاندا، نېمىلەرنىڭ يۈز بېرىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن. بۇنىسى بەكمۇ دەھشەتلىك!

ئابدۇللا قاھار ھېكايىلىرىنىڭ بىرىدە مۇنداق رىۋايەت كەلتۈرىدۇ: خىزىر سەھرادا بىر كورنى كۆرۈپ، رەھىمى كېلىپتۇ - دە: «ئەي خۇدانىڭ بەندىسى، تىلىڭنى تىلە» دەپتۇ. كور خۇدادىن كۆزىگە نۇر تىلەشنىڭ ئورنىغا «ئەي خىزىر، خۇدادىن تىلەپ بەرگىن، ھەممە ئادەملەرنىڭ كۆزى كور بولسۇن - دە، مېنىڭ ئەلىمىم بېسىلسۇن»، - دېگەن

دىنىي مەسىلىلەرنى توغرا ھەل قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتەيلى

رىزۋانگۈل نىياز

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ دىنغا قاراتقان ئاساسىي سىياسىتى - دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى. بۇ دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا ئېنىق بەلگىلەنگەن. پۈتۈن مىللەت بويىچە ياكى ئاساسىي جەھەتتىن پۈتۈن مىللەت بويىچە دىنغا ئېتىقاد قىلغان ئەھۋالدا، ئاساسىي قانۇنىدا بەلگىلەنگەن دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى توغرا ئىجرا قىلىش - شۇ مىللەتنىڭ كەڭ كادىرلىرى ۋە خەلق ئاممىسىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە.

پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنى دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىمۇ بولىدۇ. دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىمۇ بولىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئەركىنلىك ئوخشاشلا ھۆرمەتلىنىشى ۋە قوغدىلىشى لازىم. ئەمەلىيەت داۋامىدا ئۇنىڭ قايسى بىرىگە سەل قاراش خاتادۇر. ئۇنىڭ قايسى بىرىگە سەل قارايدىكەن، ئۇ ھالدا پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئەتراپلىق ۋە توغرا ئىزچىللاشتۇرغىلى ۋە ئىجرا قىلغىلى بولماي قالىدۇ، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا زىيان يېتىدۇ. مۇقىملىق ۋە تەرمەقىياتتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. بىر قىسىم كىشىلەر پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشنى باھانە قىلىپ، دىنىي تونغا ئورنىتىۋېلىپ، مىللىي بۆلگىنچىلىك ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ۋە تىنچلىق-مۇقىملىق مۇھىتىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدۇ. بىز بۇنداق ھەرىكەتلەرگە قەتئىي قارشى تۇرۇپ يول قويماستىمىز لازىم. چۈنكى بارلىق دىنىي پائالىيەتلەر ئاساسىي قانۇن، قانۇنلار ۋە سىياسەت يولغا قويغان دائىرە ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە دىنىي زاتلار ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار تەرىپىدە بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى تونۇشىنى ئۆستۈرۈش ئاساسىدا، ئۆزلىرىنىڭ جىسمانىي ۋە روھىي ساغلاملىقىغا دەخلى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان قالاتاق دىنىي قائىدىمۇئەللىمىلەرنى ئاڭلىق تۈردە ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئۆزگەرتىشكە يېتەكلىشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندا، پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىك سىياسىتىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

دىنىي ساھەدىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى قولغا كەلتۈرۈش، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ۋە ئۇلارغا تەربىيە بېرىش - دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، دىنىي مەسىلىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشنىڭ ئاچقۇچى.

دىننىڭ جەمئىيەتتىكى رولى دىنىي تەشكىلاتلار، دىنىي كەسپداشلار ۋە ئېتىقاتچىلار ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى يۇقىرى قاتلام زاتلارنى قولغا كەلتۈرۈش، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ۋە ئۇلارغا تەربىيە بېرىش - دىنىي خىزمەت، بىرلىكسەپ خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ مۇھىم تەرىپى. شىنجاڭدا پۈتۈن مىللەت بويىچە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەردىن ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، قىرغىز، تاجىك، تاتار، ئۆزبېك قاتارلىق يەتتە مىللەت بار ئىدى. ھازىر دۇڭشاڭ، سالا، باۋئەن قاتارلىق مىللەتلەر قوشۇلۇپ جەمئىي ئون مىللەتكە يەتتى. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنىڭ سانى يىلدىن يىلغا كۆپەيمەكتە. لېكىن دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ئاساسلىقى مۇڭغۇل ۋە زاڭزۇلاردىن ئىبارەت. بۇ ئىككى دىننىڭ مىللىتى ۋە ئاممىۋىيلىكى ناھايىتى روشەن. بۇ ئەھۋالدا، مىللەت بىلەن

دىنى بىر قىلىپ ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە ۋە ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرسىغا تەڭلىك بەلگىسى سىزىپ قويۇشقا بولمايدۇ. مىللەت بىلەن دىننىڭ ئوتتۇرسىدا ھېچقانداق مۇناسىۋەت يوق دەپ دىنىي مەسىلىگە بەككە - بىگانە دەپ قاراپ، دىننىڭ مىللەتكە بولغان تەسىرى ئىنكار قىلىنسا، بۇمۇ توغرا بولمايدۇ، مىللەت بىلەن دىن ھەر ئىككىلىسى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، مىللەت بولسا تارىختا شەكىللەنگەن كىشىلەرنىڭ تۇراقلىق ئورتاق گەۋدىسى. ئۇ ئورتاق تىل، ئورتاق تىرىشچانلىق، ئورتاق ئىقتىسادىي تۇرمۇش ۋە ئورتاق مىللىي مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىدە ئىپادىلىنىدىغان پىسخىك روھىي ھالەتكە ئىگە بولغان كىشىلەرنىڭ ئورتاق گەۋدىسى. دىن بولسا بىر خىل ئىدىئولوگىيە بولۇپ، ئۇ ئوبيېكتىپ دۇنيانىڭ كىشىلەر مېڭىسىدىكى خاتا ئىنكاس. مىللەت بىلە دىننىڭ بارلىققا كېلىش، تەرەققىي قىلىش، يۇقىلىش قانۇنىيىتى بار. لېكىن پۈتۈن مىللەت بويىچە ياكى ئاساسىي جەھەتتىن پۈتۈن مىللەت بويىچە بىر خىل دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەھۋالدا، دىن بىلە مىللەتنىڭ مۇناسىۋىتى قويۇق بولۇپ، دىنىي ئاڭ كۆپ ھاللاردا شۇ مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ روھىي ھالەت ئالاھىدىلىكىنىڭ مۇھىم ئىپادىلىرىدىن بىرى بولۇپ شەكىللىنىپ، شۇ مىللەتنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا ۋە مۇئەييەن دەرىجىدە جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى تەرىپلىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا شىنجاڭدا دىنىي خىزمەتنىڭ مىقدارى زور، دائىرىسى كەڭ. شۇڭا ئۇلارغا بولغان خىزمەتنى ياخشى ئىشلىتىش مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىش ۋە مۇقىملىقىنى ساقلاشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

40 نەچچە يىلدىن بۇيان، پارتىيىمىز ئىسلاھات-ئىجىۋېتىش سىياسىتىنىڭ تۈرتكىسىدە شىنجاڭنىڭ تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئىسلاھاتلىرىدا غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنىڭ قولغا كەلگەنلىكىنى پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ دىنىي ساھەدىكى زاتلارغا قاراتقان قولغا كەلتۈرۈش، ئىتتىپاقلىشىش ۋە تەربىيە بېرىش خىزمىتىنىڭ ئۈنۈملۈك بولغانلىقىدىن، شۇنداقلا دىنىي ساھەدىكى زاتلارنىڭ تىرىشىپ ھەمكارلاشقانلىقىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. دىنىي ساھەدىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنىڭ سوتسىيالىستىك ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى ئىجابىي رولىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەك. دىنىي ساھەدىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلار كۆپ يىللاردىن بۇيان، مىللەتلەر ئوتتۇرسىدىكى ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىش، بولۇپمۇ خەنزۇ مىللىتى بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئوتتۇرسىدىكى ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىشتە بىر قەدەر زور خىزمەت كۆرسەتتى. دىنىي ساھەدىكى زاتلار ئىچىدىن بىر تۈركۈم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى نەمۇنىچىلىرى مەيدانغا كېلىپ، ئايرىپ-ئايرىم ھالدا ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلەر بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن تەقدىرلەش يىغىنلىرىغا قاتناشتى. دىنىي ساھەدىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلار يەنە ئاساسىي قاتلاملاردىكى پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئۆز خىزمەتلىرىنى ياخشى ئىشلىتىشكە پائال ھەمكارلىشىپ، ئىتتىپاقچى ئاممىنى ئىشلەپچىقىرىشنى ياخشى ئېلىپ بېرىشقا رىغبەتلەندۈرۈپ، چارۋىلارنى ھۆددىگە ئېلىش ياكى بىرەر مەخسۇس كەسىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىش ياكى يۈز يەر ئېچىش، ئورمان بىنا قىلىش، باغۋەنچىلىك ياكى باشقا قوشۇمچە كەسىپ ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىشقا رىغبەتلەندۈرگەن. بۇ خىل ئەمگەك ۋە خىزمەتلەر داۋامدا ھەر قايسى جايلاردا دىنىي ساھەدە كۆرۈنەرلىك بولغان بىر تۈركۈم ۋەتەنپەرۋەر زاتلار ئائىللىرى مەيدانغا كېلىپ، كەڭ ئىتتىپاقچى ئامما ئىچىدە ئىجابىي تەسىر كۆرسەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن دىنىي ساھەدىكى زاتلارغا قارىتىلغان قولغا كەلتۈرۈش، ئىتتىپاقلىشىش ۋە تەربىيە بېرىش قانۇنىيىتىنى داۋاملىق ئىزچىل ئىجرا قىلىشىمىز لازىم؛ ھازىر بار بولغان دىنىي كەسىپلەرنىڭ ئىجابىي رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش بىلەن بىللە يەنە دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ ھەممىسى بىر قەدەر يۇقىرى دىنىي بىلىمگە ئىگە، ھەم ۋەتەننى قىزغىن سۆيىدىغان، پاتىيە رەھبەرلىكى، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى ھىمايە قىلىدىغان ياش ئەۋلادلارنى پىلانلىق تۈردە تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش جەھەتلەردە تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىمىز لازىم. دىنىي مەسىلىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىن ئايرىلالمايدۇ.

شىنجاڭ ۋەتەننىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى. شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەت خەلقى ۋەتەننىمىزنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقان. ۋەتەننىمىزنىڭ بىرلىكى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداشتا مۇھىم رول ئوينىغان. مۇقىملىق ۋە مىللەتلەرنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەپ، ۋەتەننىمىزنى قوغداشتا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سىرتاڭگېيلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. پارتىيىمىز ئىتتىپاقلىق مەسىلىسىنى ئەزەلدىن ئېلىمىز سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ راۋاج تېپىش ياكى توختاپ قېلىشىغا، غەلبە قىلىش ياكى مەغلۇپ بولۇشىغا مۇناسىۋەتلىك زور سىياسىي مەسىلە دەپ قاراپ كەلدى. ئېلىمىزدىكى مىللەتلەر ئىناق، ئىتتىپاق ئۆتكەندە جەمئىيىتىمىز ئامان، خەلق خاتىرجەم بولىدىغانلىقىنى، ئەگەر مىللىي مۇناسىۋەتتە مەسىلە كۆرۈلسە، ئورتاق ئىش زىيانغا

ئۇچرايدىغانلىقىنى قايتا - قايتا ئىسپاتلىدى. شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتىدا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش تۈرلۈك خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەشنىڭ ئاچقۇچى. بۇنىڭدىن ئايرىلغاندا، مەملىكىتىمىزدە ھېچقانداق ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولمايدۇ. مىللىي ئىتتىپاقلىق مەسىلىسى پۈتۈن مەملىكىتىمىز ۋە ئاپتونوم رايونىمىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، دۆلىتىمىزنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە، بىز بۇنى ھەر ۋاقىت ئىستە تۇتىشىمىز لازىم. مىللىي باراۋەرلىك مەسىلىسى ماركىزىملىق مىللەت قارشىنىڭ تۈپ نۇقتىسىدە بولۇپ، بۇرژۇئازىيە تەشەببۇس قىلغان باراۋەرلىك بىلەن زادىلا ئوخشىمايدۇ. ماركىزىم مىللەت مەيلى چوڭ بولسۇن ياكى كىچىك بولسۇن ھەممىسىنىڭ باراۋەر بولۇشىنى، ھەرقانداق مىللىي زۇلۇم، مىللىي كەمسىتىشكە قارشى تۇرۇشىنى، مىللەتلەرنىڭ قانۇنىي باراۋەرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش بىلەنلا قالماي، ھەر خىل چارە-تەدبىرلەردىن پايدىلىنىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەمەلىيەتتىكى باراۋەرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇشىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. مىللىي باراۋەرلىك ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى ۋە يەرلىك ئىشلارنى باشقۇرۇشقا باراۋەرلىك ئاساسىدا قاتنىشىشىدىن ئىبارەت. سىياسىي باراۋەرلىك مىللىي ئاپتونوم جايلارنىڭ دۆلەت قانۇنىدىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە، ئۆز جايىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرى ۋە پەن-تەبىئىيەت، مائارىپ، سەھىيە، تەنھەرىيەت ئىشلىرىنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرۇشتىن ئىبارەت. ئىقتىسادىي ۋە پەن-تەبىئىيەت جەھەتتىكى باراۋەرلىك، تىل-يېزىق باراۋەرلىكى، شۇنىڭدەك ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆز-ئۆزى ئىشلىرىنى ساقلاش ياكى ئىسلاھ قىلىش ئەركىنلىكى، دىنىي ئېتىقات قاتارلىق تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئېلىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ بۇ باراۋەرلىك ھوقۇقلىرى ھەم مەجبۇرىيەتلىرى دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىي ۋە باشقا قانۇنلىرىدا ئېنىق بەلگىلىنىپ، قانۇنىي كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان.

مىللىي ئىتتىپاقلىق — ماركىزىملىق مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى تۈپ پىرىنسىپى. ئىتتىپاقلىق — كۈچ، ئىتتىپاقلىق — غەلبە. پەقەت ئىتتىپاقلىق بولغاندىلا مىللەتنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا كاپالەتلىك قىلىش بولىدۇ. مىللىي باراۋەرلىك بىلەن ئىتتىپاقلىق ئۆز ئارا دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋەتتە. بۇلارنىڭ بىرى يەنە بىرىنىڭ بولۇشىنى شەرت قىلىدۇ، بىر-بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ھەقىقىي باراۋەرلىك بولمىسا، ھەقىقىي ئىتتىپاقلىق بولمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، مىللىي ئىتتىپاقلىق، ئۆز نۆۋىتىدە، مىللىي باراۋەرلىكنى تولۇق ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ زۆرۈر شەرتى بولىدۇ.

3. بىز پارتىيىنىڭ دىنغا قاراتقان قانۇنچىلىق-سىياسەتلىرىنى توغرا ئىجرا قىلىپ، تاكىتىكىغا ئەھمىيەت بېرىپ، خىزمەت ئۇسۇلىغا دىققەت قىلىشىمىز كېرەك. دىنىي مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئاساسىي قانۇن، قانۇن ۋە سىياسەتنى مۇناسىۋەتلىك قىلىش، چوڭقۇر تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش، ئىدىيىۋى خىزمەتنى ئىنچىكە ئىشلەش، قولغا كەلتۈرۈشكە ۋە ئىتتىپاقلىشىشقا بولىدىغان بارلىق كىشىلەرنى ئەڭ كەڭ دائىرىدە قولغا كەلتۈرۈش ۋە ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىشنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇشىمىز لازىم ۋە بۇنىڭ مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا، مىللەتلەرنىڭ ئالغان بېسىشى ۋە ئورتاق بېيىشىغا، سوتسىيالىستىك ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا پايدىلىق بولۇشىنى كۆزلىشىمىز لازىم. ھەرگىزمۇ بىر قىسىم كىشىلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، يەنە بىر قىسىم كىشىلەردىن ئايرىلىپ قالىدىغان ئەھۋال يۈز بېرىپ قالماستىن لازىم.

كەڭ پارتىيە ئەزالىرى ۋە كادىرلىرىغا ماركىزىم-لېنىنىزم، ۋە پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتى توغرىسىدا ئۈزلۈكسىز تەربىيە بېرىش؛ كەڭ پارتىيە ئەزالىرى ۋە كادىرلىرى، بولۇپمۇ ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار دىننىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش ۋە يوقىلىشىدىكى ئۆزىنىڭ قانۇنىيەتنى چوڭقۇر چۈشىنىشى، ھەم مەملىكىتىمىزدە سوتسىيالىستىك دەۋردىكى دىنىي مەسىلىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىكى، مۇرەككەپلىكى ھەمدە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى دىنىي مەسىلىنىڭ مىللىيلىقى، ئامبۇبلىكى ۋە خەلقئارالىقنى تولۇق تونۇشلىرى دىننىڭ ماھىيىتى ۋە ئىجتىمائىي رولىنى ھەقىقىي چۈشىنىۋېلىشى پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنىڭ ماھىيىتىنى ۋە دىنىي مەسىلىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپلىرىنى ھەقىقىي ئۆزلىشىۋېلىشى لازىم.

بىز ماركىزىملىق ھەقىقىيەتكە ۋە پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتىنىڭ توغرىلىقىغا قەتئىي ئىشىنىشىمىز لازىم. ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى ئىچىدىكى دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار بىلەن ئىتىقاد قىلمايدىغانلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تۈپ مەنپەئەتنىڭ بىردەكلىكىگە قەتئىي ئىشىنىشىمىز، دىنىي ساھەدىكى زاتلار بىلەن كەڭ ئېتىقادچى ئامما ئىچىدىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى كىشىلەرنىڭ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنى ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىغا، سوتسىيالىستىك ۋەتەننى قىزغىن سۆيىدىغانلىقىغا، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە مۇقىملىقىنى ساقلاشقا ئۆزلىرىنىڭ تېگىشلىك تۆھپىسىنى قوشىدىغانلىقىغا ئىشىنىشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندا، دىنىي مەسىلىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشكە كاپالەتلىك قىلالايمىز.

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش توغرىسىدا تەھلىل

ھىمىت ھوشۇر

مىللىي مەسىلە - چوڭقۇر مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىقتىسادىي تەرەققىيات مەسىلىسى. يولداش جياڭ زىمىن 1992 - يىلى مەركەز چاقىرىغان مىللەت خىزمىتى يىغىنىدا: «ھازىرقى باسقۇچتىكى ئېلىمىزدىكى مىللىي مەسىلە بىر قەدەر مەركەزلىك ھالدا ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە مىللىي رايونلارنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەمئىيەت تەرەققىياتىنى تېزلىتىشنى جىددىي تەلەپ قىلىشىدا ئىپادىلىنىۋاتىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ يەنە «يېڭى تارىخىي مەزگىلدە مىللەتلەر خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشنىكى يادرولۇق مەسىلە - پائال تۈردە شەرت شارائىت يارىدلىمىلىق، ئاز سانلىق مىللەت ۋە مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق تۈرلۈك ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىپ، مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت. بۇ ھەم ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە مىللىي رايونلاردىكى خەلق ئىلمىسىنىڭ جىددىي تەلپى شۇنداقلا سوتسىيالىستىك مىللىي سىياسىتىمىزدىكى تۈپ پىرىنسىپ» دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يېقىندىن يارىيەتكەن بولۇشى ۋە پارتىيەنىڭ مىللىي سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ كەيپىياتى ۋە ئىجتىمائىي قىيىنچىلىقىدا زور ئۆزگۈرۈشلەر بولدى. ماددىي تۇرمۇش زور دەرىجىدە يۈكسەلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىشلىرىمىزدا كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. لېكىن تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەپلەر نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى دۆلەت ئىچىدىكى باشقا رايونلارنىڭ كىچىك سېلىشتۇرغاندا، ناھايىتى چوڭ پەرق قىلىدۇ، بۇ خىل پەرق كۆپەيگەنسىمۇ كېڭىيىپ بارماقتا، مەسىلىلەرمۇ كۆپەيمەكتە. شۇڭا بۇ ئالاقچان ئادەتتىكى ئىقتىسادىي مەسىلە بولۇپلا قالماستىن، روشەن سىياسىي مەسىلىگە ئايلىنىپ قالماقتا. شۇڭلاشقا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، مۇۋاپىق تەدبىرلەرنى قوللىنىش لازىم. بۇ بىزنىڭ ئالدىمىزغا قويۇلغان مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى.

ئالدى بىلەن، ئىدىيىنى تېخىمۇ ئازات قىلىپ، تونۇشنى ئۆزگەرتىپ، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش لازىم. ئىدىيىنى ئازات قىلىش، كاللىنى سەگەك تونۇش - ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى ئلچۇچ.

بۇ تارىخىي ئەمەلىيەت تەرىپىدىن ئىسپاتلانغان. ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئارقىدا قېلىشىدا تارىخ ۋە تەبىئەت قاتارلىق ئۆيىپىكىتىپ سەۋەپلەردىن باشقا، يەنە ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئاڭ سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولۇشى، ئىدىيىنى ئومۇميۈزلۈك ئازات قىلىش ئىشلىرىنىڭ يېتەرسىز بولۇشى قاتارلىق مەسىلىلەرمۇ مەۋجۇت. مەسىلەن: ئىقتىسادىي تەرەققىي قىلدۇرۇش ستراتېگىيىسىدە قانداق قىلىپ ئۆز ئەۋزەللىكىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېزلىتىش ئۈستىدە ئىزلىنىش چوڭقۇر بولمايۋاتىدۇ. ئۇسۇللار ئاددىي، يېڭىلىقلار ئاز، كۆپ خىل ئىقتىسادىي تەركىبلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا، بەزى كىشىلەر ئاز ھازىرغىچە «سوتسىيالىزم» مۇ ياكى «كاپىتالىزم» مۇ دەپ گاڭگىراپ يۈرۈۋاتىدۇ، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىشتە ئىچكى رايونلار بىلەن بىرلىشىپ سىرتقا چىقىرىشتا زىيان تارتىشتىن، ئالدىنىپ قېلىشتىن، كەتكۈزۈپ قويۇشتىن قورقۇشتەك كونا تەپەككۈر شەكىللىرى يەنىلا مەۋجۇت، تۈرلۈك سىياسەتلەرنى ئىجرا قىلىشتا دائىم يۇقىرى نېمە دەسە، ھۆججەتتە نېمە يېزىلغان بولسا، باشقىلار قانداق قىلغان بولسا شۇنىڭغا قارغۇلارچە چوقۇندىغان ئەھۋاللار يەنىلا ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت. ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلىيدىغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئورگانلار - نىڭ كۆرسەتمىلىرىنى ۋە ئۇنىڭ روھىنى ئىجادىي ھالدا قوللىنىش ئانچە يېتەرلىك بولمايۋاتىدۇ، شۇڭلاشقا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى بىلەن تەرەققىي قىلغان رايونلارنىڭ تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدا پەرق مەۋجۇت دېيىلسە مېنىڭچە، ئاساسلىقى، ئىدىيە جەھەتتىكى پەرقتىن ئىبارەت. شۇڭا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا «سول» چىل ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىنى يېڭىپ، قالاق ئەنئەنىۋى قاراشلارنى تۈپتىن تۈگىتىپ، كونا تەپەككۈر شەكىللىرىنى ئۆزگەرتىپ،

ئىدىيىنى يەنىمۇ ئازات قىلىپ، نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتنىڭ جىددىيلىكىنى تەخىرىسزلىكىنى ئوبدان تونۇپ يەتكەندىلا، ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرغىلى، ئىشكىنى تېخىمۇ كەڭ ئېچىپ، ئىقتىسادنى ئۈنۈملۈك تېز تەرەققىي قىلدۇرغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، دۆلەتنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ۋە ئىلغار رايونلارنىڭ ئاكتىپ ياردىم بېرىشى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى مۇھىم شەرت - شارائىت ھېسابلىنىدۇ. بەزى يەر شەكلىنىڭ ناچار بولۇشى، ئاساسىي شارائىتنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئارقىدا قالغان، ئاساسىي ئاجىز، دۆلەت مالىيىسىگە بۆلىنىۋېلىش ئېغىرراق، ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئىقتىسادىي نىسبەتەن ئاجىز. شۇڭا بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا رىقابەتلىشىش ئىقتىدارى كەم بولماقتا، شۇڭا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشتە قەدىم بىسقۇچلۇق ھالدا، تەرەققىي قىلغان رايونلار بىلەن بولغان پەرقنى كىچىكلىتىپ، قەدىمىمۇ - قەدىم ئۈنۈمۈمۈزۈك تەرەققىياتقا ماسلاشتۇرۇپ، ئالغا كەتكەن ئىلغار رايونلارنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ۋە ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم.

بىرىنچىدىن: ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ يېرى كەڭ، بايلىقى مول، كەڭ ئېچىش ئىستىقبالىغا ئىگە، مۇھىمى مەبلەغ يېتىشمەيدۇ. ئېچىشقا كۈچ يېتەرلىك ئەمەس، دۆلەت بۇ رايونلارغا كۆپلەپ مەبلەغ سېلىش لازىم. بىر قىسىم تۈرلەرنى كۆپلەپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، مىللىي ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش لازىم. بۇ تۈرلەرنى ئېچىشتا باشقا رايونلارغا ئوخشاش تەلەپ قويىالماستىن كېرەك. چۈنكى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى بىلەن تەرەققىي تاپقان رايونلارغا سېلىنىدىغان مەبلەغ ئىشلىرىدا ھەر قانداق ۋاقىتتا ئۇلارنى ئوخشاش ئورۇنغا قويۇشقا بولمايدۇ. شۇڭا دۆلەت ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا مەبلەغ سالغاندا ئىمكان قەدەر كۆپرەك ئويلىنىپ، كۆپرەك قوللاپ ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ مۇقىم راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش لازىم.

ئىككىنچى: ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ قاتنىشى قولايىسىز. ئالاقە ئەسلىھەلىرى ناچار بولغانلىقتىن، دۆلەتنىڭ كۈچ چىقىرىپ ئاساسىي ئەسلىھە قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشكە ياردەم بېرىشكە، تېزىدىن مەبلەغ سېلىش مۇھىتىنى ئۆزگەرتىپ، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى رىقابەت كۈچىنى ئاشۇرۇپ، سىرتنىڭ مەبلەغىنى كۆپلەپ كىرگۈزۈپ تاغلىق رايونلارنىڭ مەبلەغىنى ئېچىپ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە، بۇ رايونلارنىڭ تۈۋرۈكىنى كۆپلەپ دۆلەت ئىچى ۋە خەقتارا بازارلارغا كىرگۈزۈپ، ھەقىقىي بايلىق ئەۋزەللىكىگە ئايلاندۇرۇشقا مۇھتاج. ئۈچىنچى: ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ مالىيە كۈچى ھەم ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىقتىدارى ئاجىز بولۇپ، يېڭى مالىيە تۈزۈلمىسى، پۇل - مۇئامىلە تۈزۈلمىسى، مەبلەغ سېلىش تۈزۈلمىسىنىڭ ئىسلاھاتى داۋامىدا، بۇ رايونلار كۆپلەپ ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىگە مۇھتاج. ئەسلى ئاساسىي ئاجىز بولۇشتەك ھالەتنى تۈگىتىپ، ياخشى نۆپەتلىك تەكرارلىنىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ئۆز - ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىقتىدارىنى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈش لازىم.

تۆتىنچى: ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ بازار ئىگىلىكى يەنىلا دەسلەپكى باسقۇچتا تۇرىۋاتىدۇ. تېخى مۇكەممەل - لەشكىنى يوق. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى بەرپا قىلىش جەريانىدا بۇ رايونلارنىڭ بازار مېخانىزمىدىكى يېتەرسىزلىك - لەرنى تولۇقلاپ، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىنى ئۈنۈملۈك ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك.

بەشىنچى: تەرەققىي قىلغان رايونلارنىڭ ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا بېرىدىغان ياردىمىنى ئۈزلۈكسىز قولغا كەلتۈرۈپ ۋە ئاكتىپ تەشكىللەپ، بازار ئىگىلىكىنىڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق بېيىش تەلپىگە بىنائەن، كۆپ تەرەپتىن مەبلەغ سېلىش، بايلىقلارنى ئېچىش، بىرلىشىپ كارخانا قۇرۇش ياكى ئادەم ئەۋەتىپ يۇقىرى پەن تېخنىكىلىق سانائەت رايونلىرىنى قۇرۇش ئارقىلىق ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئۆز - ئارا تولۇقلاشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە ياردەم بېرىش لازىم.

كادىرلارنى يېتىشتۈرۈشنى تېزلىتىپ، پەن - مائارىپنى چىڭ تۇتۇش - ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى ئالدىنقى مۇھىم ھالقا. ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئاستا بولۇشىدىكى مۇھىم بىر سەۋەب مەبلەغ كەمچىل بولۇش، ئىقتىسادىيلىقلارنى كەمچىل بولۇش دېگەندەك سۆزلەر دائىم ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. مېنىڭچە، ئىقتىسادىيلىق كىشىلەر بىلەن تېخنىكا ئەڭ مۇھىم. ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئىقتىسادىيلىقلار ئاچقۇچلۇق رول ئوينايدۇ.

«پەن - تېخنىكا - بىرىنچى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى» بۇ ھالقا چىڭ تۇتۇلۇپ ياخشى ئېلىپ بېرىلسا قانداق قىيىنچىلىق ھەم يېتىشمىزلىكنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، چوڭ - چوڭ ئىشلارنى قىلىش، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرگىلى، ئۈنۈمنى ئاشۇرغىلى، سۈرئەتنى تېزلىتىشكە بولىدۇ. ئەكسىچە بولغاندا، ھەر قانداق شارائىتنىڭ تولۇق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بىر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولمايدۇ. شۇڭلاشقا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ

ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى تېزلىتىش ئۈچۈن چوقۇم ئىقتىسادلىقلارنى تەربىيەلەشكە زور دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىش لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، كادىرلار مەسىلىدە ساقلانغان، كادىرلار سانىنىڭ ئاز بولۇشى، مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولۇشى، قۇرۇلمىنىڭ مۇۋاپىق بولما. لىقى قاتارلىق ئەھۋاللارنى ئۆزگەرتىش لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن يەن - تېخنىكاغا يۇقىرى دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىش لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا ئىلىمگە ھۆرمەت قىلىش، ئىقتىسادلىقلارنى ھۆرمەت قىلىشتەك كەيپىياتنى پەيدا قىلىش لازىم. ھەم يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىقات ئورۇنلىرى، مەكتەپ ئورۇنلىرى ۋە تەرەققىي قىلغان رايونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىش لازىم. يەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە يۇقىرى كۆتۈرۈش ئىشلىرىنى تېلىپ بېرىشتا يەن تېخنىكىدىن پايدىلىنىشى ھەم كەڭ دائىردە خىزمەت قىلدۇرۇشنى تېزلىتىشى كېرەك.

ئالانتلىق خادىم يەن - تېخنىكىدىكى مۇھىم ھالقا بولۇپ، مائارىپ بۇنىڭ تۈپ يىلتىزى. يولداش دىڭ شياۋپىڭ «قەرزىي كۆمىتىت مائارىپنى ئىنتايىن زور تىرىشچانلىق بىلەن تۇتۇشنى، تۇتقاندېمۇ باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپتىن باشلاپ تۇتۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى، بۇ - ستراتېگىيىلىك نەزەر بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىر تەدبىر. ئەگەر پۈتۈن پارتىيىنىڭ ئالدىغا ھازىر مۇشۇنداق ۋەزىپە قويۇلسا، چوڭ ئىشقا دەخلى يېتىدۇ، تارىخىي جاۋابكارلىققا تارتىلىشقا توغرا كېلىدۇ» دەپ ئېنىق كۆرسەتكەنىدى. بۇنىڭدىن، ئالدى بىلەن، مائارىپنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئىنتايىن مۇھىملىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بۇ يەنە شۇنىڭ بىلەن بىرگە، جاپالىق كۈرەش قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، ئۆز كۈچىگە تايىنىش - ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى يوشۇرۇن كۈچ. يولداش لى پىڭ «ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە مىللىي رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى تېزلىتىشتە ئاساسلىقى بىرىنچىدىن، دۆلەتنىڭ يار - يۆلەكتە بولۇشقا تايىنىشقا، ئىككىنچىدىن، ئىقتىسادىي بىر قەدەر تەرەققىي تاپقان رايونلارنىڭ سىستېمىلار بويىچە ياردەم بېرىشكە؛ ئۈچىنچىدىن، ئاز سانلىق مىللەت ۋە مىللىي رايونلارنىڭ ئۆزىنىڭ كۈرەش قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئۈچ جەھەتتى بىر تۇتاش پىلانلاپ، ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرۈپ، بىرلەشمە كۈچ ھاسىل قىلىش كېرەك. پەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئۇنىڭ رولىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ.

بىراق، تېگى-تەكتىدىن ئالغاندا، يەنىلا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىش روھىنى يەنىمۇ جارى قىلدۇرۇپ، ئۆز-ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشكە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ» دەپ ئېنىق كۆرسەتكەنىدى. زىددىيەت نۇقتىسىنەزەردىن قارايدىغان بولساق، شەيئىلەرنىڭ ئۆزگىرىش شارائىتى تاشقى سەۋەب، ئىسلىسلىقى ئىچكى سەۋەب، تاشقى سەۋەب ئىچكى سەۋەب ئارقىلىق رول ئوينايدۇ. ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىي قىلدۇرۇشتا تاشقى سەۋەب ئىنتايىن مۇھىم. بۇ خىل قارار قىلىش ئامىلى يەنىلا كىشىلەرنىڭ سۈبېكىتىپ تىرىشچانلىقىغا باغلىق. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ھازىرقى باسقۇچتا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى بىلەن تەرەققىي قىلغان رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات پەرقىنىڭ چوڭىيىپ كېتىشى ئۈبېكىتىپ ئەھمىيەت بولۇپ، ئاللىقاچان جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي دىققىتىنى قوزغىدى. پارتىيە مەركىزى كۆمىتېت، گۇۋۇيۈەن بۇ مەسىلىگە ئەھمىيەت بېرىپ تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ياردەم بېرىۋاتىدۇ. ئۇزۇن مەزگىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق پەرقنى كىچىكلىتىش لازىم.

دۆلەتنىڭ يار - يۆلەكتە بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلغان رايونلارنىڭ ياردىمى مۇھىم. تېخىمۇ مۇھىمى جاپالىق كۈرەش قىلىش، ئۆز كۈچىگە تايىنىش، جاسارىت بىلەن قولغا كەلتۈرۈش ۋە ئۆز - ئۆزىنى قۇدرەت تاپقۇزۇش روھى ئارقىلىق ھەقىقىي تۇتۇپ، ئەمەلىي ئىش قىلىشتەك خىزمەت ئىستىكى بولۇشى كېرەك. ئەگەر كاللىمىزنى سەگەك تۇتماي، قارغۇلارچە ئىش كۆرسەك، ئۇ چاغدا ھەرقانداق يار - يۆلەك ھېچنېمىگە دال بولالمايدۇ. پەقەت ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى قوزغىغاندىلا ۋە ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ سۈبېكىتىپ پائالىيەتچانلىق رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغاندىلا، پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ئېچىشنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئاكتىپلىق بىلەن ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى پائال تېزلىتىشكى بولىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. «دىڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 2-، 3-توم، ئۇيغۇرچە نەشرى.
2. «تارىخىي ئېقىم» ئۇيغۇرچە نەشرى.
3. «سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى دېگەن نېمە» خەنزۇچە نەشرى.
4. «پارتىيە 14-نۆۋەتلىك 5-ئومۇمىي يىغىنىنىڭ قارارى»

دۆلىتىمىزدە زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىشنىڭ زۆرۈرلىكى توغرىسىدا

تۆمەر بەكرى

قانداق قىلغاندا زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلغىلى بولىدۇ؟ زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىشنىڭ ئاساسىي يولى - كارخانا مۈلۈك ھوقۇقى مۇناسىۋىتىنى راۋانلاشتۇرۇپ، مۈلۈك ھوقۇق تۈزۈمىدە يېڭىلىق يارىتىشتىن ئىبارەت. نۆۋەتتە، مۈلۈك ھوقۇقى مۇناسىۋىتىنى راۋانلاشتۇرۇشنىڭ ئۈنۈملۈك شەكلى ياكى مال-مۈلۈكنى تەشكىللەشنىڭ ئاساسىي شەكلى - ھەمسىدارلىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇش. ھەمسىدارلىق تۈزۈمى (ھەمسىدارلىق شىركىتى) ئىلمىي بولغان مال-مۈلۈك تەشكىلى شەكلى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ۋە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك قاتارلىق ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەرگە ئوخشىمايدىغان ئوتتۇرا قاتلامدىكى تۈزۈم. شۇڭا، ھەمسىدارلىق تۈزۈمى سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىگە يۈتۈنلەي باپ كېلىدۇ، بۇ خىل تۈزۈمى يولغا قويغاندا قانۇن ۋە تۈزۈم جەھەتتىن، دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلارنىڭ مۇستەقىل تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچى ۋە تىجارەت قىلغۇچىلىق ئورنىغا ئاساس سېلىپ، بايلىقنىڭ بازار ئارقىلىق تەقسىم قىلىنىشى ۋە ئادىل رىقابەت ئېلىپ بېرىلىشىنى يېڭى، ئۈنۈملۈك ھەرىكەت مېخانىزمى بىلەن تەمىنلەيدۇ، ئەنئەنىۋى مۈلۈكچىلىك شەكلىنىڭ بازار ئىگىلىكى بىلەن مۇناسىپ كەلمەيدىغان زىددىيەتلىرىنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ. كۈنكىرىت ئېيتقاندا، زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش، بولۇپمۇ خەلق ئىگىلىكىنىڭ تۈۋرۈكى بولغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چوڭ-ئوتتۇرا كارخانىلاردا زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش تۆۋەندىكىچە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بىرىنچى. ئەنئەنىۋى كارخانا تۈزۈمىنىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى بىلەن زىت كېلىدىغان ئەھۋالنى ھەل قىلىش ئۈچۈن زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش كېرەك. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى ئۈيبىكىنىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەت بويىچە ئىش كۆرۈشىنى، يەنى قىممەت قانۇنىيىتى بويىچە ئىش كۆرۈشىنى تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پىرىنسىپى بويىچە ئېلىپ بېرىشنى تەلپ قىلىدۇ، لېكىن، ئېلىمىزنىڭ رېئال ئىقتىسادىي تۈزۈلمە شارائىتىدا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ مۈلۈك ھوقۇقى بىر چوڭ سىستېما خۇسۇسىيىتىنى ئالغانلىقتىن، دۆلەت دۆلەت ئىلكىدىكى مال-مۈلۈكنىڭ بىردىنبىر مۈلۈكچىلىك گەۋدىسىگە ئايلىنىدۇ ۋە شۇنىڭ بىلەن، دۆلەت ئىلكىدىكى مال-مۈلۈك تۈزۈمى قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشقا ۋە تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پىرىنسىپلىرىنىڭ ئىزچىللىقىغا پايدىلىق بولمايدۇ، كارخانىلار قارىمىقتا، بازاردا تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پىرىنسىپى بويىچە تاۋار ئالماشتۇرىدىغان، ئۆزلىرى قىممەتنى ئىشقا ئاشۇرىدىغان بولسىمۇ، لېكىن، بۇ پەقەت شەكىل جەھەتتىكى تەڭ قىممەتتىكى ئالماشتۇرۇش بولۇپ، ئالماشتۇرۇش تاماملانغاندىن كېيىن ئىگە بولىدىغان پايدىنى يەنە مالىيە سىستېمىسى تەڭشەش ئېلىپ بارىدۇ، ئەگەر بىر كارخانىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ياخشى بولۇپ، ياراتقان پايدىسى كۆپ بولسا، دۆلەت مالىيىسىگە تاپشۇرىدىغىنى كۆپ بولىدۇ، ئەكسىچە، ئەگەر كارخانىنىڭ تىجارەتتىن ياخشى بولماي، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى تۆۋەن بولغاندا دۆلەت تۈرلۈك مالىيە يوللىرى ئارقىلىق ئۇلارنى ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ياخشى بولغان كارخانىلارنىڭ كىرىمىگە ئىگە قىلىدۇ. نىيە ئۈچۈن ئىقتىسادىي ئۈلۈمى تۆۋەن بولغان رايونلار، تارماقلار، كارخانىلارنىڭ بازاردا رىقابەت ئىقتىدارى بولمىسىمۇ، لېكىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئورگانلار يەنىلا كۆپلەپ مەبلەغ سالدىغان ھادىسىلەر ئارقا - ئارقىدىن تۈزۈلمەيدۇ؟ بۇنىڭدىكى تۈپ سەۋەب، كارخانا تۈزۈمى مۇكەممەل ئەمەس. شۇڭا، ياخشىلىرى تاللىنىپ، ناچارلىرى شاللىنىپ كېتىدىغان رىقابەت مېخانىزمى - زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش لازىم.

ئىككىنچى. ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ مۇۋاپىق ھەرىكەت قىلىش ھەمدە ئۈنۈملۈك ھالدا بېرىلىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش كېرەك. نۆۋەتتە، كارخانىلاردىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى مال - مۈلۈكلەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى دۆلەتكە مەنسۇپ بولىدىغانلىقتىن، يەرلىك ھۆكۈمەت بىلەن تارماقلار ئوتتۇرىسىدا مۈلۈك ھوقۇقىنى ئوڭۇشلۇق ھالدا ئۆتۈنۈپ بەرگىلى بولمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، باھا سىستېمىسىنىڭ نامۇۋاپىقلىقى تۈپەيلىدىن (خام ئەشيا ماتېرىياللىرىنىڭ باھاسى تۆۋەن، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن سانائەت ماتېرىياللىرىنىڭ باھاسى يۇقىرى) خام ئېشىا ئىشلەپچىقىرىدىغان جايلاردا پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، تېخنىكىسى قالاق بولسىمۇ، ئاساسىي بىر قىدەر ياخشى بولغان سانائەت كارخانىلىرى بىلەن خام ئەشيا تالىشىدىغان رايونلار ئارا قاتلام قىلىدىغان ئەھۋاللار ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا كەلدى. بۇ مەسىلىلەرنىڭ يىلتىزى ئېلىمىزدە بىر چوڭ سىستېما مۈلۈك ھوقۇقى تۈزۈمى مال-مۈلۈك ھوقۇقى تۈزۈمىنىڭ نورمال ھەرىكەت قىلىشىغا شارائىت يارىتىپ بەرمەگەنلىكتىن،

ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ ئۈنۈملۈك بىرلىشىشىگە توسقۇنلۇق قىلدى. شۇڭا، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى تەلپى بويىچە زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش كېرەك.

ئۈچىنچى، مەبلەغ سېلىشنىڭ پاخاللىقىنى ۋە سالغان مەبلەغ ئۈنۈمىنىڭ تۆۋەن بولۇشىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش كېرەك. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىدە مەبلەغ سالغۇچىلار مەبلەغ سېلىش ئىستىقبالىغا مۆلچەر ئېلىپ بارىدۇ. (تەننەرقى ۋە ئالدىنقى پايىدىنى تەھلىل قىلىدۇ) مۆلچەرلەنگەن پايىدىسى بانكا پۇل ئامانەت ئۆسۈمىدىن يۇقىرى بولغان چاغدا، ئۇلار ئۆز ئىختىيارى بويىچە مەبلەغ سالىدۇ. چۈنكى مەبلەغ سېلىشنىڭ خېيىم-خەتىرى بولىدۇ. ئۇ بازاردىكى قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ئىدارە قىلىنىشىغا ئۇچرايدىغان بولغاچقا تىجارىتى ياخشى بولمىغاندا ۋەيران بولۇشى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇنداق خەتەرنى باشقىلار ئۆز ئۈستىگە ئالماستىن، بەلكى مەبلەغ سالغۇچىلار ئۈستىگە ئالىدۇ. بۇنداق مەبلەغ سېلىش خېيىم-خەتەر مېخانىزىمىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، مەلۇم دەرىجىدە، مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ پائالىيىتىنى چەكلەپ، مەبلەغ ئۈنۈمى يۇقىرى ھەم توغرا بولۇشىنى ئۆستۈرىدۇ. ھازىر دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلاردا مەبلەغ سالغۇچىلار (مەركەزدىكى تارماقلار، جايلار ۋە كارخانىلار) نىڭ ئەمەلىي مال-مۈلۈك ھوقۇقى بولمىغانلىقتىن، كارخانىلارنىڭ ئومۇمىي مەنپەئەتىنى ئېتىبارغا ئالماي، ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى چىقىش قىلىدۇ، نۇرغۇن مەبلەغ تۈرلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانمايدىغان ئەھۋاللار خېلى ئېغىر بولغاچقا، ئۇلارنىڭ چەكلەش مېخانىزىمى بولمىغانلىقتىن، خېيىم-خەتەرنى ئۈستىگە ئالمايدۇ، شۇڭا، زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش لازىم. تۆتىنچى، كارخانىلار بىلەن سىستېمىلار ئايرىۋېتىلىدىغان ئەھۋالنى ھەل قىلىش ئۈچۈن زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش كېرەك. ئىسلاھات ئېلىپ بارغان 15 يىلدىن بۇيان، ھەر قايسى جايلار، تارماقلار ھەمدە ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر ئوتتۇرىسىدا تارماقلار بىلەن سىستېمىنى ئايرىۋېتىدىغان ھادىسىلەردە چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولمىدى. بۇنداق بولۇشتىكى مۇھىم سەۋەبلەر يەنى خەلق ئىگىلىكىدە بىر چوڭ سىستېما مۈلۈك ھوقۇقى تۈزۈمى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاچقا تارماقلار بىلەن سىستېمىلارنىڭ مال-مۈلۈكىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى بولۇپ، مال-مۈلۈكىنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى ئېنىق بولمىغانلىقتىن بولغان. بۇ خىل ھادىسىنى ئۆزگەرتىپ، مال-مۈلۈكىنىڭ ئىگىسى كۆپ سىستېما بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش تارماقلار، كارخانىلار، جايلار ئوتتۇرىسىدا مال-مۈلۈككە ئۆزئارا پاي قوشىدىغان، مەبلەغ سالىدىغان، مۈلۈك ھوقۇقى تېخىمۇ راۋانلىشىدىغان يېڭى ۋەزىيەتنى مەيدانغا كەلتۈرۈپ، تارماقلار، جايلار ۋە كارخانىلار بىر-بىرىنى قامال قىلىدىغان ئەھۋالنى ھەقىقىي يوسۇندا ھەل قىلىش ئۈچۈن زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش لازىم.

بىشىنچى، ھەمسىدارلىق تۈزۈمىدىكى كارخانىلارنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشى زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىشنى تەلپ قىلىدۇ. ھەمسىدارلىق تۈزۈمىدىكى كارخانىلار مۈلۈك ھوقۇقىنى پاي قىلىپ قوشىدىغان، بىرلىشىپ تىجارەت قىلىپ خېيىم-خەتەرنى ئورتاق ئۈستىگە ئالىدىغان، پايدا زىيانغا ئورتاق ئىگە بولىدىغان بىر خىل مال-مۈلۈك تەشكىلى شەكلى، ئىلمىزىدە 1985-يىلدىن بۇيان ھەمسىدارلىق تۈزۈمى سىناق تەرقىقىدە كارخانىلار ئىچكى قىسىمدا ئىشچى خىزمەتچىلەر پاي قوشۇشى سىناق قىلىشتىن تارتىپ، جەمئىيەتتىن پاي توپلانغۇچە كېڭەيتىلدى. كىچىك تىپتىكى كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى كارخانىلاردىن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چوڭ-ئوتتۇرا كارخانىلارغا كېڭەيتىلدى. ئىشلەپچىقىرىش، تېخنىكا ھەمكارلىشىشنى بەلگە قىلغان توغرا لىنىيىلىك ئىقتىسادىي ئالاقىدىن مەبلەغ، مال-مۈلۈكىنى بىرلەشتۈرۈشكە تەرەققىي قىلىپ، چوڭ تىپتىكى ھەمسىدارلىق شىركەتلىرى مەيدانغا كەلدى. بۇنداق يېڭى ۋەزىيەت مال-مۈلۈك تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، مۈلۈك ھوقۇق مۇناسىۋىتىنى راۋانلاشتۇرۇشقا نىسبەتەن يېڭى تەلپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. چۈنكى يايىنىڭ مال-مۈلۈككە قاتنىشىشى پاي مىقدارىنى ئاساس قىلىدۇ، مال-مۈلۈككە پاي سالغانلار دۆلەت، كوللېكتىپ ئورۇنلار، كارخانا گۇرۇھلىرى، پۇل-مۇئامىلە ئورۇنلىرى، ئىشچى-خىزمەتچى شەخسلەردىن تارتىپ چەت ئەل مۇھاجىرلىرىغىچە بولغاچقا، ئۇ مۈلۈكچىلىك، كەسىپلەر ۋە جايلار ئوتتۇرىسىدىكى چېگرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، بىر خىل يېڭى تىپتىكى مۈلۈك ھوقۇق مۇناسىۋىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشنى تەلپ قىلىدۇ. شۇڭا، ئەسلىدىكى مال-مۈلۈك تۈزۈمىگە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش لازىم.

ئالتىنچى، ئەمگەك كۈچى بىلەن مال-مۈلۈكنىڭ ئايرىم شەكىلدە بۆلۈنىشى ۋە ئەمگەك كۈچى بازىرىنىڭ پەيدىنپەي بارلىققا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ تەشەببۇسكارلىقى، ئاكتىپچانلىقى ۋە ئىجادكارلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش كېرەك. دۆلىتىمىزنىڭ ھازىرقى كارخانا تۈزۈمىنىڭ ئەڭ چوڭ نۇقتىسىدىن بىرى ئەمگەك كۈچى بىلەن مۈلۈك ھوقۇقى بىر-بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن بولۇپ ئەمگەكچىلەرنىڭ كىرىمى ئەمگەك كىرىمىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى بىر قىسىم دۆلەت مال-مۈلۈك كىرىمىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمگەكچىلەر كارخانىلارنىڭ بىر قىسىم مال-مۈلۈكىنى باشقىلارغا ئۆتۈنۈپ بېرىشكە بولىدىغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ، بۇ ھوقۇق ئەمگەكچىلەرنىڭ كارخانىنىڭ ئىشچى-خىزمەتچىلىرى بولۇشتىن ئىبارەت سالاھىيىتىگە مۇناسىپ كېلىدىغان بولسىمۇ، لېكىن ئىككى ھوقۇق ئېنىق بولمىغان ئەھۋال كارخانىلار-نىڭ ئىچكى قىسمىدىكى چەكلەش مېخانىزىمى ئاجىزلىشىدىغان، ئىش ھەققى كارخانىنىڭ پايىدىنى ئىگىلەيدىغان، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى مال-مۈلۈكتىن ھەقسىز پايدىلىنىشقا ئېلىپ بېرىپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەك كۈچى بازىرىدا ئەركىن ھەرىكەت قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. بازارنىڭ ئادەم كۈچى بايلىقىنى ئېچىش، پايدىلىنىش ۋە ئۇنى مۇۋاپىق

تەقسىملەشنى ئېلىپ بېرىشقا پايدىسىز بولىدۇ. سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ تىكلەشنى ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندۇردى. بۇنىڭ بىلەن، ئەمگەكچى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ بىرلىشىشىنى ئىشقا ئاشۇردى. شۇڭا ئومۇمىي گەۋدىدىن ئېتىقاددا، ئەمگەكچىلەر بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئەلۋەتتە ئايرىلماسلىقى لازىم. لېكىن ھەر بىر ئەمگەكچى شەخسلەرگە نىسبەتەن ئېتىقاددا، ئەھۋال ئوخشىمايدۇ. ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ كارخانا ئىشچى-خىزمەتچىلىرى بولۇش سۈپىتىدە، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىسمىن ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشى، ئەمەلىيەتتە، پۈتكۈل جەمئىيەت ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىدىكى مۈلۈكچىلىك ھوقۇقىنى ئىنكار قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى ئەمگەك كۈچى بايلىقىنى بازار ئارقىلىق تەقسىملەشنى تەلپ قىلىدۇ. بۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى شەخسلەر بىۋاسىتە ئىگىلەشتىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئەمگەكچىلەرنى بازارغا كىرگۈزۈپ، ئۈنۈملۈك تەقسىم قىلىدۇ. دېمەك، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئومۇمىي گەۋدىدىكى خوجايىنلىق ئورنىنى ساقلاشنى (ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك خاراكتېرىنى ساقلاشنى) شەرت قىلغان ئىلاستا، ئەمگەكچىلەر بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش كېرەك.

يەتتىنچى، ھازىرقى زامان كارخانىچىلار قوشۇنىنى، يەنى دېرىكتورلار قوشۇنىنى يېتىلدۈرۈش ئۈچۈن زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش كېرەك. كارخانىلاردا مۈلۈكچىلىك ھوقۇقى بىلەن باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئايرىش ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئىگىلىك باشقۇرغۇچىلار ھۆكۈمەتنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش مۇناسىۋىتىدىن ئايرىلالمايدۇ. كارخانىلار ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلالمايدۇ. ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمىنىڭ ئۆزگىرىشى كارخانىلارنى مەمۇرىي ئورگانلارغا تايىنىۋېلىشتىن قۇتۇلدۇرۇپ، كارخانا دۆلەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەبلەغ چىقارغۇچىلارنىڭ مەبلەغ سېلىشى بىلەن شەكىللەنگەن ئومۇمىي قانۇنىي ئىگە مال-مۈلۈك ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، ھەق-تەلپ ھوقۇقىغا ئىگە بولغان ھەق-تەلپ مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان قانۇنىي گەۋدىگە ئايلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كارخانىلاردا مۈلۈكدارلار، تىجارەت قىلغۇچىلار بىلەن ئىشچى-خىزمەتچىلەر ئوتتۇرىسىدا بىر خىل يېڭىچە مۇناسىۋەت مەيدانغا كېلىپ، رىغبەتلەندۈرۈش بىلەن چەكلەش ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈلگەن ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمى شەكىللىنىدۇ. مۈلۈكدارلار ئەمدى كارخانىنىڭ تۈرلۈك كۈندۈلۈك ئىشلەپچىقىرىش-تىجارەت پائالىيەتلىرىگە بىۋاسىتە ئارىلاشمايدىغان كارخانىچىلار قوشۇنى ياكى دېرىكتورلار قوشۇنىنى مەيدانغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش لازىم.

سەككىزىنچى، دۆلەت ئىلكىدىكى مال-مۈلۈكنى بازارغا كىرگۈزۈپ، بازار ئارقىلىق ئۈنۈملۈك تەقسىم قىلىش ئۈچۈن زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش كېرەك. نۆۋەتتە، دۆلەت ئىلكىدىكى مال-مۈلۈك تىرىليون يۈمىدىن كۆپ بولسىمۇ لېكىن قۇرۇلمىسى مۇۋاپىق ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ زور مىقداردىكى مال-مۈلۈك بىكار تۇرۇپ قالىدىغان، ئىسراپ بولىدىغان، پايدىلىنىش ئۈنۈمى تۆۋەن بولىدىغان ئەھۋال خېلى ئېغىر. چۈنكى، سانائەت قۇرۇلمىسىنى ھۆكۈمەت ئورگانلىرى مەمۇرىي ۋاستىلار ئارقىلىق تەكشۈش، قوشۇۋېتىش ۋە تارقىتىشنى ئېلىپ بارغانلىقتىن مال-مۈلۈكنىڭ قايتا تەقسىم قىلىنىشى ئىشقا ئاشۇرۇلىدىغان نورمال مېخانىزم شەكىللەنمىدى. ھەمسىدارلىق شىركىتى دۆلەت ئىلكىدىكى مال-مۈلۈكنىڭ ھەمسىدارلىشىشى، ئاكسىيىلىشىشى ۋە تاۋارلىشىشى ئارقىلىق دۆلەت ئىلكىدىكى مال-مۈلۈكنى بازارغا كىرگۈزۈپ، بازار ئارقىلىق ئۈنۈملۈك تەشكىللەيدۇ. بۇ ھۆكۈمەتنىڭ مەمۇرىي جەھەتتىن تەقسىم قىلىشنىڭ قارىغۇلۇقىنى كېمەيتىپ، تەقسىم قىلىش داۋامدا چىقىم قىلغان سەربىياتلارنى ئازايتىپ، سانائەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئەلا بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بازار مېخانىزمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. دۆلەتنىڭ سانائەت قۇرۇلمىسى مۇۋاپىق بولماسلىق ئەھۋالىنى ئۈنۈملۈك ھالدا ھەل قىلىش ئۈچۈن زامانىۋى كارخانا باشقۇرۇش تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، دۆلەت ئىلكىدىكى مال-مۈلۈكنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش كېرەك. ھەمسىدارلىق شىركىتى ئۆزىنىڭ پاي چېكى باھاسىنى، كارخانىلارنىڭ ئەمەلىي مال-مۈلۈكىنىڭ كەلگۈسى مۆلچەرلەنگەن پايدىسىنى ھازىرقى بازار قىممىتى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، كارخانىلارنىڭ كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىشىغا سالغان كاپىتال ھەمدە ئۇنىڭ ئۈنۈمىنى پاي چېكى بازار باھاسىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇ ھال ئىلگىرى دۆلەت ئىلكىدىكى مال-مۈلۈك ھوقۇقىنىڭ ئېنىق بولمايدىغان ئەھۋالىنى ھەل قىلىپ، مال-مۈلۈك-نى باھالاپ ياكى مۆلچەرلەپ كارخانا قانۇنىي ئىگىسىنىڭ مال-مۈلۈك ئىگىلىشى مىقدارىنى نەقلەشتۈرۈش، دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلارنىڭ مال-مۈلۈككە بولغان نازارەت قىلىش، باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، كارخانىلارنىڭ دۆلەت ئىلكىدىكى مال-مۈلۈكىنىڭ قىممىتىنى ساقلاش ۋە قىممىتىنى ئاشۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش، كارخانىلارنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلمىسىنى تەكشۈش قەدىمىي تېزلىتىش ئۈچۈن زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش لازىم. قىسقىسى، زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش - مۈشكۈل ۋە مۇرەككەپ ۋەزىپە. تەجرىبىلەرنى توپلاپ، شەرت-شارائىت يارىتىپ تەدرىجىي ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك.

مەھلىكىتىمىزنىڭ گۈزەللىك توغرىسىدىكى قەدىمكى ئىزدىنىشلىرى

سەنئەت ھوشۇر

ئېلىمىزنىڭ گۈزەللىكىنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى قەدىمكى ئىزدىنىشلىرى غەربنىڭكىگە ئانچە ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. ئۇنىڭ ئىلمىسى ئىپادىلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. گۈزەللىكنى ياخشىلىققا بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىش

ئۇلۇغ ئالىم، شائىر يۈسۈپ خلىس ھاجىپ يازغان «قۇتادغۇبىلىك» (بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم) ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى داڭلىق ئەسەر، «قۇتادغۇبىلىك» تە گۈزەللىك بىلەن ياخشىلىق ئوخشاش ئىدى. ئىككىسىنى بىرلەشتۈرۈپ قارايتتى، شائىر يۈسۈپ خلىس ھاجىپ پەزىلەتلىك ئادەملەر ئافكۆگۈل بولىدۇ، ياخشىلىق بىلەن گۈزەللىك بىر-بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ دەپ قارايتتى، ئۇنىڭ ئېتىكىلىق قاراشلىرى ئىچىدە گۈزەللىكنىڭ مەنىسى ئەقىل بىلەن بىلىم ئىدى، ياخشىلىق ئەقىل بىلەن بىلىمنى مەنبە قىلاتتى، ئۇ: «بارلىق ياخشىلىق ئىدراكىتىن كېلىدۇ، ھەممە ياخشىلىقلار ئىلىمنىڭ پايدىسىدىندۇر» دەپ يازغانىدى. بىلىم ۋە گۈزەللىك مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ھەم ياخشىلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىدى، ئۇ يەنە «دۇنيا ئۆتۈپ كېتىدۇ، ياخشى ئىش ھەرىكەت مەڭگۈ قالىدۇ. ياخشى قىلىق بىلەن ياخشى ئادەت يوقالمايدۇ»، «ياخشىلىق قېرىمايدۇ، ئۇنىڭ ئۆمرى مەڭگۈلۈك، كىمكى ياخشىلىق بىلەن ھەرىكەت قىلسا تىرىك ياشىغان بولىدۇ، كىمكى يامانلىق بىلەن ھەرىكەت قىلسا، تىرىك تۇرۇپ ئۆلگەن بولىدۇ» دېگەنلەرنى يازغان.

جۇڭگو ئالدىنقى چىن دەۋرىدىلا گۈزەللىكنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا نۇرغۇن مۇلاھىزە بولغان، گۈزەللىك بىلەن ياخشىلىقنى بىر-بىرىگە چەمبەرچەس باغلانغان دەپ قاراش شۇ چاغدىكى گۈزەللىك تەتقىقاتىنىڭ ئۆزگىچىلىكى ئىدى. «(دۆلەت تىلى) چۈتلى» ناھىلىق كىتابتا «ۋۇجۇننىڭ گۈزەللىك توغرىسىدىكى بايانلىرى» خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ۋۇجۇننىڭ قارشىچە، «ئاۋامغا پايدىلىق نەرسىلەر گۈزەلدۇر، ئاۋامغا پايدىسىز بولغانلىرى يەنى ئاۋامنى (يالاقۇت) قىلىۋاتقانلىرى گۈزەل ئەمەستۇر»، ۋۇجۇ گۈزەللىك بىلەن ياخشىلىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان يەنى گۈزەللىك - ياخشىلىق دېمەكتۇر، ياخشىلىقتىن مۇستەسنا گۈزەللىك مەۋجۇت ئەمەس، ھەر خىل مۇناسىۋەتلەرنىڭ گازمىنىڭ بىرلىكى گۈزەللىكنىڭ يادروسىدۇر.

موزى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 480—420-يىللىرى ياشىغان) ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى «موزى» دا گۈزەللىكنى مەنپەئەت بىلەن ياخشىلىقنىڭ بىرلىكى دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

كۆڭزى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 551—497-يىللىرى ياشىغان) كۆڭزىمۇ گۈزەللىكنى ياخشىلىققا باغلاپ چۈشەندۈرگەن، ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئىچكى دىيانەت-گۈزەللىك دېمەكتۇر»، «گۈزەللىككە ئىستىگىنكى، قايماھەتنى قوغلاش» بۇ يەردە گۈزەللىك-دىيانەت ۋە ياخشىلىققا مەنىداش ئىشلىتىلگەن، كۆڭزى يەنە «گۈزەللىك - مەزمۇن، ئىنسان خاراكتېر گۈزەللىكى - ياخشىلىق» دېگەن.

مىڭزى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 390—305-يىللىرى ياشىغان) مىڭزى، كۆڭزى ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، گۈزەللىك چۈشەنچىسىدە «مۈكەممەللىك - گۈزەللىكتۇر، پەقەت چىنلىق - ياخشىلىق، مۈكەممەللىك ئېرىشتۈرۈلگەن. دىلا گۈزەللىك بولىدۇ» دېگەن قاراشنى تەكىتلىگەن. يەنى كىشىلەرنىڭ ئەخلاقى-پەزىلىتىنى مۈكەممەللىشتۈرۈشنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇنىڭ قارشىچە، ئادەم ياخشىلىق، ئادەمگەرچىلىك، ئەدەپ، ئەقىل - پاراسەت قاتارلىق پەزىلەتلەرگە ئىگە بولغاندىلا تاكامۇللاشقان بولىدۇ. گۈزەل بولۇش ئۈچۈن تاكامۇل بولماق ھاجەت، بۇ يەردىمۇ گۈزەللىكنى ياخشىلىق بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرگەن.

شۇنۇزى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 230 - 313-يىللىرى ياشىغان) «ۋەزچىلىك» دېگەن ئىسىرنىڭ «مۈكەممەللىك» بىلەن «سازلىق» بايدا كامالەتكە يەتكەنلەرلا گۈزەل بولىدۇ دېگەن قاراش ئارقىلىق گۈزەللىكنىڭ ئەخلاق ۋە ياخشىلىق بىلەن بولغان باغلىنىشىنى يەنىمۇ ئىلگىرلەپ ئىزاھلىغان.

2. گۈزەللىكنى سەنئەتكە بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىش

11-ئەسىردە بىرلا ۋاقىتتا دېگىدەك پۈتۈن دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرىدىغان ئىككى پارچە گىگانت ئىسەر ۋۇجۇدقا كەلدى. بۇنىڭ بىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ 1070 - 1069-يىللىرى قەشقەردە تاللىغان پەلسەپىۋى شېئىرىي دىرامما «قۇتادغۇبىلىك»: يەنە بىرى، ئۇيغۇر تىلشۇناسلىق ئالىمى مەھمۇت قەشقىرى 1074 - 1072-يىللار ئارىلىقتا باغاتتا يېزىپ تۈگەتكەن قامۇس شەكىللىك چوڭ ھەجىمدىكى «تۈركى تىللار دىۋانى» ئىدى، بۇ ئىككى پارچە گىگانت ئىسەرنىڭ دۇنياغا كېلىشى ئەينى چاغلاردىكى شەرق ئىدىيىيات مۇنبىرىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. بۇ ئىككى كىتاب ئۇيغۇر مىللىتىنىڭلا گۆھىرى، چۈڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ غورۇرى بولۇپلا قالماي، بەلكى جاھان مەدەنىيەت غەزىنىسى ئۈچۈنمۇ ئۆزگىچە ھۆسن قوشتى.

جۇڭگودا ئالدىنقى چىن سۇلالىسىدىن كېيىن گۈزەللىكنى پەلسەپە نۇقتىسىدىن سىستېمىلىق تەتقىق قىلغان ئىسەرلەر ئاز، ھالبۇكى، گۈزەللىكنى بەدىئىي ئىجادىيەت، بەدىئىي زوق نۇقتىسىدىن مۇھاكىمە قىلغان ئىسەرلەر ناھايىتى مول. جۇڭگو - سەنئەت پادىشاھلىقى، يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى رەڭلىك ساپال بۇيۇملار، پىن-شىياڭ سۇلالىرى دەۋرىدىكى مىس قوراللار، چۈنچىۈ - جەنگو دەۋرلىرىدىكى مىس قوراللار، چۈنچىۈ جەنگو دەۋرلىرىدىكى مۇزىكا، چىن دەۋرىدىكى ساپال ھەيكەللەر، خەن سۇلالىسىنىڭ تاش ئويىملىرى ۋە ئۇندىن كېيىنكى تاڭ-سۇڭ شېئىرلىرى، نەغمىلىرى، مىڭ-چىڭ دەۋرلىرىدىكى ھېكايىلار، كىرىيە خارابىسىدىكى تاغدا سىزىلغان يالڭاچ قىزنىڭ رەسمى، قىزىل مىڭ ئۆي تاملرىغا سىزىلغان رەسىملەردە ئىپادىلىنىپ تۇرغان ئادەم بەدىنىنىڭ گۈزەللىكىگە بولغان مەھلىيالىق قىياپىتى، تۇرپان ئىدىقۇت تام رەسىملىرى، بۇنىڭدىن باشقا ھەيكەلئاراشلىق جەھەتتىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتتى، شىنجاڭدىن قەندىھار (Kandihar) مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئاز بولمىغان بۇتلار تېپىلدى، بۇ بۇتلار بۇدۇرچاچ، قاڭشارلىق، چوڭقۇر كۆزلۈك بۇتلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھالىتىدە گېرىنكلارنىڭ شىجائىتى ۋە روھىي قىياپىتى بارئىدى. يۇقىرىدىكىلەرنىڭ مەزمۇنى مول، تارىخىي ئۇزۇن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزگىچە مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە بولۇپ، ئۇلار ئۇزاق بەدىئىي ئەمەلىيەت ئاساسىدا، جۇڭگونىڭ قەدىمكى ئېستېتىكا ئىدىيىسىنى شەكىللەندۈردى. غەرب ئېستېتىكا تارىخىدا مىللىي كۆرۈلمىگەن بەزى كاتېگورىيىلەرنى ياراتقان.

قەدىمكى جۇڭگو سەنئەتكارلىرى سەنئەتتىكى ئومۇمىي روھنى گۈزەللىكنىڭ ئۆلچىمى قىلاتتى، ئومۇمىي روھ دېگىنىمىز - سەنئەتكار بەدىئىي ئىسەردە ياراتقان سۈپىيىكتىپ ئىدىيىۋى ھېسسىيات، ئېستېتىك ھەۋەس ۋە تەبىئەت مەنزىرىسىنىڭ يۇغۇرۇلمىسىدۇر.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى سەنئەتكارلىرى مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەكىتلەپ «روھلۇق ۋە تەسىرلىك بولۇش» نى ئوتتۇرىغا قويغان. تاڭ دەۋرىدىكى رەسسام جاڭ يىنيۇن: «روھ تولۇق بولمىسا، قۇرۇق شەكىل بولۇپ قالىدۇ، گەپ ھەقدادىغا يەتكۈزۈلمەسە، تەمسىز بولۇپ قالىدۇ» دېگەن.

جۇڭگو قەدىمكى ئىستېتىكىسىنىڭ مۇزىكىغا قويغان تەلپى «جانلىق ھەم ھېسسىياتلىق» بولۇشتىن ئىبارەت، شەكىل سەنئىتىدە بولسا «شەكىل بىلەن روھنى تەسۋىرلەش» تەكىتلەنگەن. جۇڭگو قەدىمكى ئىستېتىكىسىدا ئۇسلۇب گۈزەللىك-گىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن، لى بەي سەنئەتتىكى «روھنىلىك ۋە چىنلىق» نى ئۆزىنىڭ ئىستېتىك غايىسى قىلغان. قەدىمكى بەدىئىي تەقزىلەر جۈملىدىن «شېئىرىيەت»، «رەسساملىق»، «خەتتاتلىق» قاتارلىقلاردا گۈزەللىك بەدىئىي ئۇسلۇب نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىنغان، ئالاھىلى: تاڭ دەۋرىدىكى سى لۇڭتو «نەزمىنىڭ يىگىرمە تۆت ئالاھىدىكى» دېگەن ئىسىرىدە شېئىرىيەتتىكى ئۇسلۇب گۈزەللىكىنى «جۇشقۇن، سۈس، ساز، ساغلام، تەبىئىي، خۇپىيانە» قاتارلىق يىگىرمە تۆت تۈرگە ئايرىغان.

3. گۈزەللىكنى رېئاللىققا بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىش

جۇڭگو تارىخىدا گۈزەللىكنىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى ئىزدىنىشلەر ھەمىشە رېئال گۈزەللىككە چىتىلىدۇ، مەسلەن «جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى لىيۇچىڭ تۈزگەن «ئالەم توغرىسىدىكى يېڭىچە بايان» دا ئادەملەر توغرىسىدا باھا خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇمۇ گۈزەللىك توغرىسىدىكى مۇكەممەل بايانلار قاتارىغا كىرىدۇ. شۇنداقلا ئۇ تەبىئەت گۈزەللىكى توغرىسىدىمۇ نۇرغۇن بايانلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. لىيۇزۇڭيۇمۇن (773 - 819) - مۇ گۈزەللىك - تەبىئەتتە دەپ

قارىغان. ئۇنىڭ سەيلى-سايلاقت خاتىرىلىرىگە مەشھۇر تاغ-دەريالارنىڭ كۆزەللىكى توغرىسىدىكى تەسۋىرلىرىلا ئەمەس، يازغۇچىنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتىمۇ سىڭگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ياشىغان بى شېيى (1627 - 1703) رېئال كۆزەللىكنىڭ ئوبيېكتىپلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ مۇنداق دېگەن: «جىمى مەۋجۇدات يارىلىشىدىلا كۆزەلدۇر، كۆزەللىك ئەزىلىلىكتۇر، ئەزىلىلىكنىڭ ئۆزى كۆزەللىكتۇر»، «كۆزەللىك - ئوبيېكتىپ بولدى، ئۇنىڭدىن پەقەت ئىنسانلار بەھىر ئالالايدۇ»، «كۆزەل مەۋجۇداتلار ئالەمگە تولغان، ئۇنى بىلىش ئادەمنىڭ ئەقىل-پاراسىتىگە باغلىق». دېمەك ئۇ مەلۇم ئىقتىدارغا ئىگە ئادەمئىگلا كۆزەللىكنىڭ ئەھمىيىتىنى بىلىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن، لېكىن ئۇنىڭ كۆزەللىك «ئەزىلى» بولدى دېگىنى، ئىنساننىڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيىتىدىن چەتىگەن بولۇپ، كونا ماتېرىيالزىمنىڭ بىۋاسىتە تەسىرى ئارىلىشىپ قالغان.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، شۇنى كۆرۈش مۇمكىنكى، جۇڭگونىڭ ئىستېتىكا تارىخىدا كۆزەللىكنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى ئىزدىنىشى غەربنىڭ كۆزەللىكنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى ئىزدىنىشىلىرىگە نۇرغۇن جەھەتتىن ئوخشىمايدۇ. خان ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي ئىپادىلىرى تۆۋەندىكىچە:

غەربنىڭ ئىستېتىكا تارىخىدا كۆزەللىكنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى ئىزدىنىشكە كۆپرەك پەلسەپە ۋە يۈكسەكلىك ئاساس قىلىنغان بولۇپ، ئۇ زور دەرىجىدە دەستەكچىلىك تۈسىنى ئالغان، جۇڭگودا بولسا كۆزەللىكنى پەلسەپەگە ئازراق باغلاپ، كۆپىنچە بەدىئىي ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، كۆرسەتمىلىك، تەجرىبىچىلىك، سادىلىق خاراكتېرىنى ئالغان، ئۇنىڭدا غەربنىڭكىدەك ئابستىراكت دەستەكچىلىك تۈسى كەم بولسىمۇ، ئۆزىگە خىس جانلىقلىققا ۋە مول مەزمۇنغا ئىگە، ئۇنىڭدىن باشقا جۇڭگو ئىستېتىكا تارىخىنىڭ تۇتقان يولى غەربنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭدىكى نۇرغۇن ئىستېتىك كاتېگورىيىلەر غەرب ئىستېتىكا تارىخىدا مەۋجۇت ئەمەس، مەسىلەن، ئومۇمىي ھالەت، جەسۇرلۇق، ئومۇمىي روھ، تەسرىچانلىق دېگەنلەر. غەربلىكلەر كۆزەللىكنىڭ ماھىيىتىنى باشقا پەنلەرنىڭ نەتىجىلىرى، جۈملىدىن تەبىئىي پەن، پسخولوگىيە، بىئولوگىيە، جەمئىيەتسۇناسلىق، ئانتىروپولوگىيە بىلىملىرى ئارقىلىق تەتقىق قىلىشقا كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ.

(بېشى 59-بەتتە)

چوقان ۋە لەختانۇۋ ئۇستا رەسسام ۋە فوتوگراف ئىدى. ئۇنىڭ ئىلمىي پائالىيەتلىرى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، تارىخ، ئەدەبىيات، ئېتنوگرافىيە، تىلشۇناسلىق ۋە سەنئەتشۇناسلىق ساھەلىرىدە كۆرۈنەرلىك نەتىجە ياراتقان. ئۇ شىنجاڭدا تۇرغان مەزگىللىرىدە ئۆزى قىزىققان ھەر بىر نەرسىنىڭ رەسىمىنى سىزىپ، نۇرغۇن فوتو سۈرەت ئۆلگىرىنى قالدۇرغان. ئۇنىڭ ئىچىدە - قەشقەرلىكلەر ۋە باشقا «ئالتە شەھەر» ئاھالىسىنىڭ كىيىم-كېچەكلىرى، ئۆي - بىناسلىرى، ئىمارەتلەر، بازار-رەستىلەر، قىياپەتلەر قالدۇرۇلغان. بۇ ماتېرىياللار جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ 18-، 19-ئەسىرلەردىكى ئىقتىمائىي قىياپىتىنى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي كىيىم-كېچەكلىرى، شەھەر-ئىمارەت قۇرۇلۇشى، قەشقەرنىڭ بۇنىڭدىن 150-200 يىل بۇرۇنقى شەھەر مەنزىرىسى ۋە مېمارچىلىق سەنئىتىنى ئۆگىنىشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

چوقان ۋە لەختانۇۋنىڭ ئىلمىي جەھەتتىن پىششىق، ئوبيېكتىپ ئەسەرلەرنى يارىتالىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى - ئۇنىڭ كۈندىلىك خاتىرە قالدۇرۇشقا ئەھمىيەت بەرگەنلىكى بولسا، يەنە بىرى ئەينى زاماندا ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا، قەدىمكى تۈركىي تىل ۋە رۇس تىلىنى پىششىق بىلگەنلىكىدە.

چوقان ۋە لەختانۇۋ رۇسىيەنىڭ ئەينى زاماندىكى پايتەختى پېتېربۇرگ شەھىرىدە ۋە كېيىنرەك موسكۋادا ياشىغان يىللىرىدا زامانىسىنىڭ مەشھۇر زىيالىلىرى - ئالم، يازغۇچىلاردىن مېندېلېيېۋ، پۇگىن، چېرنشۋىسكىي، پېلىنسىكى قاتارلىقلار بىلەن يېقىن دوستلۇق ئورناتقان ۋە ئۇلارنىڭ تەسىرىدە مەرىپەتچىلىك ۋە دېموكراتىك غايىسىنى يېتىلدۈرۈپ، رۇسىيە پادىشاھلىق ئۆزۈمىنىڭ ئىللەتلەرگە نارازىلىق بىلدۈرگەن. پايتەخت ھاياتىدىن كۆڭلى سۇ ئىچمىگەن يىلى ئالم 1862-يىلى ئانا يۇرتى - قازاقىستانغا يېتىپ كېلىپ، ئىلمىي ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرغان ھەم قازاق خەلقىنى مەرىپەت بولغا يېتەكلەيدىغان ئەمەلىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان. ئەپسۇسكى ئەمدىلا 30 ياشقا كىرگەن، ئىلمىي جەھەتتىن يېتىلىۋاتقان يىلى ئالم 1865-يىلى جىگەر قېتىش كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ، ئالمائاتا شەھىرىدە ۋاپات بولغان. قازاق خەلقىدىن چىققان ئۇيغۇر شۇنى ئالم چوقان ۋە لەختانۇۋنىڭ شىنجاڭ ھەققىدىكى ئىلمىي ئەسەرلىرى توپلىمى رۇس ۋە قازاق تىللىرىدا تولۇق نەشر قىلىنماقتا. ئۇنىڭ يىلى قازاقىستان خەلقى ئالم تۇغۇلغانلىقىنىڭ 160 يىللىقىنى خاتىرىلىدى.

تەتقىقات ئۇچۇرلىرى

ئۇيغۇر مۇقاملىرىدىكى چاچما ئودارلىق ئاھاڭلارنىڭ نامى-ئىسمى توغرىسىدا

يۈسۈپجان توختى

ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ھەر بىرىنىڭ تەركىبىدە چاچما ئودارلىق ئاھاڭدىن باشقا يەنە تەزە، نۇسخا، جۇلا، سەنەم، چوڭ سەلىقە، كىچىك سەلىقە، پەشپۇ، تەكىت، 1-داستان، 2-داستان، 3-داستان، ... 1-مەشرەپ، 2-مەشرەپ، 3-مەشرەپ... دېگەن ناملاردا ئاتىلىدىغان 20 نەچچىدىن نەغمە ئاھاڭلار بار بولۇپ، بۇ نەغمە ئاھاڭلارنىڭ ناملىرى ئىسمىلىرى ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۆزلىرىگە خىس ئىنتىنىۋى ئىسىم بولۇپ كەلمەكتە. لېكىن مۇقام نەغمىلىرىنىڭ گۈلتاجىسى بولغان چاچما ئودارلىق ئاھاڭلارنىڭ ھازىرغىچە مۇقىم نامى-ئىسمى بولمىغانلىقتىن ئېلىمىزگە ياكى چەت ئەلدە بولسۇن مۇقام بېشى، مۇقامنىڭ باشلىنىشى، مۇقامنىڭ بېرىش قىسمى، باشلانما، مۇقام، غەزەل، مۇقەددىمە دېگەنگە ئوخشاش ھەر خىل ناملاردا ئاتىلىپ كەلمەكتە. قارىمىزغا بۇ ئىسىملاردا چاچما ئودارلىق ئاھاڭلارغا نىسبەتەن بەلگىلىك ئۇقۇم بېرىلمەي قالدىغان ئەھۋاللار بولمىسۇن، بىراق ئاغزىكى ياكى رادىئو، تېلېۋىزىيە، مەتبۇئاتلاردا ھەر خىل ئاتىلىپ، كىشىلەرنىڭ بۇ ئاھاڭلارنىڭ نامىغا بولغان چۈشەنچىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ قويۇۋاتىدۇ.

ھەربىر مۇقامدىكى چاچما ئودارلىق ئاھاڭنىڭ تارىخى بىرقەدەر ئۇزۇن بولغان، يەنى بۇ ئاھاڭنىڭ دۇنياغا كېلىشى بىلەن تەڭ «مۇقام» دەپ قويۇلغان ئەنئەنىۋى ئىسمى بولغانىدى. يەنە «غەزەل» دېگەن ئىسىم بىلەنمۇ ئاتىلىپ كەلگەنىدى. مەلۇم تارىخى سەۋەبلەر بىلەن ئىستېمالدىن بۇرۇنلا قېلىپ قالغان «مۇقام»، «غەزەل» دېگەن ئىسىملار قۇمۇل، دولان، تۇرپان يەرلىك مۇقاملىرىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە، مەسىلەن: «قۇمۇل مۇقاملىرىدا دەسلەپ يالغۇز غەجەكنىڭ تەڭكەش قىلىنىشى بىلەن قىسقا مۇقام ئېيتىلىدۇ، ئاندىن يېنىك ھەم ئاستا ئېيتىلىدىغان مەشرەپ ناخشىلىرىدا ئۆزگىرىدۇ، ئارقىدىن شوخ، قىزغىن كەيپىياتقا تولغان سەنەم ناخشىلىرى باشلىنىپ ئۇچىگە كۆتۈرۈلىدۇ» («قۇمۇل نەزمىلىرى توپلىمى 5-بەت). دولان مۇقاملىرىدا «دولان مۇقاملىرىنىڭ ھەربىرى بەش بۆلەكتىن تەركىب تاپقان. مەسىلەن: مۇقام، چېكىتمە، سەنەم، سەلىقە، سىرىلمىدىن ئىبارەت» («شىنجاڭ سەنئىتى» 89-بىل 4-سان، 49-بەت). قۇمۇل، دولان مۇقاملىرىدا دېيىلىۋاتقان «قىسقا مۇقام» ياكى «مۇقام» بولسۇن ھەر ئىككى ئىسىم قۇمۇل، دولان يەرلىك مۇقاملىرىدىكى چاچما ئودارلىق ئاھاڭنىڭ دەل ئۆزى. مەن 1976-يىلى 12-ئايدا تۇرپان يەرلىك مۇقاملىرىنى پىچان ناھىيىسىنىڭ لۈكچۈن يېزىسىدا ئۇنئالغۇ لىنىسىغا ئالغانىدىم. لىنىغا ئېلىش جەريانىدا، پېشقەدەم مۇقامچىلاردىن: «بۇ تەرىپتە چاچما ئودارلىق ئاھاڭلارنىڭ نامى «غەزەل» دەپ ئاتايدىكەنسىلەرغۇ؟» دەپ سورىغىنىمدا، ئۇلار (ھەربىر مۇقامنىڭ پۈتۈن قىسمىنى «مۇقام» دەپ ئاتايمىز، مۇقام تەركىبىدىكى ئاھاڭلارنى ئايرىم ھالدا «غەزەل»، «بىلش چېكىت»، «توققۇز چېكىت»، «يالاڭ چېكىت»، «قوش چېكىت»، «جۈلۈ» (جۇلا)، «سەلىقاتى» (سەلىقە)، «سابا چېكىتى»، «مۇقام چۈشۈرگۈسى» دېگەن ناملاردا ئاتايمىز، ئەينى زاماندا مۇقامنى ئۆگەنگەندە مۇقام تەركىبىدىكى ھەربىر بۆلەك نەغمىلەرنى يۇقىرىقى ئىسىملاردا ئاتاپ، پەرقلەندۈرۈپ ئۆگەنگەندۇق) دېگەن جاۋابىنى بەرگەنىدى: مۆجىزىنىڭ «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» نىدا بەرگەن ئۇچۇرىدىن قارىغاندا چاچما ئودارلىق ئاھاڭلارنىڭ «مۇقام»، «غەزەل» دەپمۇ ئاتىلىشىنىڭ مەلۇم ئاساسلىرى بارلىقىنى بىلەلەيمىز. «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» رسالىسىنىڭ كىرىش سۆزىدە «مۇقام» ئاتالغۇسى 15، 16-ئەسىرلەردە ھەتتا ئۇنىڭدىن كېيىنكى مەلۇم دەۋر ئىچىدە، پەقەت تار مەنىدىلا قوللىنىلىپ، چاچما ئودارلىق نەغمە ئاھاڭ ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگەن، كېيىنكى دەۋرلەردە چاچما ئودارلىق ئاھاڭلارنىڭ يۈرۈشلەشكەن نەغمىلەرگە باشلىنىش مۇزىكىسى قىلىنغانلىقى بىلەن كەڭ مەنىدە - يۈرۈشلەشكەن چوڭ نەغمە مەنىسىدىمۇ قوللىنىلىدىغان بولغان («تەۋارىخى مۇسقىيۇن» 18-بەت). «غەزەل» ئەدەبىياتىغا ئائىت ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا كەڭ تارقالغان لىرىك ژانىر، شېئىرىيەتتىكى غەزەل شەكلىدە يېزىلغان ئېسىل شېئىرلار ئەينى زاماندا مۇقامدىكى چاچما ئودارلىق ئاھاڭلارغا تاللاپ تېكىست قىلىنىدىغانلىقى كىشىلەرنىڭ دىققىتى مۇزىكىدىن كۆرە كۆپىرەك تېكىستكە مەركەزلەشكەنلىك سەۋەبلىك چاچما ئودارلىق ئاھاڭلار «غەزەل» نامى بىلەنمۇ ئاتىلىپ كەلگەن، بۇ بىر تارىخ. دون، قۇمۇل، تۇرپان يەرلىك مۇقاملىرىدىكى چاچما ئودارلىق ئاھاڭلارغا بېرىلگەن «مۇقام»، «غەزەل» ناملىرىنى ئاتالغۇلار بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ ئومۇملىشىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندىمۇ قوللىنىشنىڭ زۆرۈرىتى بولمىسا كېرەك.

چاچما ئودارلىق ئاھاڭلارنىڭ ئەنئەنىۋى ناملىرى دەۋرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بىزگە يېتىپ كەلگەندە، تار مەنىدىن كەڭ مەنىنى بىلدۈرىدىغان ھالەتكە كېلىپ، ئەنئەنىۋى ئىپادىلەش ھالىتىدىن ئاساسىي جەھەتتىن قېيىقان. شۇ سەۋەبتىن بۇ ئاھاڭلارغا دەۋرىمىزدە ھەركىم ئۆزى خالىغان ئىسىملارنى قويغان. بىراق بۇ ئىسىملار خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە ئومۇملىشىپ كېتىلمىدى، بىرلىككە كەلمىدى، مۇقەددىمە ئاتالغۇسى ئاساسەن رادىئو-تېلېۋىزىيە، مەتبۇئاتلاردا ۋە بىر قىسىم كەسپ ئەھلىلىرى دائىرىسىدىلا قوللىنىلىۋاتىدۇ، مۇزىكا ئوقۇمى جەھەتتىن كىشىلەرگە نازا سېغىشىپ كەتكىنى يوق. بۇنداق بولۇشى «مۇقەددىمە» ئاتالغۇسى بۇندىن بۇرۇن ئاساسىي جەھەتتىن ئەدەبىيات ساھەسىدە قوللىنىلىپ كېلىنمەكتەن بولۇپ، مۇزىكا شاھەسىگە بولۇپمۇ مۇقۇم نەغىلىرىنىڭ ئىسىملىرى قاتارىغا كىرگىنىگە ئانچە ئۇزۇن بولمىغانلىقىدىن دېسەك بولىدۇ. («مۇقەددىمە» ئاتالغۇسى رادىئو-تېلېۋىزىيە ساھەسىگە 1980-يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىن باشلاپ، مەتبۇئاتلاردا 1995-يىلى ئاپتونوم رايون قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىغا ئاتاپ نەشر قىلىنىدىغان 12 مۇقۇمنىڭ 12 نوتا كىتابىدىن باشلاپ قوللىنىلغان.

ھازىر بىرئاز كېچىككەن بولسىمۇ «ئون ئىككى مۇقۇم» نوتا ۋە تېكىستلىرىنىڭ بۇ قېتىمقى قايتا نەشر قىلىنىشى پۇرسىتىنى غەنىمەت بىلىپ، ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر مۇقۇملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى روشەن ئىپادىلەيدىغان، خاسلىققا ئىگە، چاچما ئودارلىق ئاھاڭلارنىڭ جىسمىغا لايىق، كېلىشكەن-ياراشقان ئىسمىدىن بىرنىلا مۇقىملاشتۇرغىنىمىز تۈزۈك. مېنىڭچە مۇزىكىلىق پۇرىقى كۈچلۈك ھەم خاسلىققا ئىگە بولغان «بلىش نەغمە» دېگەن نامنى مۇقىملاشتۇرساق بۇندىن كېيىن كلاسسىك «12 مۇقۇم» ياكى ئىلى، قۇمۇل، تۇرپان، مەكىت، مارالبېشى، ئاۋات ... قاتارلىق جايلاردا تارقىلىپ يۈرگەن يەرلىك مۇقۇملاردىكى، جۈملىدىن ئىجادىي مۇقۇم «رۇخسارى» دىكى چاچما ئودارلىق ئاھاڭلارنى ئايرىم ئاتاش توغرا كەلگەندە «بلىش نەغمە»، مۇقۇم نامى بىلەن قوشۇلۇپ كەلگەندە «راك مۇقۇمىنىڭ بلىش نەغمىسى»، «چەبىيە مۇقۇمىنىڭ باش نەغمىسى»، ... دەپ ئاتىساق.

ئاھاڭ كۆي دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان نەغمىچە «نەغمە» ئاتالغۇسى مۇزىكىغا خىس ئاتالغۇ بولۇش سۈپىتى بىلەن مىليونلىغان ئۇيغۇر خەلقىگە تارىختىن بۇيان بىردەك تونۇش بولغان، خەلقىمىز بىردەك چۈشىنىدىغان، بىردەك ئىشلىتەلەيدىغان لۇغەت تەركىبىدىكى يادرولۇق ئاتالغۇدۇر. مۇقۇم تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان، مۇقۇم ئىشىدا كۆيۈپ پىشۋاتقان، مۇقۇمغا ھەۋەس قىلىۋاتقان ئالىم، مۇتەخەسسس ۋە ئىزباسارلارنىڭ بۇ قارىشىنى ئويلىشىپ كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

مىكرو ئېلېمېنتلار ۋە كۆرۈش قۇۋۋىتى

مىكرو ئېلېمېنتلار بەدەننىڭ ئالتە چوڭ ئۇزۇقلۇق ئامىلىنىڭ بىرى بولۇپ، بەدەنگە نىسبەتەن ئالاھىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە سىنىك، سېلېن، مىس، كالتسىي، ماگنىي، خروم، كوبالت قاتارلىقلار كۆز بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

سىنىكنىڭ كۆزدىكى مىقدارى پۈتۈن بەدەن بويىچە ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ. ئادەم كۈنىگە 16 - 12 مىللىگرامغىچە سىنىك ئىستېمال قىلىدۇ. ئەگەر سىنىك يېتىشمەسە، تور يەردە پىرامىدا ھۇجەيرىلىرىنىڭ سەزگۈرلىكى تۆۋەنلەپ، بەزى كۆرۈش نېرۋىلىرى يېرىگەيدۇ. سىنىك ئادەمنىڭ قاراڭغۇغا ماسلىشىش ئىقتىدارى ۋە قېرىش خاراكتېرنىڭ كۆز گۆھىرى دۇغلىنىش (ئاق چۈشۈش) كېسىلى بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك. تاماكا، ئىسپىرتتىن زەھەرلەنگۈچىلەردىمۇ سىنىك كەمچىل بولىدۇ. شۇڭلاشقا، تەركىبىدە سىنىك مول يېمەكلىكلەردىن گۆش، جىگەر، تۇخۇم، كالا سۈتى، بېلىق، مۈلى قۇلۇلىسى، سېرىق پۇرچاق ھەم سەۋزە قاتارلىقلارنى كۆپ يېسە، سىنىكنى تولۇقلاشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

بۈركۈت كۆزىنىڭ چەكسىز ئۆتكۈرلىكى، ئۇنىڭدىكى سېلېن مىقدارىنىڭ يۇقىرىلىقىدىندۇر، ئادەم كۆزىدىكى سېلېننىڭ مىقدارى ئۇنىڭ 10 دىن بىرچىلىكلا كېلىدۇ. ئادەمنىڭ كۆزىدىكى سېلېننىڭ مىقدارى يېتىشمەسە، يېقىننى كۆرەلمەسلىك ۋە كۆز گۆھىرى دۇغلىنىش (ئاق چۈشۈش) پەيدا بولىدۇ. ئادەمدە سىنىك بىلەن سېلېننىڭ مىقدارى يېتىشمەسە، قاپاقلىرى قارىيىش، كۆز قۇرغاقلىشىش ۋە كۆرۈش قۇۋۋىتى تۆۋەنلەش پەيدا بولىدۇ. ئەلا سۈپەتلىك كەترە، موگۇ، سامساق، بلىش پىياز، جىگەر، ئۆپكەلەرنىڭ تەركىبىدە سېلېن كۆپ بولىدۇ.

مىسنىڭ ماددا ئالمىشىشىدىكى توسالغۇلار ۋىلسون كېسىلىنى پەيدا قىلىدۇ، كىلىنكىلىق ئىپادىسى مۇڭگۈز يەردە گىرۋېكىنىڭ ئىچىدە مىس دېتى رەڭگىدىكى كاپىزېفلىشېر ھالقىسى دېيىلىدىغان پىگمېنتلىق ھالقا پەيدا بولۇشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ بىلەن بىللە، كۆز گۆھىرى ھەم كۆز مۇسكولى قاتارلىقلارنىڭ زەخىملىنىشىمۇ پەيدا قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن جىگەر، بۆرەك، قاراڭغۇش قاتارلىقلارنى دائىم يېسە، كۆزگە پايدىسى بولىدۇ، ئۆسۈملۈك مايلىرىدىكى مىسۇ بەدەنگە ئاسان بۇزۇل قىلىنىدۇ ۋە ئىشلىتىلىدۇ.

كالتسىي بەدەندە مىكرو ئېلېمېنت ھېسابلىنمىسۇ، لېكىن كۆزدە مىكرو ئېلېمېنتقا كىرىدۇ، ھەمدە بىر كېچە -

كۈندۈزۈدە قانۇنىيەتلىك ئۆزگىرىش پەيدا قىلىپ تۇرىدۇ. كالتسىنىڭ يېمەكلىكلەردىكى مەنبىسى مول بولۇپ، سۈت، پۇرچاق، چىگىسى، راك، كۈنجۈت، دولان مېۋىسى، جىلان قاتارلىق يېمەكلىكلەردە كالتسى كۆپ بولىدۇ. بۇ يېمەكلىكلەرنى بالىلار تۇتۇش مەزگىلىدە، ئاياللار ھامىلدارلىق، ئىمتىشى مەزگىلىدە كۆپ يېشى لازىم.

خروم تەندىكى ئىنسۇلىن (ئاشقازان ئاستى بېزى ئارالچىلىرىدىن ئاجرىلىپ چىقىپ قانغا بىۋاسىتە قۇيىلىدىغان ھورمۇن) نىڭ ماددا ئالمىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. خروم كەم بولسا، ئىنسۇلىننىڭ رولى تۆۋەنلەپ، شىكەرنىڭ قوبۇل قىلىنىشى توسالغۇغا ئۇچراپ، قان شىرىسىنىڭ سىزغىپ تۇتۇش بېسىمى ئېشىپ كېتىپ، كۆز گۆھىرى بىلەن كۆز بېشىنىڭ سىزغىپ تۇتۇش بېسىمىغا تەسىر قىلىپ، شۇ سەۋەبتىن كۆز گۆھىرى ئولتۇرىشىپ، نۇر سۈندۈرۈش ئىقتىدارى كۈچىيىپ كېتىپ، يېقىننى كۆرەلمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ. يۈيۈلمىغان گۈرۈچ، ئورۇق گۆش، پۈتۈن راك، ھەر خىل تۇخۇم، قۇلۇلە، تېرىق، قوناق، لوبۇ، كۆك پۇرچاق، يېشىلىق پۇرچاق قاتارلىقلارنىڭ تەركىبىدە خروم مول بولىدۇ.

تلىش مۇھىمىيەت رېھىم تەرجىمىسى

باش قېيىش كېسىلىنى ئۆزى داۋالاش ئۇسۇلى

باش قېيىش كېسىلى كۆپ ئۇچرايدىغان كېسىل بولۇپ، ئادەمنى ئىنتايىن بىئارام قىلىپ، خىزمەتكىمۇ ۋە دەم ئېلىشقىمۇ تەسىر يەتكۈزىدۇ.

نېرۋا ئىلمى يېتەكچىلىكىدىكى باش قىسىمىدىكى يەللە بىلەن ئۆزىنى داۋالاش ئۇسۇلىنى قوللانغاندا، ئەمەلىيەت جەريانىدا قانائەتلىنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۇسۇلى: ئىككى قولىنىڭ ئوتتۇرا بارمىقىنى باشنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى باش قېيىش يەللىسىگە توغرىلاپ، ھەر قايسىدا 36 قېتىم ئايلاندۇرسىلا بولىدۇ. باش قېيىش يەللىسى دەل قۇلاق ئۇچىنىڭ 1.5 سانتىمېتىر يۇقۇرىسىدا، ئالدى - كەينى ئىككى تەرىپىگە 2 سانتىمېتىر يەرگىچە بارىدىغان گۈزۈپوتال سىزىق ئۈستىدە بولىدۇ. ئەگەر بىمارنىڭ كېسىل ئالامەتلىرى ئىنتايىن ئېغىر بولسا، ئايلاندۇرۇشنى 100 قېتىمغا يەتكۈزسە بولىدۇ. ئاز بولغاندا بىر قانچە سېكونت، كۆپ بولسا يېرىم مىنۇتلا ئۇنىمۇ كۆرۈلىدۇ. قىلىپ بولغاندىن كېيىن كۆز روشەنلىشىپ، مېڭە سەگەكلىشىپ، ئەتىگەندە تۇرغاندىكىدەك ھوزۇرلۇق ھېس قىلىدۇ ئادەتتە 3 - 1 گىچە قېتىمدا ساقىيىدۇ.

تلىش مۇھىمىيەت رېھىم تەرجىمىسى

ناچار ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرى ئۆت تېشى كېسىلىنى پەيدا قىلىدۇ

تەھلىللەرگە ئاساسلانغاندا، بەزى ئىشچى - خىزمەتچىلەر خىزمەتتە جىددىلىشىپ، دائىم ئەتىگەنلىك تاماقنى يېمەلمەي، ئۇزۇن ۋاقىت ئاچ قوساق بۈرگەنلىكتىن، ئۆت سۈيۈقلۈكىنىڭ تەركىبى ئۆزگىرىپ، ئۆت سۈيۈقلۈكىدىكى خولېستېرىن ئۆت خالتىسىغا چۆكۈپ قېلىپ، مەلۇم دەرىجىدە يىغىلغاندا تاشقا ئايلىنىدۇ. ھالبۇكى تاتلىق يېمەكلىكلەرنى يېشىنى بىر تەرەپلىمە ياخشى كۆرىدىغان ئادەت بولسا، قەنت زىيادە كۆپ قوبۇل قىلىنغانلىقتىن، ئىنسۇلىن (ئاشقازان ئاستى بېزى ئارالچىلىرىدىن ئاجرىلىپ چىقىپ قانغا بىۋاسىتە قۇيىلىدىغان ھورمۇن) نىڭ ئاجرىلىپ چىقىشى ئېشىپ كېتىپ، ئۆت سۈيۈقلۈكى تەركىبىنىڭ نىسبىتى تەڭپۇڭلىقىنى يوقىتىپ، خولېستېرىننىڭ چۆكۈپ تاشقا ئايلىنىشىنى پەيدا قىلىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، ئۇن، گۈرۈچ جەۋھىرىنى ئۇزۇن مۇددەت يېسە ھەم مايلق يېمەكلىكلەرنى زىيادە كۆپ يېسىمۇ، ئۆت سۈيۈقلۈكىنىڭ تەركىبىدىكى ئۆت بويىقى (ئۆت سۈيۈقلۈكى تەركىبىدىكى رەڭ ماددىسى) ۋە خولېستېرىننىڭ مىقدارى ئېشىپ كېتىپ ھەم چۆكۈش پەيدا قىلىپ، تەدرىجىي تلىش پەيدا قىلىدۇ. تەتقىقاتلاردا كۆرسىتىلىشىچە، يېمەكلىك تازىلىقىغا ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكتىن يۇقۇملىنىدىغان سازاڭ مەدە كېسىلىمۇ ئۆت تېشى كېسىلىنى پەيدا قىلىدىغان ئامىللارنىڭ بىرى. مۇبادا سازاڭ مەدە ئۆت يولىغا كىرىۋالسا، قۇرۇت تەنچە ياكى تۇخۇملىرىنىڭ ھەممىسى ئۆت تېشى يادروسىغا ئايلىنىشى مۇمكىن.

شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇتەخەسسسلەر شۇنى كىشىلەرنىڭ سەمگە ئالاھىدە سالىدۇكى: ۋاقتىدا، مۇۋاپىق ئوزۇقلىنىپ، كۆكتاتلارنى كۆپ يەپ، يېمەكلىك قۇرۇلمىسىنى مۇۋاپىق قىلىپ، ياخشى ئوزۇقلىنىش ۋە تۇرمۇش كۆچۈرۈش ئادىتىگە ئادەتلەندۈرۈلگەن بولسا، ئۆت تېشى كېسىلىدىن تامامەن ساقلىنىشقا بولىدۇ.

تلىش مۇھىمىيەت رېھىم تەرجىمىسى

ئالاھىدە كىشىلەر ۋە ئالاھىدە تۆھپە

— سۇن جۇڭسەن، ماۋزېدۇڭ ۋە دېڭ شياۋپىڭ

خۇفۇڭو

«خەننامە. سىياسىي گۇرۇھىمىز قىسسىمە» دە: «دۇنيادا ئالاھىدە كىشىلەر بارلىققا كەلمەي قالمايدۇ، ئاندىن كېيىن ئالاھىدە ئىش ۋۇجۇدقا چىقىدۇ، ئالاھىدە ئىش بولغاندىلا، ئالاھىدە تۆھپە ۋۇجۇدقا چىقىدۇ» دېگەن مۇپەسسىل بايان بار.

ئۇلۇغ زاتلارنىڭ كۈچى ئۇلارنىڭ ئىدىيە، سۆز، ئىش-ھەرىكىتى ئارقىلىق دەۋرگە تەسىر كۆرسىتىپ، دەۋرنى ئۆزگەرتكەنلىكىدە ياكى بىر دەۋرنى يېڭىلاشتىن قۇراشتۇرۇپ بارلىققا كەلتۈرۈپ، تارىخنىڭ چاقىنى يېپىڭى يولغا چۈشۈرگەنلىكىدە؛ جۇڭگولۇقلارنىڭ گېيى بويىچە ئېيتقاندا، شىددەتلىك دولقۇنلارنى يېرىپ، دەۋر چاقىنى بۇرغانلىقىدا. جۇڭگونىڭ 100 يىلدىن بۇيانقى تارىخىدا ئالاھىدە تۆھپە ياراتقانلاردىن ئۇچلا ئادەم بار، ئۇلار سۇن جۇڭسەن، ماۋزېدۇڭ ۋە دېڭ شياۋپىڭ. سۇن جۇڭسەن ئەمەندى ئۈچ مەسىلە ئىدىيىسىنىڭ قۇدرىتى بىلەن شىنخەي ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلىپ، جۇڭگودا نەچچە يۈز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان چىڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، نەچچە مىڭ يىللىق فېئودال خاندانلىق تۈزۈمىگە خاتىمە بېرىپ، جۇڭخۇا مىنگونى قۇردى. ماۋزېدۇڭ ماركسىزم-لېنىنىزمنى جۇڭگونىڭ ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئاجايىپ تالانتى، جاسارىتى ۋە جاپالىق ئىنقىلاب ئەمەلىيىتى ئارقىلىق جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە جۇڭگو خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، بىرىنچى قېتىملىق ئىچكى ئىنقىلابى ئۇرۇش، ئىككىنچى قېتىملىق ئىچكى ئىنقىلابى ئۇرۇش، سەككىز يىللىق بايىون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ۋە ئۈچ يىللىق ئازادلىق ئۇرۇشىنى بلشتىن كۆچۈرۈپ، جياڭ جېيىشى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ 9 مىليون 600 مىڭ كۋادرات كېلومېتىر كېلىدىغان تۈپرىقىمىزدا زوراۋانلىق قىلىش، خەلقنى قۇل قىلىۋېلىش تارىخىغا خاتىمە بېرىپ، يېڭى دېموكراتىك ۋە سوتسىيالىستىك يېڭى جۇڭگونى بەرپا قىلدى؛ جۇڭگو خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەھەتتە يېڭى ۋە دادىل ئىزدىنىشنى ئېلىپ باردى. دېڭ شياۋپىڭ خەلق رايىغا مەس ئىش كۆرۈپ، دۆلەتنى، خەلقنى يېتىلدۈرۈش ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىدىيىسى ئارقىلىق «ئەمەلىيەتتىن ئۆلچەيدىغان بىردىنبىر ئۆلچەم» دېگەننى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «پەن-تېخنىكا بىرىنچى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى» نەزەرىيىسى ۋە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆزى بىۋاسىتە قول سېلىپ ۋە قوماندانلىق قىلىپ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشكنى ئېچىۋېتىشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ پىلانى تۈزۈپ ۋە يولغا قويۇپ، ئۇزاق مۇددەت بېكىنمە ھالەتتە تۇرغان دۆلەت دەرىجىسىنى ئېچىۋېتىپ، جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنى نەچچە ئون يىل داۋاملاشقان سوتسىيالىستىك پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسىدىن سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى ئىزغا سالدى. دولقۇن يېرىش، دەۋر كېمىسىنى پۇختا باشقۇرۇش، دەۋر چاقىنىڭ يۆنىلىشىنى بەلگىلەش دۆلەتنى، خەلقنى قۇتقۇزىدىغان ئالاھىدە ئىش. بۇ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشتا ئالاھىدە تۆھپە قوشقان ئۈچ شەخس ئالاھىدە كىشىلەردۇر، بۇنى دۇنيادا ئېتىراپ قىلىدۇ.

سۇن جۇڭسەن رەھبەرلىك قىلغان ئىنقىلاب تارىخىدا ئايلىنىپ قالدى. ماۋزېدۇڭ باشلاپ بەرگەن سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش داۋاملاشقاندا، دېڭ شياۋپىڭ ياراتقان دەۋر بارغانسېرى گۈللەپ ياشىماقتا.

دېڭ شياۋپىڭ سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ گۇاڭ ئەن ناھىيىسىدىن بولۇپ، ئۇ 16 يېشىدا فرانسىيەگە بېرىپ بىر تەرەپتىن ئىشلەپ، بىر تەرەپتىن ئوقۇدى. 18 يېشىدىن باشلاپ كوممۇنىستىك غايە ۋە دۆلەت، خەلقنى قۇتقۇزۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئىشقا ئىرادە باغلاپ، ئۆمۈر بويى مۇشۇنىڭ ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ كەلدى. لېكىن ئۇ 70 نەچچە يىللىق ئىنقىلابىي ھاياتىدا تۈپتۈرغا ئون يىلنى تەيخاڭ تېغىدا ئۆتكۈزدى. تەيخاڭ تېغى ۋە ئۇنىڭ شەرقىي-جەنۇب

تەرمىلەردە - جەنۇبىي خېيىي، غەربىي خېيىي ۋە شىمالىي خېيىندىكى ھەربىر تاغدا، ھەربىر ئېرىق-ئۆستەك، ئازكاللاردا ئۇنىڭ ئىزى بار. تەيخاڭ تېغىنىڭ سۆڭىلىرى، كاۋلىرى ئۇنى يېتىلدۈردى، بۇ ئۇلۇغ زات ئۆزىنىڭ قىممەتلىك ياشلىق باھارى بىلەن تەيخاڭ تېغىنى قۇتۇلدۇردى، گۈللەندۈردى. تەيخاڭ تېغى ئۇنىڭ ئابىدىسى ۋە سىمۋولى.

بۈگۈنكى كۈن ئۆتمۈشنىڭ داۋامى، تۈنۈگۈنكى كۈن بۈگۈن ۋە ئەتىنىڭ باشلىنىشى. بۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئۈزلۈكسىز ئالغا بېسىشىدىكى قانۇنىيەت. بىر ئۇلۇغ زاتنىڭ كۈرمىشچان ھاياتىدا ئون نەچچە يىلنى بىر يەردە ئۆتكۈزۈشى ئاز كۆرۈلىدىغان ئەھۋال. دېڭ شياۋپىڭنىڭ تەيخاڭ تېغىدىكى تارىخى شۈبھىسىزكى ئەسلىشكە، خاتىرىلەشكە ۋە ئالاھىدە تەرىپلەشكە ئەرزىيدىغان تارىخ، ئۇ كىشىلەرگە ئىلھام بەخش ئېتىدۇ ۋە ئۇلارغا تەربىيە بېرىدۇ. دېڭ شياۋپىڭنىڭ ئەينى چاغدىكى ئىش-ئىزلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىش، ئۇنىڭ ياشلىق باھارى، قان-تەرى بىلەن يېزىپ قالدۇرغان بۇ تارىخى ئۈستىدە ئىزدىنىپ كېيىنكىلەرگە يول ئېچىش بىزنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيىتىمىز. مۇشۇنداق مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن يازغۇچى ۋاڭ دۇڭمەن دېڭ شياۋپىڭ ئەينى چاغدا ماڭغان يوللارنى بېسىپ تەيخاڭ تېغىغا چىقىپ، ئۇنىڭ تۇرغان جايىنى ئىزدىدى، يولبويى كىشىلەرنى، جايلىرىنى زىيارەت قىلىپ ماتېرىيال كۆزدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە نۇرغۇن تارىخىي ماتېرىياللار ۋە ئەسلىمىلەرنى ئاقتۇرۇپ تولىپ-تاشقان ھۆرمەت بىلەن بىزگە «بارلىقنى پارتىيىگە بېغىشلاش - دېڭ شياۋپىڭ تەيخاڭدا» دېگەن كىتابتا دېڭ شياۋپىڭنىڭ ئەينى يىللاردا تەيخاڭ تېغىدا ئېلىپ بارغان پائالىيەتنى شەرھىيلەش ئارقىلىق 8-ئارمىيىنىڭ شەرقتە خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، شىمالغا قوشۇن تارتىپ ياپون بىلىقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلانغانلىقى، تەيخاڭ تېغىدا ئىنقىلابىي تايانچ بازار قۇرۇپ، ياپون بىلىقۇنچىلىرى بىلەن قانلىق جەڭ قىلىپ، ياپون بىلىقۇنچىلىرى ئەسلىم بولغاندىن كېيىن ليۇبوچىڭ، دېڭ شياۋپىڭ قوشۇنى باشلاپ خېنەن ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە چۈشۈپ، ئازادلىق ئۇرۇشىغا ئاتلانغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. بۇ كىتابنىڭ مەزمۇنى مول، تارىخىي چىنلىق يۇقىرى بولۇپ، ئۇ بىر تارىخىي دەۋردىكى مۇھىم ئورۇن ۋە سىياسىي ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، شۇڭا ئۇنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتى يۇقىرى. بۇ كىتاب ئەدەبىي ئاخبارات شەكلىدە يېزىلغانغا، ئۇنىڭدا ھەقىقىي ئادەم، ھەقىقىي ۋەقەلەر ئىپادىلىنىپ، تارىخىي قىياپەت ھەقىقىي ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؛ ئەدەبىيات ئەسەرلىرىگە ئوخشاش ئوبرازلىق، جانلىق ئىپادىلىنىپ، چىن ۋە ياخشى يېزىلغان، شۇڭا ئۇ مۇئەييەن ئەدەبىي قىممەتكىمۇ ئىگە.

پۈتۈن مەملىكەت خەلقى جىڭ زېمىن يادرولۇقىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش، جاپاغا چىداپ كۈرۈش قىلىش بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسىنى يېتەكچى قىلىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىۋاتقان پەيتتە، «بارلىقنى پارتىيىگە بېغىشلاش - دېڭ شياۋپىڭ تەيخاڭدا» دېگەن كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى مەنئىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشكە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ.

تالانت دېگەن ئالاقانداق سۆزمەنلىك، سۈنشى بىلەرمەنلىك بولماستىن، بەلكى، ئادەمنىڭ تۇغما ئەقلى قايىلىيەت ئاساسىدىكى تۈرلۈك ئەقلى قايىلىيەتلىرىنىڭ يۈكسەك تەرەققىي قىلىشى ۋە ئەقىل قۇرۇلمىسىغا مۇكەممەل دەرىدە بىرىكىشىدۇر. كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرىدىغان تالانت يېتىشتۈرۈش، ئۇلۇغ ئىلىم-پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى يارىتىش ھورۇنلارنىڭ قولىدىن مەڭگۈ كەلمەيدۇ. تالانت پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۈستىكارلىق قىلىدىغان كىشىلەر- نىڭ دەۋرۋازسىغا قارايمۇ قويمايدۇ. تالانت - ئەمگەكنىڭ جۇغلانمىسى، جاپالىق ئەمەلىي تىرىشچانلىقنىڭ جۇغلانمىسى. ئۇنىڭ تۈرىدە جۈرئەت تۇرىدۇ.

«ئەقىل ۋە پەزىلەت» دىن

زەھرىدىن مۇھەممەد بابۇر

گۈلنار ئىسمايىل، مېھرىگۈل ھەسەن

دۇنيا تارىخىدا تۈركىي مەدەنىيەتنىڭ ئۆچمەس چولپانلىرىدىن بولغان زەھرىدىن مۇھەممەد بابۇر (1483—1530) «XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھىندى يېرىم ئارىلىنىڭ شىمالىدا بلىش كۆتۈرگەن ئىسلام دۆلىتى»^① ھىندىستان ئۇلۇغ موغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرغۇچى بولۇپ، ئانا جەمەت تەرىپتىن خاقان تېمۇرلەك (ئاقساق تېمۇر) نىڭ ئالتىنچى نەۋرىسى ئۆمەر شەيخى مېرزانىڭ ئوغلى ئىدى. ئانا جەمەت تەرىپتىن يەكەن سەئىدىيە خانىدانلىقىنىڭ تۇنجى خانى سۇلتان سەئىدخان ۋە مەشھۇر «تارىخى رىشىدى» نىڭ يازغۇچىسى مېرزا ھەيدەر قەشقەرى بىلەن بىر نەۋرە تۇغان ئىدى. سۇلتان سەئىدخان موغۇلىستان خانلىرىدىن ئۆۋمەيسخاننىڭ ئوغلى — موغۇلىستان خانلىقىنىڭ توققۇزىنچى خانى ئۇستاد يۈنۈسخاننىڭ نەۋرىسى ئەخمەتخاننىڭ ئوغلى ئىدى. بابۇرنىڭ ئانىسى قۇتلۇق نىگار خانىم بىلەن مېرزا ھەيدەر قەشقەرنىڭ ئانىسى خۇنىيىگار خانىمىلار ئەخمەتخاننىڭ قېرىندىشى، سۇلتان سەئىدخاننىڭ ھامىسى ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار بىر نەۋرە ئاكا-ئۇكىلار ئىدى (تارىخى مەنبەلەردە سۇلتان سەئىدخان بىلەن بابۇر ۋە مېرزا ھەيدەر قەشقەرنىڭ قېرىنداش ئىكەنلىكى ھەمدە ئۇلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشلەرگە بىللە قاتناشقانلىقى، شۇنداقلا بۇلارنىڭ دۆلەت قۇرۇلۇشىدا قانداق ھىساكارلاشقانلىقى قەيىت قىلىنىدۇ). بۇلارنىڭ ئىچىدە مېرزا ھەيدەر تارىخى ئالىم بولسا، سەئىدخان بىلەن بابۇر كاتتا پادىشاھلاردىن ئىدى. بابۇر بولسا ھەممىسىدىن ئىستېداتلىق ئالىم ھەم خاقان ئىدى. ئۇ يەتتە 48 يىل ئۆمۈر كۆردى، ئەمما، ئىلىم-پەندە مۆجىزە يارىتىشتىن تارتىپ كاتتا ئىمپېرىيە قۇرۇشقا ئاجايىپ نەتىجىلەرنى يارىتىپ، دۇنيا تارىخىدا ئۆچمەس ئىز قالدۇردى.

ئۇنىڭ مۇنداق مۆجىزە بەرپا قىلالىشى شۇ چاغدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي گۈللىنىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. IX ئەسىردىن XII ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىلار سۇلالىسى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا زور يۈكسەلىش ھاسىل قىلىپ، قەشقەر، بالاساغۇن، سەمەرقەنت قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىدە كارامەت مەدەنىيەت ئۇچقۇقلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ چاغلاردا نۇرغۇن ئالىملار، پەيلاسوپلار، ئاسترونوملار، يازغۇچىلار، شائىرلار، تىلشۇناسلار يېتىشىپ چىقتى، مەھمۇد قەشقەرى ۋە يۈسۈپ خەن ھاجىپتەك ئۇلۇغ تىلشۇناس، بۈيۈك مۇتەپپەككۈر، پەيلاسۇپ ۋە شائىرلارنىڭ ئەلەمشۈمۈل ئىلمىي ئەمگەكلىرى دۇنيانىڭ شەرق ۋە غەربلىرىنى ھەيران قالدۇرىدىغان سەۋىيىگە يەتتى. XII ئەسىرنىڭ 20-يىللىرىدا چىڭگىز قوشۇنلىرىنىڭ ئىستىلاسى بىلەن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانى جاھالەت بۇلۇتلىرى قاپلاپ كەتكەن بولسىمۇ، XIV ئەسىرگە كەلگەندە چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئۈستۈن مەدەنىيەتلىك ئوتتۇرا ئاسىيادا تۈركلىشىپ، تۇغلۇق تېمۇرخانىلار دەۋرىگە كەلگەندە ھەتتا ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمانلىشىپ كەتتى. ئاقساق تېمۇرلەر دەۋرىگە كەلگەندە بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيادا موغۇل قاسىرىنى پۈتۈنلەي تاشلىۋەتكەن تۈركىي مەدەنىيەت ئومۇميۈزلۈك 2-قىتىملىق گۈللىنىشكە كىردى. شۇ چاغدىكى بۇ گۈللىنىش ئىسلام دۇنياسىدىكى ئەزەپ، پارس، تۈرك تىللىرىنىڭ يەيگىسىدە «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ يۈكسەك قۇدرىتى بىلەن بەيگىنىڭ ئالدىغا كىرىۋالدى ۋە دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشقان ئەمەلىي تۆھپىلىرى بىلەن پۈتۈن دۇنيانىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلدى. بۇنداق مەدەنىيەتلىك جايدىن چىققان خان-خاقانلار ھەم ھۆكۈمران، ھەم ئالىم بولۇپ چىقتى. بابۇر ئەنە شۇنداق ئەلەمشۈمۈل ھۆكۈمران ھەمدە خەلقئارالىق ئالىمدۇر.

بابۇر ھەققىدە مەھمۇد جۇراس ئۆزىنىڭ «تارىخى رىشىدى» دېگەن ئەسىرىنىڭ «بابۇر پادىشاھنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى» دېگەن قىسمىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بابۇر — پادىشاھ ئۆمەر شەيخ مېرزانىڭ ئوغلى، ئۆمەر شەيخ مېرزا-ئەبۇ سەئىد مېرزانىڭ ئوغلى، ئەبۇ سەئىد مېرزا مۇھەممەد مېرزانىڭ ئوغلى، مۇھەممەد مېرزا-مىرانشاھ كورگاننىڭ ئوغلى، مىرانشاھ ئەمىر تېمۇرنىڭ ئوغلى ئىدى». دېمەك، بابۇرنىڭ ئۆزى ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى موغۇل

① «دۇنيا تارىخىدىن ساۋات قوللانمىسى» خەنزۇچە 36-بەت

ئەمىس، تۈرك ئىدى. لېكىن، X I I ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا موڭغۇل ئىمپېراتورلۇقىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتكەندىن تارتىپ موڭغۇللار ئىستېلاچىلىق بىلەن شانۇ شەۋكەتلىك بولۇپ كەتكەچكە، بابۇر چاقىرىق فىلىشقا پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن ئۆزىنى ۋە ئۆزى قۇرغان ئىمپېراتورلۇقىنى موڭغۇل نامىدىمۇ ئاتىدى، موڭغۇل سۆزى موڭغۇل سۆزىنىڭ ئاشۇ زاماندىكى تۈركىي خەلقىنىڭ تىلىغا ئۆزلىشىپ ئاھاڭى ئىدى. بۇنىڭلىق بىلەن بابۇر موڭغۇل، ئۇ قۇرغان ئىمپېرىيە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بولۇپ كەتمەيدۇ.

بابۇر 1483-يىلى 2-ئاينىڭ 14-كۈنى ئەنجاندا، مۇغۇلىستانغا قاراشلىق پەرغانە ئۇلۇسىدا دۇنياغا كەلدى. ئۇنىڭ ئاتىسى ئۆمەر شەيخى مېرزا پەرغانە ئۇلۇسىنىڭ پادىشاھى ئىدى. بۇ چاغدا، 1348-يىلى تۇغلۇق تېمۇر قۇرغان مۇغۇلىستان تېمۇرلار سۇلالىسى ئىقتىسادى تېمۇرگە قارام بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئىقتىسادى تېمۇر ۋە ئۇنىڭ ئوغلى شاھرۇھ، نەۋرىسى ئۇلۇغبەگلەردىن كېيىن يەنە باش كۆتۈرۈپ، مۇغۇلىستاننى ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىيالىدا بولۇۋاتاتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، تېمۇرلەك ئۇلادلىرى بىلەن ئۆزبېك ئاتامانى شايبانخانلار ئوتتۇرىسىدا كۈرەش كەسكىن ئىدى. پەرغانە بولسا، مۇستەقىل سۇيۇرغاللىق ئىدى. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، 1494-يىلى ئۆمەر شەيخى ۋاپات بولدى، ئەمدى 12 ياشقا كىرگەن بابۇر ئاتىسىنىڭ ئورنىغا شاھ بولدى.

بابۇر ئەنە شۇنداق پادىشاھ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەچكە، ئەلگە كەلگەندىن باشلاپلا ئەۋزەل شارائىتلاردا، ئانا تىلى بولغان تۈرك تىلىنى تىرىشىپ ئۆگەندى. ئۇ تۈركچە شېئىر يېزىشنى ئۆگىنىش بىلەنلا قالماي، پارسچىنىمۇ ئىگىلىدى ھەمدە كىچىكىدىن باشلاپلا ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش، سەپ تۈزۈپ چەك قىلىش قاتارلىق مۇھارەبە ئىشلىرىنىمۇ ئۆزگىچە بېرىلدى. پادىشاھلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان كۈندىن باشلاپ كۈندىلىك خاتىرە يېزىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، بىلىم سەۋىيىسى تېزلىكتە ئۆستۈردى؛ پادىشاھلىقنىڭ ئەلىم-ئەلىمىنى پۇختا ئىگىلەپ، ياش تۇرۇپلا كۆڭلىگە ھەممە تۈركلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ھەركەزلەشكەن ئىمپېرىيە قۇرۇش خىيالىنى پۈكتى. ئۇنىڭ دەسلەپكى پادىشاھلىق سۈپەتلىرى ۋە ئىستېداتلىرى توغرىسىدا مەھمۇد چۇراس يۇقىرىقى ئەسىرىدە يەنە مۇنداق يازىدۇ: «بابۇر پادىشاھ مۇسۇلمان ۋە ئادىل، شەپقەتلىك، پاكىز، دىنىيەرۋەر، كەمتەر خاراكتېرلىك بولۇپلا قالماي، خۇش تەبىئەت، چىرايلىق سۆزلۈك، پارس، تۈركىي شېئىرلارنى ياخشى يازىدىغان شائىر كىشى ئىدى». شۇنداق بولغاچقا، ئۇ پادىشاھلىق سەلتەنىتىنى باشقا ھەرقانداق تۇتقانلىرىدىن ئۈستۈنرەك جەۋلان قىلدۇرۇپ، تېمۇرلەك ئىمپېرىيىسىدىكى بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى جازالاشقا كىرىشتى. ئۇ پەرغانە ۋىلايىتىنى قوغداش بىلەنلا قالماي، 1499-يىلى ۋە 1501-يىلى تېمۇرلەر سۇلالىسىنىڭ قەدىمىي پايتەختى سەمەرقەنتنى ئىككى نۆۋەت ئىگىلىۋالدى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى تېمۇرلەك ئۇلادلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى سەمەرقەنتنى تاللىشىش كۈرەشىگە كۈچلۈك زەربە بولدى. ئەمما، ئۇ ئۆزبېكلەر ئاتامانى شايبانخان بىلەن قەبىھ دۈشمەنلىشىپ قالدى. بۇ چاغدا، شايبانخان باشچىلىقىدىكى كۆچمەنچى ئۆزبېكلەر ماۋر ئۈننەھرانى ئىگىلەش ھەرىكىتىنى بارغانسېرى جىددىيلەشتۈرمەكتە ئىدى. بابۇردىن ئىبارەت كەلگۈسىنى كۆرىدىغان بىلىملىك پادىشاھنىڭ كۈچىيىپ كېتىشى ئۇلار ئۈچۈن ئەڭ زور تەھدىت ئىدى. شۇڭا، شايبانخانلار بارلىق ئۆزبېكلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، 1501-يىلى سەرىپۇل دېگەن جايدا يىلتىز بابۇرغا ئوت ئاچتى. بابۇرنىڭ ئۆزى ئەقىللىق بولسىمۇ، دۆلەت كۈچى ئاجىزلاپ قالغانىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تېمۇرلەكنىڭ ئۇلادلىرى ئوتتۇرىسىدا مال-دۇنيا ۋە مەنەپ تاللىشىش ئۆسۈپ كەتكەنىدى. شۇ تۈپەيلى ئۇلار بابۇرغا ياردەم بېرەلمىدى. شۇڭا، جەڭ شايبانخانلارنىڭ غەلبىسى بىلەن ئاخىرلاشتى. بابۇر قوشۇنلىرىنى تاشكەنتكە چېكىندۈردى ۋە تېمۇرلەكنىڭ ئۇلادلىرىنى بىرلىشىپ شايبانخانغا قارشى كۈرەش قىلىشقا چاقىردى. لېكىن، ئۇلار بابۇرنىڭ ئىشەنچىسىنى ئاقلىيالمىدى. ئەكسىچە، ئايرىم ھاللاردا بابۇرغا خىيانەت قىلىپ ئۇنىڭ دۈشمەنلىرى تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن بابۇر ئۈچ يىلغىچە ئارىسالدى بولۇپ قالدى. بەزى تارىخچىلار بابۇر بۇ چاغدا سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كەتتى، دەيدۇ، بۇ يالغان، ئۇ جەڭ تەييارلىقىدا ئىدى. 1504-يىلى شايبانخانلار پەرغانىنى قولغا ئالدى. بۇنىڭ بىلەن بابۇر ئافغانىستانغا قاراپ يول ئېلىشقا مەجبۇر بولدى. بابۇرنىڭ غايىسى ئىشقا ئاشۇرالمى ياقا يۇرغا يۈزلىنىشى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى ئۈچۈن بەختسىزلىك ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ قوشۇنىنى تېمۇرلەك تېررىتورىيىسىدىكى تۈركلەر بىلەن تولۇقلاپ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، كابۇل ۋە بەدەخشانلاردا ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورناتتى ھەمدە بىرنەچچە مەرتىۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قايتىش ئۈچۈن ئۇرۇنۇپ كۆردى. لېكىن، ئۇزاققا بارمايلا شايبانخانلار كابۇلغىمۇ باستۇرۇپ كەلدى، بابۇر جەنۇبىي ئاسىيا تەرىپىگە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. دەل مۇشۇ چاغدا، شايبانخانلارنىڭ تەۋەلىكىدە توپىلاڭ كۆتۈرۈلگەنلىكتىن، شايبانخانلار كابۇلدىن سەمەرقەنتكە قايتتى. بابۇر شۇ ھامان قوشۇنلىرىنى كابۇلغا باشلاپ كىرىپ، ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىدى، 1506-يىلى خوراسانغا بېرىپ ھىراتنى زىيارەت قىلدى ۋە

سۇلتان ھۈسەيىن ئوغۇللىرىنى بىرلەشتۈرۈپ بىرلىكتە شايبانخانغا تاقابىل تۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى. لېكىن، مۇۋەپپەقىيەت يەت قازىنالمىدى. 1510-يىلى شايبانخان قوشۇنلىرى ئىران قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى، شايبانخانمۇ ئۆلتۈرۈلدى. بابۇر ئىرانلىقلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى قولغا ئېلىشقا كىرىشتى. 1511-يىلى ئىسمايىل شاھنىڭ ياردىمى بىلەن ھىسار، بۇخارا، سەمەرقەنت، تاشكەنت قاتارلىق جايلارنى ئالدى. لېكىن، ئۇششە مەزھىپىنىڭ داھىسى ئىسمايىل شاھ بىلەن بىرلەشكەنلىكى، ھەتتا ئۇنىڭغا بېقىندى ھېسابلانغانلىقى ئۈچۈن ئاۋامنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولالمىدى. ئاخىرى ئۆزبېكلەرنىڭ شىددەتلىك قارشىلىقىغا ئۇچراپ، ياندۇرغى يىلى كابۇلغا قايتىپ كېلىپ، 1516-يىلىدىن 1519-يىلىغىچە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىراننىڭ ئوقيا، قىلىچ ۋە ئوت ئالغۇچ قوراللىرى بىلەن قوراللانغان ئاتلىق ۋە پىيادە قوشۇنلىرىنى داۋاملىق مەشق قىلدۇرۇپ، جەنۇبىي ئاسىيا تەرىپىگە ھۇجۇم قىلدۇرۇش ھەمدە ھىندىستاننى ئىگىلەشكە تەييارلاندى.

1519-يىلى، ئۇ كابۇلنى مەركەز قىلغان ھالدا ھىندىستانغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا، شىمالىي ھىندىستان ئافغانىستانلىقلار قۇرغان لود سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئىستىددا بولۇپ، ئۈچىنچى ئەۋلاد پادىشاھ ئىبراھىم لود تولىمۇ زالىم بولغاچقا، لود ھاكىمىيىتى تاشقى تاجاۋۇزدىن باشقا يەنە ئىچكى نىزادىن كۆتۈرۈلگەن ئىسيانلارغىمۇ ھامىي ئىدى. شۇڭا، بابۇر قورقماستىن پەنجابچىگە باستۇرۇپ كىردى. پەنجابنىڭ لىتىپخان لود دېگەن ۋالىيسى ئىبراھىم لودغا بولغان غەزىپى تۈپەيلى بابۇرغا ئەل بولدى. بابۇر ئۆزىنى تېمۈرلەرنىڭ ۋارىسى دەپ جاكارلاپ پەنجابنى ئىشغال قىلدى. 1524-يىلى بابۇر راۋالپىندىگىچە باستۇرۇپ كەلدى ۋە لىتىپخان لودنىڭ ھەمكارلىقى بىلەن دېھلىغا قاراپ يول ئالدى. ئەمما، كېيىن لىتىپخان لودنىڭ يۈز ئۆرۈشى بىلەن بابۇر جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ كابۇلغا قايتىپ كەلدى.

1525-يىلى 11-ئايدا، بابۇر 12 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن پەنجابقا ھۇجۇم قىلىپ دۆلەتخان لودنىڭ چىگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى. 1526-يىلى ئەتىيازدا بابۇر دېھلىگە قاراپ ئاتلاندى، لود سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ئىبراھىم لود مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ جەڭگە چىقتى. ئىككى قوشۇن دېھلىنىڭ شىمالىدىكى پەنپەت دېگەن يەردە ئۇچرىشىپ، ھىندىستان تارىخىدا مەشھۇر بولغان 1-قېتىملىق پەنپەت ئۇرۇشىنى باشلىدى.

بابۇر ئۇزاق مۇددەتلىك جەڭلەردە چىنقىقان تەجرىبىلىك، كەمتەر، جەڭگە ماھىر ئادەم بولغاچقا، ئۇرۇش باشلانغان ھامان پەنپەت قەلئەسىنى ئىگىلىۋالدى ۋە قوشۇننى قەلئە، خەندەك بىلەن ئورمانزارلىق ئارىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، 700 جەڭ ھارۋىسى ۋە توپ ئاتىدىغان ئوغۇرلارنى ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلاشتۇردى. ئىبراھىم لود تولىمۇ ھاكاۋۇر، ئۇرۇش تەجرىبىسى يوق ئادەم بولغاچقا، كۆرەڭلىپ تۇراتتى، ئۇنىڭ ئارمىيىسى بابۇر ئارمىيىسىنى گۇيا ھاپ دەپلا يۈتۈۋېتىدىغان ئەلپاز بىلەن كېلىپ، 700 جەڭ ھارۋىسىدىن ئېتىلىۋاتقان توپلارنىڭ گۇبۇرلىگەن سادالىرى ئىچىدە خۇددى پىرقىرىتىپ قويۇپ بەرگەندەك گاڭگىراپ قالدى. پىللارمۇ ئۆپۈر-تۆپۈر بولۇپ كېتىپ تەرىپ تەرىپكە قاچتى. بابۇر شۇ ھامانلا ئىككى تەرىپتىكى قوشۇنغا بۇيرۇق بېرىپ، ئىبراھىم لودنىڭ قوشۇنىنى قورشۇۋېلىپ تىرىپىرىم قىلىۋەتتى. ئىبراھىمۇ جەڭ مەيدانىدا ئۆلدى. بابۇر ھىندى زېمىنىدا ھەل قىلغۇچ غەلبىنى قولغا ئېلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، يەنى 1527-يىلى مارتتا كانۇھادا رانا سەنگا باشچىلىقىدىكى راي ۋە راجەلەرنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى تارمار قىلدى. 1528-يىللىرى يەنە بىرنەچچە قېتىملىق جەڭدە غەلبە قىلىپ پۈتۈن شىمالىي ھىندىستاننى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ھەمدە ئافغانىستان، پاكىستان، كەشمىر، ھىندىستان قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلغان ھالدا، تارىختا «بۈيۈك مۇغۇل ئىمپېرىيىسى» دەپ ئاتالغان دۆلەتنى قۇردى ۋە ئەگرەنى پايتەخت قىلىپ ئۆز نامىغا قۇتبە ئۇقۇتۇشقا باشلىدى.

بابۇر بۈيۈك مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەتنى پايتەختكە مەركەزلىشتۈرۈشكە پۈتۈن كۈچى بىلەن كىرىشتى ۋە قوزغىلاڭغا ئىنتىلگەن قېشودال ئىسيانچىلارنى رەھىمسىزلىك بىلەن باستۇردى. بابۇر مەركىزىي ھاكىمىيەت تۈزۈشتە كۆپرەك قورال كۈچىگە تاياندى. ئەمما، خەقنى ئىدارە قىلىشتا بولسا دىنىي ۋە مىللىي ئەركىنلىكنى يولغا قويۇپ، تۈرلۈك دىن، تىل ۋە مىللىي ئادەتلەرگە ھۆرمەت قىلدى. كۆپ ھاللاردا ئوخشىمىغان دىنلار ۋە مىللەتلەرنى مۇراسىمىچىلىك يولى بىلەن ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا كىرىشتى. ئەمما، ھەرقاچان ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ تۈرك نەسلىگە مەنسۇپ بولۇشىنى ئۈنۈتمىدى. ئۇ چىن مۇسۇلمان بولۇش سۈپىتى بىلەن، ھىندىستان خەلقىنىمۇ خۇدا ياراتقان، بۇلارنىمۇ شاپائەتكە ئىگە قىلىش لازىم دەپ قاراپ، ئىلىم-پەن، ئەدەبىيات-سەنئەت، ئارخىتېكتۇرا ۋە سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بەردى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىرانلاردىن ئۇلۇغ ئالىملارنى ھىندىستانغا ھۆرمەت بىلەن ئەكىلىپ ھىندى خەلقىنىڭ پەن-مەدەنىيەتتە تېز راۋاجلىنىشىغا چىن دىلىدىن يېتەكچىلىك قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيا شەكلىدە نۇرغۇن ئىمارەتلەر ۋە چارباغلارنى سالدۇردى، يوللار، ھامىيالار، كۆۋرۈكلەر، كارۋان سارايلىرى بىنا قىلدۇردى. ئۆز ئەتراپىغا كۆزگە كۆرۈنگەن

ئالىملار، شائىرلار ۋە مۇزىكىشۇناسلارنى يىغدى، مەشھۇر تارىخچى خاندىمىر بۇ پەيتتە ھېراتتىن كەلتۈرۈلگەندى. ئاتاغلىق ھىندى ئالىمى شەبەرا بابۇرنىڭ ۋەزىرى ھەم مەسلىھەتچىسى قىلىپ تەيىنلەنگەندى. بۇنىڭ بىلەن بۈيۈك موغۇل ئىمپېرىيىسىدە ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلىنىپ، ئىگىلىك كۈللەندى. سودا-سانائەت ئوبدانلا راۋاجلاندى، ئەگرە، دېھلى، ئىلاخاباد، پەنپەت، كالىكۇتا، مادراس قاتارلىق نۇرغۇن شەھەرلەر ناھايىتى ئاۋاتلاشتى، قول سانائەت تارماقلىرى كۆپەيدى، ھۈنەر-سەنئىتى ئېشىپ باردى. مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئەينى زاماندىكى ھىندىستاندا ئىشلەپچىقىرىلغان پاختا بۇيۇملار 30 خىلغا، يېپەك بۇيۇملار 26 خىلغا، يۈك بۇيۇملار 23 خىلغا، كىمخاپ 19 خىلغا يەتكەن، ئۇنىڭدىن باشقا ھەر خىل رەڭلىك گىلەم-ئەدىيال، پەرىجە-تونلار ئىشلەپچىقىرىلغان. نۇرغۇن توقۇلما بۇيۇملار مەملىكەت ئىچىدىلا داڭلىق بولۇپ قالماي، يىراقتىكى ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغىمۇ ئاپىرىپ سېتىلغان.

نۇرغۇن شەھەرلەر ئارىلىقىدا دائىمىي خاراكتېرلىك سودا كارۋانلىرى قاتناپ تۇرغان، چوڭ يوللار تۇتاشقان جايلاردىكى يول بويلىرىدا يەنە نۇرغۇن دۇكانلار بولغان. X V I ئىسىرنىڭ ئاخىرىدا غەربلىك بىر كىشىنىڭ قالدۇرغان خاتىرىسىدە يېزىلىشىچە، ئەگرەدىن پەتپورغىچە بولغان ئارىلىق 20 چاقىرىم كەلسۇ، يول بويلىرىغا زىچ سودا دۇكانلىرى جايلاشقانىكەن، بۇ ئوتتۇرىدا ماڭغان ئادەم زادىلا شەھەردىن ئايرىلماي، بەلكى ئاۋات بازاردا تۇرغاندەك ھېس قىلىدىكەن. بېنگال بىلەن غەربىي ھىندىستان ئارىلىقىدا گانگ دەرياسى ئارقىلىق نۇرغۇن مال توشۇلۇپ تۇرغان، بۇنىڭ ئىچىدە زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئادەتتىكى شەھەر ئاھالىسىنى تەمىنلەيدىغان بۇغداي، گۈرۈچ، شېكەر قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىمۇ بولغان. شىمالىي ھىندىستاندا ئاساسەن بىر تۇتلىش بازار شەكىللەنگەن، بېنگال بىلەن گۇجاراتتا تاشقى سودا ناھايىتى راۋاجلانغان، سودا كېمىلىرى شەرقتە جۇڭگوغا، غەربتە ئاغرىقغا قاتناپ تۇرغان، نۇرغۇن ھىندى سودىگەرلىرى، ھەتتا يىراقلارغا سەپەر قىلىپ شەرقىي-جەنۇبىي ئاشىيا ئەللىرىگىچە بېرىپ پونكىت قۇرۇپ، خەلقئارا سودا بىلەن شۇغۇللانغان. شۇنىڭ بىلەن ھىندىستان خەلقى بابۇرلارنى چىڭ ھىمايىسىگە ئالغان، موغۇل ئىمپېرىيىسى نەسەبتە بابۇردىن ئۈزۈلمەي داۋاملاشقان. تاكى X V I I ئىسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋاملاشقان بۇ ئىمپېرىيە ھىندىستان تارىخىدا ئەرمە، پارس، ھىندى مەدەنىيەتلىرىدىكى جەۋھەرلەرنى ھىندىستانغا ئۆزلەشتۈرۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرىنىڭ تىل-ئەدەبىيات، بىناكارلىق، سەنئەتكارلىق، مۇزىكىچىلىق ماھىرىلىقى ۋە جەڭگىۋارلىق قاتارلىق ئارتۇقچىلىقلارنى ھىندىستاندا جەۋلان قىلدۇرغان. مۇشۇ دەۋردە راۋاجلانغان ھىندىستاندىكى تۈركىي مەدەنىيەت ھاكىمىيەتتىن تارتىپ تاكى كىيىم-كېچەكلەرگىچە پۈتكۈل ھىندى ئارىلىغا سىڭىپ كەتكەچكە، تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە ھىندىستاننىڭ ئەمەلدارلىرى ئۈچىسىدا خۇددى بابۇرلار كىيىنگە ئوخشاش قاتار تۈگىملىك كىيىملەر تۇرماقتا.

بابۇر گەرچە ھىندىستاندەك ئۇلۇغ قەدىمىي دۆلەتنى ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەت ئاستىغا ئېلىپ، دۇنيا تارىخىدا ئۆچمەس ئىز قالدۇرسىمۇ، لېكىن ئۆمۈرۋايەت ئانا تۇپراق ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىشىقىدا يېنىپ تۇردى. تاكى ئۆلگىچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كويىدا بولدى. ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى يۈكسەك غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرالمىغانلىقىغا ھەسرەت چەكتى. «بابۇرنامە» دە ئۇنىڭ ۋەتەن سۆيگۈسىنى ئىپادىلەيدىغان مۇنداق لىرىكىلار بار:

كۆپتىن بىرىكىم بەرۈ دىيارم يوقتۇر،
بىرلەھزە، بىر نەپىس قارارم يوقتۇر.
كەلدىم بۇ سر ئۆز ئىختىيارم بىلەن،
لېكىن بارىمدا ئىختىيارم يوقتۇر.

ئالى يوق جېنىمغا بالالىق بولدى،
ھەر ئىشنىكى ئەيلىدىم خاتالىق بولدى.
ئۆز يەرنى قويۇپ ھىندىسىرى يۈزلەندىم،
ياراپ نى تاپىن، نى يۈز قارالىق بولدى.

دېمەك بابۇر لىرىكىلىرىدا ۋەتەنگە بولغان مۇھەببەت تۇيغۇلىرى، ۋەتەندىن يىراقتا تۇرۇپ چەككەن ئازابلىرى ئىپادىلەنگەن. بابۇر 1530-يىلى 12-ئاينىڭ 26-كۈنىدە ئەگرەدە ۋاپات بولدى. جەمىتى ئەگرەدىكى ئۆزى بنا قىلدۇرغان چارباقتا دەپنە قىلىندى، سۆڭەكلىرى ئۆز ۋەسىيىتىگە ئاساسەن كابۇل شەھىرىگە ئەكىلىپ كۆمۈلدى.

يۇقىرىدا قەيت قىلىنغانمىزدەك، زوھۇرىدىن مۇھەممەد بابۇر ئىستېداتلىق شائىر ۋە تارىخچى ئىدى. ئۇنىڭ شېئىرىي ئىسەرلىرى ئاساسەن غەزەللەر ۋە رۇبائىيلاردىن تەشكىل تاپقان. ئۇلار ئارىسىدا ئاز ساندىكى مەسنەۋىلەر، توبۇقلار، قىتئەلەر، فەردلەر ۋە مۇئەممىلارمۇ بار. ئۇ لۇتى ۋە ناۋايى بەدىئىلىك دەرىجىسىگە كۆتەرگەن غەزەل ژانىرىغا ۋارىسلىق قىلدى. ئىنسان قەلبىگە خەلىق بولغان بارچە تۇيغۇ ۋە ھېسسىياتلارنى تولۇق ئاڭلاپ، ئۇلارنى نازۇك بەدىئىي تەسۋىرلەر بىلەن روشەن رەئىس قەلىمگە ئالدى. بابۇر ئىسەرلىرى گۈزەللىك ۋە بەدىئىي زوقنى ئۇلۇغلىدى. بابۇر چاغاتاي تىلىنىڭ بارلىق بايلىقى ۋە ئوبرازلىق تەسۋىر ئىمكانىيەتلىرىنى چۈشىنىۋالغانچا، ئۇلاردىن مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا پايدىلاندى.

ئۇنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئىسەرلىرى ئۇنىڭ تەرجىمىھالىغا ئاتالغان ئىسەرى «بابۇرنامە»، شېئىرلار توپلىمى «دەۋان»، ئوغلى ھومايۇنگە ئاتاپ يازغان شېئىرى رسالە «موبەينىۋ» قاتارلىقلار بولۇپ، بۇ ئىسەرلەر بىزنى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىلغان خەلقلەر، ئافغانىستان، ھىندىستان ۋە ئىران خەلقلەرنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىلىك ئورۇنلىشىشى ۋە ئېتنوگراپىيىسىگە ئائىت قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. ھىندىستاندا يەنە بىر «دەۋان» ى بار دەپ ئاڭلايمىز. بۇ ئىسەرلەردىن «بابۇرنامە» 1826-يىلى ئىنگىلىز تىلىدا، 1826-يىلى نېمىس تىلىدا، 1871-يىلى فرانسۇز تىلىدا، 1918-يىلى تاشكەنتتە ئۆزبېك ۋە روس تىلىدا نەشىر قىلىندى. باشقا ئىسەرلىرىمۇ ھىندى-ياۋروپا تىللىرىدا، شۇنداقلا تۈرك-پارس تىللىرىدا نەشىر قىلىندى. بابۇرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدىبىيات تارىخىدا تۇتقان ئورنى ناھايىتى كاتتا بولۇپ، ئۇنىڭ لىرىك شېئىرلىرى ۋە «بابۇرنامە» سى تۈركىي خەلقلەر كلاسسىك ئەدىبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى سۈپىتىدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تۇنجى قېتىم سۈنۈلمەكتە.

«بابۇر بۇ ئىسەردە ھەممىگە قىزىقىدىغان زېھنىلىك بىر سەيياھ ۋە ئىستايىدىل بىر ئالىم سۈپىتىدە پەرغانە، سەمەرقەنت، ھىرات، كابۇل، غەزنى، ھىندىستان قاتارلىق ئۆزى تۇرغان ۋە بارغان جايلارنىڭ تارىخى، ئىجتىمائىي ئەھۋالى، جۇغراپىيىسى، تەبىئىي شارائىتى، ئىقلىمى، ھايۋاناتلىرى، بايلىقلىرى، ئاسارە ئەتىقىلىرى، گۈزەل يەرلىرى، مەشھۇر ئادەملىرى، خەلقنىڭ تەركىبى، مەدەنىي ھاياتى، ئەتىقىلىرى، ئۆرپ-ئادەتلىرى قاتارلىق كۆپ جەھەتلەردىن ئىنتايىن قىممەتلىك ۋە قىزىقارلىق بىلىملەرنى بېرىدۇ. بولۇپمۇ شۇ دەۋردىكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولغان ھىرات توغرىلىق كەڭ توختۇلۇپ، ھىراتتىكى ئىلىم، سەنئەت ئەھلىنى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى، ئىسەرلىرىنى، خىسلەتلىرىنى بىرمۇبىر تونۇشتۇرۇپ، ئىشلىرىغا ۋە ئىسەرلىرىگە باھا بېرىدۇ، جۈملىدىن ئۆزى خەت يېزىشقا بولسىمۇ، لېكىن يۈز كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولالمىغان ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر ناۋايىنى زور ھۆرمەت بىلەن تەرىپلەپ، ئۇنىڭ ھاياتى، ئىجادىيەتلىرى، خىسلەتلىرى توغرىلىق مۇھىم مەلۇماتلارنى بېرىدۇ.»^① ئەڭ مۇھىمى بۇ ئىسەردە بابۇر راستچىلىق بىلەن نېمە بولسا شۇنى چىن ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ھەتتا ئۆزىنىڭ كەمچىلىكىنى، ئايرىم ناچار يەرلىرىنىمۇ ئەينەن پىش قىلىپ، دۇشمىنى بولسىمۇ ھەق راست ئىش قىلغان ئادەمنى مەدھىلەيدۇ. شۇنداق بولغاچقا، بۇ ئىسەرنى ئۇنىڭ مىراسخورى بولغان بىز ئۇيغۇرلار ئۇلۇغلاپلا قالماستىن، دۇنيادا بۇ ھەقتە ئىزدىمىگەن ئالىملارمۇ ئۇنى مەختاپ «ئاسىيادىكى ئىسەرلەر ئىچىدە بىردىنبىرى بولمىسىمۇ، ئەڭ ئىسلى»^② «دۇنياۋى مەشھۇر ئىسەر»^③ دەپ تەرىپلەگەن.

پاكىستانلىق مەشھۇر ئىسلام تارىخچىسى سەئىد فاياز مەخمۇد ئۇنىڭ پائالىيەتلىرىنى خۇلاسلاپ مۇنداق دەيدۇ: «بابۇردىن ئىبارەت بۇ قورقماس ۋە تەلەپلىك جەڭچى ئەركىن تەسەۋۋۇرچى، ئىمپېراتورلۇق قۇرغۇچى، بۈيۈك تەبىئەت ۋە ھاياتىنى سۆيگۈچى ئىدى. ئەمما، ئۇ زەپەر غالىبىيەتلىرىنىڭ مول مېۋىلىرىدىن بەھرىمەن بولالمىدى، بەك بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئاز تېپىلىدىغان خاراكتېرى ھاياتىنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە گەۋدىلىنىپ تۇراتتى. مۇلايىم، باتۇر، كەڭ قۇرساق، دانىشمەن ۋە ئاق كۆڭۈل ئىدى. ھەرقانداق ئۆلچەم بويىچە قارىغاندا، ئۇ ھەقىقەتەن ئۇلۇغ زات ئىدى. ئۇ نەپەستىن توختىغاندا ئاران 48 ياشتا بولسىمۇ، ئەمما ئۇ 48 يىلدا باشتىن كەچۈرگەن ئۇرۇشلار، ئېلىشىشلار، مەغلۇبىيەت ۋە غالىبىيەتلەر ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ ئۆمرىدىن ئۈچ كىشىنىڭكىنى قوشقاندىمۇ ئېشىپ كەتتى.»^④ شۇنىڭ ئۈچۈن ئېيتىمىزكى، بابۇرنىڭ پائالىيەتلىرى ھەربىي يۈرۈش ۋە ئىلىم-پەن ساھەسىدە ئىنسانلارنىڭ يادىدىن مەڭگۈ چىقمايدىغان مۇجىزاتتۇر. ئۇنىڭ كابدۇلىكى قەبرىسى ئۇلۇغ ئىنسان كۆمۈلگەنلىكى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندى خەلقى سېغىنىپ بەيئەت قىلىدىغان يادىكارلىقلارمىزدىندۇر.

① فرانسوز خەست تۆمۈر: «بۇلاق»، 1991-يىلى 3-سان، 100-بەت.
 ② «ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇل تارىخى، تارىخى رەشىدى»، خەنزۇچە نەشرى، 1-قىسىم، 3-بەت.
 ③ «قىسقىچە بىرىنچى ئىنسىكلوپېدىيىسى» خەنزۇچە نەشرى، 1-توم، 404-بەت.
 ④ «ئىسلام دىنىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 304-بەت.

قازاق ئالىمى، مەشھۇر ئۇيغۇر شۇناس - چوقان ۋەلىخانوف

قادىر ئەكبەر

17-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە تارىخىنى ئۆگىنىش ياۋروپا ئەللىرىدىكى شەرقشۇناسلىق ئىلمى بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئالىملار تەققەت - ئېتىبارىنى قوزغىغانىدى. 18-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە شەرقشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ ئۇيغۇرلار مەدەنىيىتىگە ئائىت ساھەسى روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭمۇ ئەڭ قىزغىن تەتقىقات تېمىسىغا ئايلاندى.

روسىيىدە جۇڭگونىڭ شىنجاڭ مەدەنىيىتىنى، خۇسۇسەن ئۇيغۇرلار مەدەنىيىتى ۋە تارىخىنى ئۆگىنىدىغان بىلىم يۇرتلىرى تەسىس قىلىنىشقا باشلىدى. بۇ بىلىم يۇرتلىرىدا روسىيىدىكى قازاق، تاتار، ئۆزبېك، خاككىس قاتارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەردىن ئىقتىدارلىق ئىلمىي خادىملار يېتىشتۈرۈلدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا بار تولد، رادلوف، مالوف، سمىيون تىئاشانسكىي قاتارلىق تالانتلىق ئالىملار ئۇيغۇرلارغا ئائىت تەتقىقاتنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى.

روسىيىدە يېتىشىپ چىققان ئۇيغۇر شۇناسلار ئىچىدە ئۆزىنىڭ ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ئىلمىي ئەمگەكلىرى ۋە زور تالانتى بىلەن جاھانغا تونۇلغان ئالىمنىڭ بىرى - قازاق خەلقىدىن چىققان ئالىم چوقان ۋەلىخانوفدۇر.

چوقان چىڭگىز ئوغلى ۋەلىخانوف 1835-يىلى ھازىرقى قازاقىستاننىڭ كۆڭجىتاۋ ئوبلاستىدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئىسمى مۇھەممەت خەنەفىيە، فامىلىسى ۋەلىخانوف بولسىمۇ ئىلمىي ئەسەرلىرىدە «چوقان» تەخەللۇسىنى قوللانغان ۋە شۇ نام بىلەن مەشھۇر بولغان. ئۇنىڭ دادىسى چىڭگىز قازاق خەلقى تارىخىدا مەشھۇر بولغان خانلارنىڭ بىرى ئابلىخاننىڭ نەۋرىسى ئىدى. ئۇ ئوغلى چوقاننى بەش يېشىدىلا ئەينى زاماندىكى پەننىي مەكتەپلەرگە ئوقۇشقا بەرگەن. چوقان 18 يېشىدا روسىيىنىڭ ئۈمىسكى شەھىرىدىكى ھەربىي بىلىم يۇرتىنى پۈتتۈرۈپ پىروچىك ئۇنۋانىدا غەربىي سىبىرىيا گېنېرال گوبېرناتورلىقىدا خىزمەت قىلغان.

چوقان ۋەلىخانوف 1856-يىلىدىن باشلاپ ئىلمىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشقا كىرىشكەن. 1856-يىلى روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىغا تەتقىقات خادىمى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغان ۋە شۇ يىلى جۇڭگو شىنجاڭ-ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكىگە قاتنىشىپ، يەتتە سۇ، ئىلى ۋە ئىسسىق كۆل قاتارلىق جايلاردا بولغان. بۇ يەرلەردە ئۇ قازاق-قىرغىز خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بايلىقلىرىنى توپلاپ، قىرغىز خەلقىنىڭ «مانلىق» داستانى ۋە قازاق خەلقىنىڭ «قوزى كۆرپىش-بايان سۆلۈ» قاتارلىق داستانلىرىنى يېزىققا ئالغان ھەم رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرىدىن «نۇرۇقۇم» داستانى ۋارىيانتلىرىنى ۋە «تارانچى قوشاقلىرى» نى يېزىققا ئالغان.

1858-يىلىنىڭ مارت ئېيىدا چوقان ۋەلىخانوف «روسىيىلىك سودىگەر» قىياپىتىدە قەشقەرگە كېلىپ 1859-يىلىنىڭ ئۆكتەبىر ئېيىغىچە قەشقەر شەھىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا پىزا ۋە ناھىيىلەرنى ئايلىنىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، ئۆرپ-ئادىتى ۋە ئېتنوگىراپىيىسىنى ئەتراپلىق ئۆگىنىشكە باشلىغان، خەلق قوشاقلىرىنى توپلىغان.

1860-يىلى ئاتۇش، ئۈچتۇرپان، ئۈلۈغچات، ئاقچى قاتارلىق جايلارنى ئايلىنىپ، قەدىمكى شىمال-جەنۇب كارۋان يولى بويىچە «مۇزداۋان» ئارقىلىق ئىككىنچى قېتىم غۇلجىغا كېلىپ، ئۇ يەردىن روسىيىگە قايتقان. 1860—1861-يىللاردا چوقان ۋەلىخانوف پېتېربۇرگ پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ئىشلىگەن، بۇ جەرياندا ئۇ ئۆزى توپلىغان بىرىنچى قول ماتېرىياللار ۋە كۆپلىگەن تارىخىي ھۆججەتلەر ئاسلىدا كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يازغان.

باش ئالىمنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئىچىدە كىشىنى ئەڭ جەلپ قىلىدىغان ۋە ئۇيغۇرلارنى ئۆگىنىشتە يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولغان ئەسىرى «قەشقەردە تۇتكن كۈنلەر» ناملىق ئەسلىمىلەر توپلىمىدۇر. بۇ ئەسەر رۇس تىلىدا نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر شۇناسلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ياۋروپالىق ۋە رۇسىيىلىك ئالىملار ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلقى ھەققىدىكى تەتقىقاتتا مۇھىم قورال بولۇپ خىزمەت قىلدى. ۋەلىخانوف قەشقەر ھەققىدىكى ئەسلىمىلىرىدە يەنە «ئالتە شەھەر» ۋە «كېچىك بۇخارا» دەپ ئاتالغان قەشقەرنىڭ ئەمۋالى توغرىسىدا، دېگەن تېمىدا چوڭ بىر ئىلمىي دوكلات يېزىپ، پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە تاپشۇرغان (بۇ دوكلات ئېلان قىلىنمىغان).

ئاماننىساخاننىڭ سەھرادىكى يۇرتى توغرىسىدا

ئابدىقادىر داۋۇت

ئاماننىساخاننىڭ يۇرتى توغرىلىق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام تەتقىقاتى ساھەسىدە ئوخشاش بولمىغان پىكىرلەر مەۋجۇت.

كۆپچىلىك تەتقىقاتچىلار ئاماننىساخان مەكتى ناھىيىسىنىڭ غاز كۆل يېزىسى قۇمۇش مەھەللە كەنتىدىن دېيىشمەكتە. بۇ قاراشنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا تۈرتكە بولغان سەۋەپلەر:

(1) «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» دىكى «سۇلتان ئۆز ۋەزىر ئىسىم ۋە لەشكەرلىرى بىلەن پايتەختى يەركەندىن ئاتلىنىپ چىقىپ، تارىم دەرياسىنى بويلاپ تىرىك ماكان دىمىتىگە شىكارغا يۈزلىدى ۋە نەچچە كۈن شۇ ئەتراپتا بولدى. سۇلتاننىڭ كېچىلىرى دېھقانچە ساددە كىيىملەرنى كىيىپ قونۇچى، مۇساپىر سۈپىتىدە سەھرا ياقىلىرىدىكى ئۆيلەردە غېرىۋانە قوندىغان ۋە شۇ يول بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىبەلەرگە زۇلۇم-سەتەم قىلغانلىقىنى تەكشۈرىدىغان ئادىتى بار ئىدى. بىر كۈنى سۇلتان شۇ يوسۇندا ئەكرەم ئاتلىق بىر مەھرەمى بىلەن بىر خارابە ئۆيگە قونۇچى سۈپىتىدە كىردى، بۇ ئۆي مەھمۇت ئاتلىق ئوتۇنچىنىڭ ئۆيى ئىدى، بۇ مەلىكە بولسا شۇ مەھمۇتنىڭ قىزى ئىدى.»

مەلۇم بولدىكى: بۇنىڭدا تارىم تەرك ماكان، مەھمۇت ئوتۇنچى ۋە ئەكرەم ئاتلىق ئابدۇرىشتخاننىڭ مەھرەمى يېزىلغان، بىراق ئاماننىساخاننىڭ يۇرتى توغرىلىق شەيئەمۇ بېرىلمىگەن. يۇقارقى ئىسىملار بويىچلا ئاماننىساخان مەھەللىسىنى يېكىتلىكى بولمايدۇ، ئىككىنچى سەۋەب: مەكتى ناھىيىسىدىكى خانكۆل ۋە خان نامازدىگەن يۇرت ئىسىملىرى، سۇلتان ئابدۇرىشتخان ئوۋ قىلىشقا كەلگەندە قويۇلغان ھەم ئاماننىساخان ياشىغان جاي «خانم كۆل» دەپ ئاتالدى دېيىلدى.

بۇ توغرىدا مۇنداق ئىزاھ بېرىمىز: مەكتى ناھىيىسىدە خانكۆل (ھازىرقى بىر كەنت، بىر سۇ ئامبىرى شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ) خان ناماز بىر كەنت شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ) دېيىلىدىغان جايلار بار. بۇ ھەقتە «قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يەر جاي ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە خان كۆلگە «بۇندىن تەخمىنەن 100 يىل ئىلگىرى بىر ئەمەلدار بۇ يەردىكى زەي كۆل بويىدا بىر مەزگىل تۇرغانلىقتىن شۇ نام بىلەن ئاتالغان» دەپ، خان ناماز توغرىسىدا «ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا، خان غوجا ئىسىملىك بىر باي (خان غوجا ئايىق غوجىنىڭ چوڭ ئوغلى غوجايەمىيانىڭ ۋە ئۇنىڭ نەۋرىسىنىڭ ھۈرمەت نامى ئىدى. شۇ بولۇشى مۇمكىن - ئا) بۇ يەردە ناماز ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن شۇ نام بىلەن ئاتالغان» دەپ چۈشەنچە بېرىلگەن^①.

تارىخىي كىتابلاردا: 1633 - يىلى ئابدۇللاخان تۇرپاندىن يەكەنگە شاھلىق نەختدە ئولتۇرۇش ئۈچۈن كېلىۋېتىپ خانكۆلگە كېلىپ قونۇپ ئۆتكەن ئۇرۇن^②، خان ناماز ئابدۇللاخان ياكى خان خوجىنىڭ ناماز ئوقۇپ ئۆتكەن جاي. چۈنكى خان ناماز ۋە خان كۆل بۇرۇنقى مارالبېشى يولىنىڭ جەنۇبى تارمىقى ئۈستىدە ئىدى (ھازىرمۇ شۇنداق). «تارىخىي رەشىدى» (زىمىلى) نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزگەرتىپ ئىشلىگۈچى كىشى ئاماننىساخاننى نەزەردە تۇتۇپ «خان كۆل» نى «خانم كۆل» دەپ يازغۇچقا بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتچىلارنى قايىمۇقتۇرۇپ قويغان بولۇشى مۇمكىن. ئۈچىنچى سەۋەب: 1984-يىلى مەكتى ناھىيىسىدىكى بۇ قۇملۇقتىكى توغراق تۈپىدىن تېپىلغان ئەر كىشىنىڭ قەدىمقى يازلىق چاپان ۋە كۆڭلىكى، مىس پۇل، ئوقيار، ئوقدان ... قاتارلىقلارنى «ئۇ نەرسىلەر سۇلتان ئابدۇرىشتخاننىڭ» دەپ ماتېرىياللاردا ئېلان قىلىنىشى تەتقىقاتچىلارنىڭ يەنە بىر قېتىم يېنىكلىك بىلەن پىكىر قىلىشىغا سەۋەب بولدى.

تېپىلغان ئۇ نەرسىلەردە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىك ياكى بەلگۈ، ئىسىملار يوق بولۇپ، ھاللىقراق تۇرمۇش سەۋىيىدىكى

① شۇ كىتاب: 360، 367-بەتلەر.

② مىرزا مەھمۇت جوراس «تارىخىي رەشىدى» (زىمىلى) قول يازما كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىدىن.

ھەر قانداق كىشى ئىشلەتسە بولۇپرىدىغان نەرسىلەر ئىدى. نىزامىدىن ھۈسەيىننىڭ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئوچرىكىلىرى» ناملىق ماقالىسىدىكى «سەئىدنامە» ناملىق كىتابتىن نەقىل كەلتۈرگەن «شاھ تاتارلىق چوكان سىكىلەك خاتۇن نامەتلىرى ئاسانغا ئۆرلەپ رىشىل ئەزىم بىلەن ...» دېگەن ① جۈملىدىن ئامانساخاننىڭ سەھرادىكى بۇرتىنى بىلىشكە مۇۋەپپەقىيەت بولدى.

تاتار-تارىم دەرياسى (دەريانىڭ يەكەنگە تەۋە قىسمى ھازىر يەكەن دەرياسى ياكى زەرەپشان دەرياسى ئاتىلىدۇ) نىڭ جەنۇبى، قۇملۇق (تەرك ماكان قۇملۇقى) نىڭ غەربىنىڭ شىمالىي بۇرجىكى تەرىپى ئوتتۇرىسىدىكى تۆۋەنكى بەشكەنت (ھازىرقى بەشكەن بازىرى) نىڭ غەربى، يۇقىرىقى بەشكەنت (ھازىرقى ئىككىچى بازىرى)، تاتار (ھازىرقى قارا سۇ يېزىسى) قاتارلىق جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك نامى بولۇپ، بۇ يۇرتقا يۇقىرىقى تاتار، تۆۋەنكى تاتار، تاتارساڭ، تاتار-قاسقىما قاتارلىق تاتار ئىسمىغا مەنداش مەھەللىلەر بار.

شاھ تاتار (شاخ تاتار) يۇقىرىقى تاتارنىڭ ئەڭ بېشىدىكى بىر كەنتنىڭ نامى، شۇ يۇرتتىكىلەر بۇ يۇرتنى شاخلىق دەپ ئاتىشىدۇ، قوشنا يۇرت، مەھەللىلەردىكى كىشىلەر «شاخ تاتار» دېيىشىدۇ. شاھ تاتار 1952-يىلى بىر سۆڭ (كەنت) بولغان. 1953-يىلى شاھ تاتار كەنتىنىڭ ئىككى مەھەللىسى قاغىلىق ناھىيە جاڭگال ئىسكى يېزىسىنىڭ قارا دۆڭ كەنتىگە قوشۇۋېتىلگەن. قالغان ئۈچ مەھەللىسى يەكەن ناھىيىسى ئىككىچى يېزىسىنىڭ شاپتۇللۇق كەنتىگە قوشۇۋېتىلگەن. ئىككىچى يېزىسىدىن قارا سۇ (كونا تاتار) ئايرىلىپ يېزا تەسىس قىلىنغاندا قارا سۇ يېزىسىغا (تاتار يېزىسىغا) تەۋە بولغان. قاغىلىق ناھىيىنىڭ جاڭگىلى ئىسكى يېزا قارا دۆڭ كەنتى بىلەن يەكەن ناھىيىسىنىڭ قارا سۇ يېزىسى شاپتۇللۇق يېزىسى تۇتاشقان جايدىكى ئىسمى يوقالغان شاھ تاتار مەھەللىسى ئامانساخاننىڭ سەھرادىكى يۇرتىدۇر.

شاھ تاتار مەھەللىسى قاغىلىق ناھىيىسى، يەكەن ناھىيىسى، پوسكام ناھىيىسى چېگرىسى ئۈستىگە جايلاشقان، پوسكام ناھىيىسى تېزىلپ دەرياسى بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. بۇ يۇرتنىڭ شىمالىي قۇملۇق بولۇپ، قۇملۇقنىڭ 7 كىلومېتىر ئىچكىرىسىدە كۆك شاھ دېگەن يۇرت بار، 51 ئائىلىلىك كىشى بار (ئىسلى بىر باينىڭ يايلىقى بولغان)، 1958-يىلىدىن كېيىن كىشىلەر كۆچۈپ بېرىپ بىنەم دەپ ئاتالغان، بۇ جايدىكى «شاخ» دەرىخ شېخى، دەرىخلىك مەناسىدىكى سۆز. شاھ تاتارنىڭ ئەتراپىدىكى قۇملۇق، سىلىق، ۋە توغراقلىقلاردا توشقان، ئۆدەك، كىيىك، تۈلكە، قىرغاقۇل، ياۋا توڭگۇز، كەكلىك، ياۋاغاز، ئۇقا، تۇرنا، بېلىق ئالغۇچ قاتارلىق ھايۋان ۋە قۇشلار بار مەھەللىسىنىڭ شىمالىدا تېزىلپ دەرياسى قىش، ياز توخىماي ئېقىپ تۇرىدۇ.

شاھ تاتار (شاخ تاتار) مەھەللىسىنى ئامانساخاننىڭ سەھرادىكى يۇرتى دېيىشىمىزدىكى سەۋەب:

نىزامىدىن ھۈسەيىن «سەئىدنامە» دىن نەقىل كەلتۈرگەن شاھ تاتار مەن ئوتتۇرىغا قويغان جايدۇر. ھازىرقى شاپتۇللۇقتا ياشاپ تۇرغان ئابدۇللا ناسىر (يېقىندا ئۆلۈپ كەتتى)، تۇرسۇن تۇردى ساقلىغان 1919-يىلى يېزىلغان بىر ھۆججەتتە «شاخ تاتار كەنتىدىن» دەپ يېزىلغان (ھۆججەت قوشۇمچە بېرىلدى). مەلۇم بولدىكى شاخ تاتار يەكەن ناھىيىسىدىكى شاپتۇللۇق بىلەن قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ قارا دۆڭ كەنتى ئوتتۇرىسىدىكى قەدىمىي كەنت.

2. شاپتۇللۇق كەنتى بىلەن شاخ تاتار كەنتى تۇتاشقان جايدا $300m^2$ لىق بىر مەيدان بار، مەيداننىڭ جەنۇبى تەرىپىدە بەش تۈپ غۇزمەك قاپاق تېرەك بار (بۇ تېرەكلەر بۇرۇنقى تېرەكنىڭ يىلتىزىدىن كۆكلىگەن)، تېرىكنىڭ شىمال تەرىپىدە يەتتە مېتىر يىراقلىقتا ئاق يانتاق بىلەن چۈمكەلگەن ياغاچ رىشاتكا ئىچىگە ئېلىنغان 5 كۋادرات مېتىر دائىرىدىكى 0.50 مېتىر ئىگىلىكتە توپا دۆۋىسى بار، بۇ دۆۋۈلۈك شېھىتلىق دېيىلىدۇ. بۇرۇنقىدا تېرەك يۇمىلاق سۇپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇ سۇپىدا 70 يىل ئىلگىرى ھەر يىلى ھىجرىيىنىڭ ھۇشۇر (مۇھەردەم) ئېيىدا (ھىجرىيە يىلىنىڭ 1-ئېيى، يىل بېشى) خوتەن، قارىقش، قاغىلىق، پوسكام، يەكەن، قىشقەر، يېڭىسار، مەكىت، مارالبېشى ... قاتارلىق جايلاردىن ئەر-ئايال مەشھۇر سازىندە، ناخشىچى، ئۇسۇلچىلار سازلىرىنى ئېلىپ كېلىشىپ، ئۆگەنگەن، ئىجاد قىلغان سەنئەت نومۇرلىرىنى بىر ئاي كۆرەك قىلىشقا ئىكەن، بۇ پائالىيەت ھەر يىلى ھۇشۇر ئېيىدىلا ئېلىپ بېرىلغان.

دېمەك، بۇ سەنئەت ئالماشتۇرۇش پائالىيىتىنىڭ قەدەرلىك، دائىم ئېلىپ بېرىلىشىدىن قارىغاندا، كۆرەكنىڭ دەسلەپكى شەكىللىنىش دەۋرىدە، ھەممە يۇرت سەنئەتكارلىرى بىردەك ئېتىراپ قىلغان كامالەتكە يەتكەن سەنئەتكارلار

بۇ يۇرتتا تۇرغان، مەشھۇر سەنئەتكار يۈسۈپ قەدىر ① ئوردىدىن كۆڭلى قېلىپ (سۇلتان ئابدۇرېشىخان پادىشاھ بولغان ۋاقىتىدىكى كۆڭۈلسىز ۋاقىتلار بولۇشى مۇمكىن)، سۇفۇرچىلار ۋە ئەمەلدارلارنىڭ كۆزىدىن يىراق (پادىشاھ ئىنئام قىلىپ بەرگەن زىمىن تاتاردا ئىدى 1534-يىللىرى) ئۆز قەۋمى ئورۇنلاشقان شاخ تاتارغا چىقىپ ئورۇنلاشقان، ئۇنى شاگىرتلىرى تەرەپ-تەرەپتىن ئىزدەپ كېلىپ بۇ جايىنى ناخشا-مۇقام ئوچىقىغا ئايلاندۇرغان.

مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى شېھىتلىق مازار ھەققىدە ھەر خىل گەپلەر بار. بەزىلەر-بۇ مازار بۇرۇندىن تارتىپ باركەنىمىش دىمىدۇ، بەزىلەر بىر قىسىم كىشىلەرگە ھەر خىل كېسەل چاپلىشىپ قالغاچقا بۇ جايدا شېھىت بار كەن دەپ مازار قىلغان دىمىدۇ. يەنە بەزىلەر، تۇڭگان سوقۇشى بولغاندا، تۇڭگان ئىسكىرىدىن بىرنى ئۇلار ئۆزى ئۆلتۈرۈپ قويۇپ مۇشۇ جايغا كۆمگەن، شېھىتلىق بولغان دىمىدۇ. ھازىر بۇ مازار ھەققىدە بىر گەپ قىلماق تىس.

3. شاخ تاتار (ھازىر شاپتۇللۇق كەنتكە تەۋە) مەھەللىسىدە ھۈسۈيۈن راۋاپ (ئىلگىرى مەكىت راۋىپى چالغانكەن) 90 ياشتىن ئارتۇق، ھېكىم مەزىن 60 يىلى، ئىمىن مۇھەممەت سىبىت 80 يىلى، ئابدۇللا ئاسىر 70 يىلى قاتارلىق 20 نەپەر مۇقامچى ۋە سازمەندىلەر بولۇپ قوشنا ناھىيە، يۇرتلارغا تەكلىپ بىلەن بېرىپ ئولتۇرۇشلارغا قاتنىشىدىكەن. قايتىق تېرەك قېشىدىكى مەيداننىڭ شىمال تەرىپىدە 50 مېتىر يىراقلىقتا تاتار ئۆستىڭى (بۇرۇنقى ھالىتى شۇنداق ئىدى)، ئۆستەك بويىدا تېرەكلەر بولغان (ھازىرمۇ دەرەخلەر كۆپ) شەرق تەرىپىدە مەسچىد ۋە مازارلىق بار، غەرب تەرىپىدە دېھقانلارنىڭ ئۆيى بار.

ئەھۋال تونۇشتۇرغۇچىلار ئابدۇللا ئاسىر 70 يىلى، ئىمىن مۇھەممەت سىبىت 80 يىلى. ئامانساخاننىڭ يۇرتى، ئامانساخاننىڭ ئىسمىنى بىلگىنىمىزدىن باشلاپلا ھەر ساھە كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتقانىدى ھەم تەتقىقاتچىلارنىڭ قىزىقىدىغان تېمىسىغا ئايلاندى. «شاھ تاتار» نىڭ پايتەخت يەركەندىن قانچىلىك يىراقلىقتا ئىكەنلىكىنى ئايدىنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، شۇ زاماندىكى پادىشاھلارنىڭ قەيەرگە ئوۋغا چىقىدىغانلىقىنى تارىخ كىتابلىرىدىن ئىزدەشكە توغرا كېلىۋاتىدۇ. «سۇلتان ئىخەمەتخان بەش كۈنلۈك ئوۋ قىلىش ئۈچۈن تاتارىستانغا (يەنە بىر كىتابتا تاتار تىلىغا يېزىلغان) بارغان ئىدىلەر، نەزەر مرزى شەھەردە قالغان ئىدى. مرزا ئابابەكرى سەھرادا بۇ نەۋەرنى ئىشنىپ كېچىسى ئىلتا شەھەرگە كىردى. نەزەر مرزىنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى، تاڭ ئاتى بۇ خەۋەر خانغا ئاڭلاندى» ② بۇ سۆزلەردىكى «تاڭ ئاتى، بۇ خەۋەر خانغا ئاڭلاندى» دېگەن جۈملە يەكەن شەھىرى بىلەن تاتارىستاننىڭ ئارىلىقىنىڭ يېقىنلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

يەكەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى چارباغ يېزىسى (بۇرۇن ئوتانچىلىق دېپىلەتتى) نىڭ تەۋەسىدە بارچۇق (بالچىق-پاھاقلىق) دىمىدىغان ئوۋ قىلىشقا ئەپلىك جاي بولۇپ، بۇ جايدا بالچۇق ئۆستەك دېگەن بىر ئېقىننىڭ بارلىقىنى پېشقەدەملەر بىلىشىدۇ. يەنە بىر تەرەپى يەكەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ماچاڭدىن باشلاپ دەرياغا تۇتاشقىچە توغراقلىق ئىكەنلىكىنى، پېشقەدەملەر بىلىشىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن بىلىۋېلىش مۇمكىنكى يەكەن خانلىقى ۋاقتىدا يەكەن شەھىرىدىكى پادىشاھ ئەمەلدارلار ئوۋغا چىقسا تاتارغا (يەكەن شەھىرى بىلەن ئارىلىقى 26 كىلومېتىر) ياكى بارچۇق (يەكەن شەھىرى بىلەن ئارىلىقى 9.5 كىلومېتىر) قاتارلىق جايلارغا چىقاتتى. (بۇ جايدىكى بارچۇق - مارالبېشى ئەمەس).

تەكشۈرۈش ئەھۋالى ۋە يازما ھۆججەتلەرگە ئاساسەن مۇقامشۇنلىق شائىرە، ئامانساخاننىڭ يۇرتى قارا دۆڭ كەنتى بىلەن شاپتۇللۇق كەنتى ئوتتۇرىسىدىكى نامى ئۇتۇلغان «شاخ تاتار» كەنتىدۇر دەپ قاراش پاكىتقا ئۇيغۇن ئىلمىي يەكۈندۇر. ئەپسۇسلىنىشقا تېگىشلىكى ھازىرمۇ بەزىلەر يەنە مەكىتتىكى قۇمۇش مەھەللە كەنتىنى شاھ تاتار (شاھ تارتىدۇ) يەنى ئامانساخاننى شاھ تارتىدۇ دېگەن مەنىدە تەبىر بېرىدۇ) غا ئۆزگەرتىپتۇ «دولان مۇقاملىرى-2» دېگەن كىتابقا قارالسما، بۇنداق ئالاجوقلىقنى ئىلمىي خادىملار ئۆزىگە يۇقۇرۇۋالماستىكى كېرەك.

① بۇ ھەقتە ئايرىم بىر ماقال يازغانىدىم.
② «مەۋلانا ئىشىدىن ۋەلى تەزكىرىسى» دىن.

چىڭ سۇلاسىلىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى

غەيرەتجان ئوسمان

(1 1759 - 1864-يىللار ئارىلىقىدىكى ئەدەبىيات

بۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ 1959-يىلى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن باشلاپ، 1864-يىلىدىكى كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغانغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ دەۋر ئەدەبىياتى جۇڭغارلار - خوجىلار ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن بەزى تەرىپلەردە ئورتاقلىققا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكۈنىمىزدەك بۇ دەۋر ئەدەبىياتى ئىدىيىۋى مەزمۇن ۋە بەدىئىي شەكىل جەھەتتە ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە سېلىشتۇرغاندا زور دەرىجىدە يېڭىلاندى ۋە تەرىقىي قىلدى. بۇلارنى كۆنكرىت بايان قىلساق مۇنداق نۇقتىلار ئارقىلىق ئوچۇقلاشتۇرالايمىز.

بىرىنچى، ئەدىبلەر قوشۇنى زورايىدى. ھەر ساھە، ھەر كەسىپتىن نۇرغۇن ئاپتورلار پېتىشىپ چىقتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇھىمىد سادىق قاشىغەرى، ئابدۇرېھىم نىزارى، موللا نىياز، قەلەندەر، زىيائى، زوھورى، قۇسۇرى، بەرشىدى، شائىر ئاخۇن، موللا يۈنۈس يەركەندى، غەربىي، سەبۇرى، مىسكىن، سالىھى، ئىمىنى، سەئادى، ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى، ئىسمائىل بەگ، خىسلەت، ئەھمەد شاھ قارقاشى، خۇشەل غەربىي، موللا نىياز ئىشقى، موللا قۇربان قاتارلىق كۆزگە كۆرىنەرلىك شائىرلار بار.

بۇ دەۋردە يەنە ئەدىبلەرنىڭ ئىدىيىۋى خاھىشچانلىقىدا بىر قەدەر ئېنىق ئۆزگىرىش بولدى. كۆپچىلىك ئاپتورلار ئېزىلگۈچى ئەمگەكچى خەلق مەيدانىدا تۇرۇپ ئەسەر يازدىغان، شۇلارنىڭ مۇڭ زارىنى ئىپادىلەيدىغان گەۋدىلىك ھالدا ئىپادىلەندى.

ئىككىنچى، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى كۆپىيىدى. ژانىر، شەكىل جەھەتتە ھەر خىل بولدى. مۇشۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىي يادىكارلىقلار ئىلگىرىكى ھەر قانداق دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىي يادىكارلىقلارغا سېلىشتۇرغاندا سان جەھەتتە كۆپ، ھەممىسى چوڭ، تېمىسى خىلمۇ خىل، مەزمۇنى رەڭگارەڭ ئەسەرلەر بولۇپ قالدى. بۇ دەۋردىكى يىرىك ئەسەرلەر ئىچىگە «نىزارى لىرىكىلىرى»، «غەربىي مۇخەممەسلىرى»، «دىۋانى قەلەندەر»، «دىۋانى سەئادى»، «دىۋانى زوھورى»، «دىۋانى سەبۇرى»، «دىۋانى ئىمىرى»، «دىۋانى بىنشان»، «دىۋانى نىيازى»، «دىۋانى تەجرىد»، «گۈللىيات خەستە» قاتارلىق لىرىك شېئىرلار توپلىمى، «مۇھەببەت داستانلىرى» («غەربىي ھىكايىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «بۇنىڭغا ئابدۇرېھىم نىزارى، زىيائى ۋە تۇردۇش ئاخۇن غەربىي قاتارلىق شائىرلارنىڭ «رابىئە-سەئىدىن»، «زادۇل ئەجداد»، «ھىكايىتى غەربىي»، «مەھزۇن-گۈلنەسا»، «چاھار دەرۋىشى»، «لەيلى-مەجنۇن»، «مەسئۇد-دىلئازار»، «ۋامۇق-ئۇررا»، «مۇھزىنۇل ۋاھىزىن»، «كىتابى غەربىي»، «بەھرام گۆر» قاتارلىق ئون نەچچە داستان كىرگۈزۈلگەن. («تۆت ئىمام تەزكىرىسى»، «خوتەن قەسىدىسى»، «رەۋزە تۇل زوھرا»، «ئىسلامنامە»، «مۇھەببەتنامە»، «جەڭنامەنى ھەزرىتى ئەلى»، «رەۋزە تۇشۇھۇدا»، «مەنتىقۇتەبىر»، «سالنامە» («ئات ھەققىدە مۇخەسسەس»، «مەزلۇملار ئاھى» «ئەرزىيەت»، «تۆتنامە»، «بازنامە»، «مەنسۇر» قاتارلىق ئەخلاىي-پەلسەپىۋى داستانلار يېزىلدى.

ئۈچىنچى، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيىۋىلىكىدە خېلىلا ئېنىق ئۆزگىرىش يۈز بەردى. ئەسەرلەردە مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇمنى، يەنى خەلق قوزغىلاڭلىرىنى ئوخشىمىغان ئۇسلۇپ بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈش، ئېزىلگۈچى خەلقنىڭ ئىسيانكارلىق، ھۆرلۈك خاھىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە مۇھىمىد سادىق قاشىغەرى، زوھورى، موللا توختى، خۇشەل غەربىي، دىلبەر دورغە، ئابدۇرېھىم نىزارى، شائىر ئاخۇن قاتارلىقلارنىڭ جاسارىتى يۇقىرى بولدى. كۆپچىلىك شائىرلار گۇمانىزم (خەلقچىللىق)، مەزىپەتچىلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ تەسۋىرلىدى. رىئال تۈرۈمۈش ئىستېتىكىسى بىلەن غايىۋى ھايات مۇقەلەرى چىن ھېسسىيات ۋە يۇقىرى بەدىئىي دىت ئارقىلىق ئوبرازلىق ئەكس

ئەتۈرۈلدى.

تۆتىنچى، ئەدەبىي ئىجادىيەت مەتودىدا ئۆزگىرىش روشەن بولدى. يەنى رۇمانىزم، رېئاللىزم، سەمۋىلىزىمدىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى ئىجادىيەت مەتودى ئىزچىل ۋە ئۈنۈملۈك قوللىنىلغاندىن سىرت تەنقىدىي رېئاللىزم خىلى مەتود سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى. بىر مۇنچە يازغۇچىلار، مەسىلەن، مۇھەممەد سادىق كاشىغەرى، ئابدۇرېھىم نىزارى، زوھورى قاتارلىقلار. نىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ نۇقتا ناھايىتى روشەن ئىپادىلەندى.

بەشىنچى، كلاسسىزلىق ئەدەبىي ئېقىم بۇ دەۋردە ئاساسىي ئېقىم بولدى. بۇ يەردە كلاسسىزلىق نېمە ئىكەنلىكى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەلۇمكى، كلاسسىزم ياۋروپا ئەدەبىي ئۇيغىنىش ھەرىكىتىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ئەدەبىي ئېقىم بولۇپ، ئۇ ئەدەبىيات-سەنئەت نەزەرىيىسى ۋە ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدە قەدىمكى دەۋردىكى يۇنان-رىم ئەدەبىيات-سەنئىتىنى ئۈلگە قىلىشنى تەشەببۇس قىلغۇچى «كلاسسىزم» دەپ ئاتالغان. نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەريانىدا قەدىمكى دەۋردىن ئاڭلىق يوسۇندا تۈگىنىش كلاسسىزلىق مەيدانىغا كەلتۈرگەن مۇھىم مەدەنىي ۋە تارىخىي شەرت ھېسابلىنىدۇ. كلاسسىزچىلار ئىدىيە جەھەتتە ئەقىل-ئىدراكقا چوقۇنىدۇ؛ ئۆز-ئۆزىنى ئىدارە قىلىشنى تەكىتلەيدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە فېئوداللىق مۇستەبىتلىككە ۋە دىنىي ئەقىدىگە قارشى تۇرىدۇ؛ بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىرادىسىگە مەس كەلمەيدىغان فېئوداللىق قائىدە-يوسۇننى تەنقىد قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىدىيە جەھەتتە ئىككى ياقىلىقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار ئىجادىيەت ۋە نەزەرىيە جەھەتتە قەدىمكى دوراشنى، مىللىي، يەرلىك تىلنى قوللىنىشنى، ئىجادىيەت پىرىنسىپىغا ئەمەل قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى ۋە شۇ ئارقىلىق ئىستېتىك مۇكەممەللىككە ئىنتىلىپ، فېئودال تاقىۋىتىلگەن ئەدەبىياتنىڭ ياسالماقچى قارشى تۇرۇپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ مەلۇم خاھىشى ۋە ئارزۇسىنىڭ ئەگرى-توقايلىقىنى ئەكس ئەتتۈردى. ئۇ ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش قىياپىتىنى بەلگىلىگەن دەرىجىدە ئىنكاس قىلغان بولۇپ، رېئاللىقنى ئاساس قىلغان ئىكەن.

كلاسسىزم غەربىي ياۋروپادا بارلىققا كەلگەن بىر خىل ئەدەبىي ئېقىم بولسىمۇ، لېكىن، ئىنسانىيەت ئەدەبىيات تارىخىدىكى بىر مۇنچە بەدىئىي مەتود ۋە ئەدەبىي ئېقىملار ھەر قايسى خەلقلەر ئەدەبىيات تارىخىغا نىسبەت ئورتاق بولغىنىدەك، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ ياۋروپا ئەدەبىياتىدىن مۇستەسناسىز شەكىللەنگەن ياكى بارلىققا كەلگەن كلاسسىزم ئېقىمى بار بولغان. بۇ خىل ئېقىمنى شۇ نەرسە ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇكى، چۇڭغارلار - خوجىلار دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بىر قىسمى نەۋائى قاتارلىق ئۆزىدىن ئىلگىرى تۇتقان ئەدەبىياتىنىڭ ئىسپاتلىرىغا تەغلىد قىلىش، دوراش بويىچە بىر خىل ئەدەبىي ئېقىمنى شەكىللەندۈرگەن. لىرىك شېئىرلاردىن تارىخىي داستان، تەزكىرىلەرگىچە، تىل، ئۇسلۇب، ئىدىيەۋى خاھىشلارغىچە بولغان تەرىپلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك بۇ خىل ھادىسىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، موللا فائىزىنىڭ «ئەلىلى-مەجنۇن»، ئا. نىزارىنىڭ «پەرھاد-شېرىن»، «ئەلىلى-مەجنۇن»، تۇردۇش ئاخۇن غەربىيىنىڭ «بەھرام گور»، سەبۇرىنىڭ «مەقالات»، ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈپ خوتەننىڭ «مەنتىقۇتتەيىر» قاتارلىق داستانلىرى ئۇلۇغ شائىر نەۋائىنىڭ داستانلىرىنى ئۈلگە قىلىش ئاساسىدا يېزىلغان. ئا. نىزارى، زوھورى ۋە موللا قۇربانلار نەۋائى لىرىكىلىرىنىڭ تىل ئۇسلۇبى، شەكىل قۇرۇلمىسى ۋە ئىستېتىك غايىسىغا جىسىلاشتۇرۇپ، تەخسىلەر باغلاپ مۇخەممەسلەر يېزىشقان. زەلىلى، گۈننام، نەۋائى لىرىكىلىرىنىڭ ھەر قايسى بەھەرلىرىگە تەقسىلاپ شېئىرلار يازغان. ئۆمەر باقى، موللا سىدىقلار «خەمىسە نەۋائى» ئىچىدىكى داستانلارنى تاللاپ، نەسرىي شەكىلگە سىلىپ قايتا ئىشلەپ چىققان. موللا يۈنۈس يەركەندى شەرق مۇسۇلمان ئەدەبىياتىدىكى «يۈسۈپ-زەلىخا» سىۋىتىنى ئاساسىدا «مۇھەببەتنامە» مەۋزۇسىدا چوڭ داستان يازىپ، مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. دېمەك بۇ خىل ئەدەبىي ھادىسىلەرنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا خىلى «كلاسسىزم ئېقىمى» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

ئالتىنچى، بۇ دەۋردە ئەدەبىي ئىجادىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قامۇسچىلىق ئېقىمى قايتىدىن بارلىققا كەلدى. تارىختىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇھەممەد خارەزمى، بىرۈنى، پەرغانى، فارابى، ئىبن سىنا، مەھمۇد كاشىغەرى، يۈسۈپ خىلى ھاجىپ قاتارلىق قامۇسىي مۇئەللىپلەر ۋە بىر قاتار قامۇسىي ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن. غەربىي ياۋروپادا بولسا I V X ئىسىملىك ئاخىرىدىكى فرانسىيە ئىنقىلابى دەۋرىدە قامۇسچىلاردىن تەشكىللەنگەن بىر ئۇيۇشما بارلىققا كەلگەن. قامۇسنىڭ مەسئۇل تەرىپى ماتېرىيالزەمچى دىدېرو ئىدى. غەربىي ياۋروپانىڭ قامۇسچىلىق ئېقىمى شۇ يەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋىي مۇھىتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. ئۆزىگە خىلى ئىدىيەۋى سىستېمىغا ئىگە، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن. ئېنگىلىس بۇ قامۇسچىلار تۈزگەن

«قامۇس» نىڭ تارىخىي ئەھمىيىتىگە باھا بېرىپ مۇنداق دەپ يازغان ئىدى. «فرانسىيە ماتېرىيالىستلىرى ئۆزلىرىنىڭ تەنقىدىنى دىنىي ئېتىقاد مەسىلىسى بىلەن چەكلەپ قويىدى؛ ئۇلار تەنقىدىنى ئۆزلىرى ئۇچراشقان ھەر بىر ئىلمىي ئەنئەنە ياكى سىياسىي مۇئەسسەسىگە كېڭەيتتى؛ ئۆز تەلىماتىنى ئومۇميۈزلۈك قوللىنىشقا بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بولسا ئۇلار ئەڭ ئاسان يولنى تاللىدى؛ ئۆزلىرىنىڭ داڭقىنى چىقارغان چوڭ ئەسەر «قامۇس» تا ئۇلار بۇ تەلىماتىنى بىلىمنىڭ جىمىكى ئويىڭىتىلىرىغا دادىللىق بىلەن تەدبىق قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ماتېرىيالىزم ئۆزىنىڭ ئىككى خىل شەكلىنىڭ بۇنداق ياكى ئۇنداق شەكلى - ئاشكارە ماتېرىيالىزم ياكى تەبىئەت ئىلاھچىلىقى شەكلى بىلەن، فرانسىيىدىكى بارلىق ئۇقۇمۇشلۇق ياشلارنىڭ ئەقىدىسى بولدى.» لېكىن،^① شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قامۇسچىلارنىڭ ھېچقايسىسى بۇرژۇئا ئىدىئولوگىيىسىنىڭ دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمىدى. ئۇلارنىڭ «ئەغىل ئالىمى» غايىۋىئەشتۈرۈلگەن بۇرژۇئا ئالىمىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. قامۇسچىلار فېئودالىزم ۋە كاتولىك دىنىي جەمئىيىتىگە دۈشمەنلىك بىلەن قارىغانلىقتىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى ئۇلاردىن بىر مۇنچىلىرى جازاغا ھۆكۈم قىلىندى. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى كۆيدۈرۈۋېتىلدى فرانسىيە كومپارتىيىسى ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى كۈرەشتە قامۇسچىلارنىڭ تارىختىكى ئىلغارلىق رولىغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بەردى. X I X ئەسىرنىڭ ئالدى كەينىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بارلىققا كەلگەن قامۇسچىلىق شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي مۇھىتى، ئىدىئولوگىيە-مەدەنىيەت ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، غەربىي ياۋروپا قامۇسچىلىرىدىمۇ نەچچە ئون، ھەر خىل كەسىپكە پىششىق ئالىملاردىن ئۇيۇشقان، ھەجىم جەھەتتە نىسبەتەن چوڭ، بىلىم تارماقلىرى كۆپ خىل، تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ بىر قەدەر ئالغا كەتكەن تەرىپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان «قامۇس» لىرىغا سېلىشتۇرغاندا تەڭمۇ-تەڭ سەۋىيىسى بولالمىسۇ، لېكىن ئۇ ئۆزىگە خىس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ غەربىي قىسىم رايونىنىڭ قومۇسچىلىق تارىخىغا كۆرۈنەرلىك ھەسسە بولۇپ قوشۇلغانلىقىدا شۈبھە يوق. بۇ دەۋردە يېتىشىپ چىققان بىر مۇنچە مۇئەللىپلەر كۆپ تەرىپىمە بىلىم، جۈملىدىن تەبىئىي پەن، ئىلاھىيەت، ئەخلاقشۇناسلىق مائارىپشۇناسلىق، مۇسقا «موزىكا» ئىستىرونومىيە قاتارلىقلارنى ئۆگىنىپ، شۇ ساھەدە قامۇسى ئەسەرلەرنى يازغان. بۇنداق ئەسەرلەرگە مۇھەممەد سادىق كاشىغەرى، قۇدىبىدىنشاھنىڭ ئەسەرلىرى، مۇھەممەد ئېۋەز قاراقتاشنىڭ «مەجمۇئەتۇلئەھكام»، مۇجىزىنىڭ «تەۋارىخىي مۇسقىيۇن»، غەربنىڭ «كىتابى غەربى»، ھەيئەتنىڭ «ئەزا تاراتماقنىڭ باياناتى»، ئابدۇرېھىم نىزارى زىيائى، غەربىلەرنىڭ «غەربىلەر ھېكايىتى» قاتارلىق كىتابلىرى ئېنىق مىسال بولىدۇ.

مۇھەممەد سادىق كاشىغەرى ئۆز زامانىسىنىڭ ئىنسىكلوپېدىك ئالىمى بولۇپ، ئۇ تارىخ، ئەخلاق، دىن، پىداگوگىكا قاتارلىق ساھەلەرگە ئالاقىدار ئون نەچچە پارچە ئەسەر يازدى. قۇدىبىدىنشاھ (1760 - 1866) كاتتا دىنىي ئالىم، تىۋىپ ۋە شائىر، مىسىر، ئەرمېستانلاردا ئوقۇغان، ئۇيغۇر، ئەرەب، ئوردو تىللىرىنى ئىگىلىگەن. تەكلىپكە بىنائەت پاكىستان، ھىندىستان، ئافغانىستان، ئىران، ئىراق، ھىندونوزىيە، بولغارىيە قاتار قاتارلىق ئون نەچچە دۆلەتكە بېرىپ كېسەل داۋالغان. ئۇ توققۇز يېشىدىن باشلاپ شېئىر يېزىشقا كىرىشكەن «رسالەي ئىرشادۇسسالىكىن»، «ساقەنامە»، «تىل ئىسمى ئىشوق»، «ھېبىل بەھر»، «مەرەقەكەلىمە شېرىپ»، «شېرىكانەمە پەلەك» قاتارلىق كىتابلارنى يازغان، ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇنىڭ يازغان كىتابى 777 پارچىغا يەتكەن. مۇھەممەد^② سادىق كاشىغەرى ۋە قۇدىبىدىنشاھ قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى يەككە ئەسەرلەر بولسىمۇ، ئۇلارنى كىرىشتۈرۈپ، سېستېمىلاشتۇرىدىغان بولسا كاتتا «قامۇس» قا ئايلىنىشىدا گەپ يوق. ئۇيغۇر قامۇسچىلىق ھەرىكىتىنىڭ ياۋروپا قامۇسچىلىق ھەرىكىتىدىن مۇنداق پەرقلىنىدىغان تەرىپلىرى بار. ئۇيغۇر قامۇسچىلىرى بىر جەمئىيەتكە ئۇيۇشالمىغان؛ يازغان ئەسەرلىرى بولسا يەككە پەندىدىن تەركىب تاپقان؛ ئۆزلىرى يازغان ئەسەرلەرنى قامۇس دەپ ئاتىمىغان؛ دىنىي ئەقىدىلەرگە بىۋاسىتە قارشى تۇرمۇشتىن ئۆزىنى چەتكە ئالغان. ئۇيغۇر قامۇسچىلىرىنىڭ ئاساسلىق تۆھپىسىنى شۇنداق خۇلاسلاشقا بولىدۇكى، ئۇلار تۈرلۈك پەنلەرنى ئىگەللىدى ۋە ئۆزلىرى يالغۇز ھەر خىل ئەسەرلەرنى يازدى؛ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە يېڭى كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى؛ فېئودالىزمنىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرىنى بەلگىلىك دەرىجىدە ئېچىپ تاشلىدى. خەلقىنىڭ ھۆرلۈككە ئىنتىلىش ئارزۇلىرىنى ئىپادىلەپ بەردى.

(داۋامى بار)

① ئىنگىلىس «سوتسىيالىزمنىڭ خىيالىدىن پەنگە راۋاجلىنىشى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 51، 52-بەتلەر.
 ② ئا. ئالىم «قۇدىبىدىنشاھ ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ھەققىدە»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1993-يىلى 3-ئاينىڭ 16-كۈنىدىكى سانغا قارالسۇن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاھالە ساپاسىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان مائارىپ ۋە ئىقتىسادىي ئامىللار ئۈستىدە تەھلىل

ئىلھام توختى

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، مەملىكىتىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاھالىسىنىڭ ساپاسى مەسىلىسى نۇرغۇنلىغان زاتلارنىڭ جىددىي ئېتىبارىنى قوزغىدى، ئىلىم ساھەسىدىكىلەر بۇ مەسىلىگە بولغان تەتقىقاتىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتتى، نوپۇسنى تىزگىنلەپ ئاھالىنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش مەملىكىتىمىزنىڭ نوپۇس تەرىققىياتى ستراتېگىيىسىنىڭ يادرولۇق مەزمۇنى سۈپىتىدە سىياسەت بەلگىلەش ئورگى بىلەن تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلدى ھەمدە دۆلەتنىڭ تۈپ سىياسىتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى قىلىندى، مەملىكىتىمىزدە 1982-يىلى ۋە 1990-يىلى مەملىكەت بويىچە ئىككى قېتىم ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى. بۇ ئىككى قېتىملىق تەكشۈرۈشنىڭ دائىرىسى كەڭ، ستاتىستىكا قىلغان مەزمۇنى تولۇق بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇس ئەھۋالىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مول ماتېرىيالغا ئىگە بولدى. ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىزدىكى مىللىي تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيىنى يۈرگۈزگەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، 4-قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ماتېرىيالغا ئاساسلانغاندا، مەملىكىتىمىزدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى 7 مىليون 200 مىڭغا يەتكەن، بۇ خىل ئەھۋال بىزنى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاھالە ساپاسىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت بىلەن تەمىنلىدى.

ئاھالە ساپاسى دېگەننىمىز ئادەتتە كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى - ئەخلاق ساپاسىنى، بەدىن ساپاسىنى ۋە مەدەنىيەت ساپاسىنى كۆرسىتىدۇ. ئاھالىنىڭ ئىدىيىۋى-ئەخلاق ساپاسى بولسا كىشىلەرنىڭ سىياسىي پوزىتسىيىسى، ئەخلاق پەزىلىتى، ئىدىيىۋى ئېڭى، خاراكتېر جەھەتتىن تەربىيىلىنىشى قاتارلىق بىر پۈتۈن ساپاسىنى كۆرسىتىدۇ؛ بەدىن ساپاسى بولسا ئاساسلىقى بىر ياشتىن تۆۋەن (ياكى 0 ياشتىن) بوۋاقلارنىڭ تۇلۇش نىسبىتى، قاتارغا قوشۇلۇش نىسبىتى قاتارلىق كۆرسەتكۈچلەر ئارقىلىق ئۆلچىنىدۇ؛ مەدەنىيەت ساپاسى بولسا ئاساسلىقى تۇراقلىق ئاھالىنىڭ ئوتتۇرىچە تەربىيە ئېلىش يىلى سانى، مەدەنىيەت قۇرۇلمىسى ۋە كەسپىي بىلىم قۇرۇلمىسى قاتارلىق كۆرسەتكۈچلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. 4-قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ماتېرىيالغا ئاساسلانغان، ئۇيغۇرلارنىڭ 15 ياش ۋە 15 ياشتىن يۇقىرى بولغان ئاھالىسى ئىچىدە ساۋاتسىز، يېرىم ساۋاتسىزلا: 1 مىليون 106 مىڭ 60 كىشى بولۇپ، ئوخشاش ياشتىكىلەرنىڭ 26.6 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. بۇ، 3.76 قۇرامغا يەتكەن ئادەم ئىچىدە بىر كىشى ساۋاتسىز دېگەنلىكتۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى ئىچىدە باشلانغۇچ، تولۇقسىز، تولۇق ئوتتۇرا، ئالىي مەكتەپ تەربىيىسىنى ئالغان ۋە ئېلىۋاتقانلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا %70.69، %19.46، %8.40، %1.46 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، روشەنكى ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ ساپاسى ئۆسمەكتە، ئەمما پۈتۈن مەملىكەت بىلەن بولغان پەرق چوڭايمىقتا، (جەنۇمگە قاراڭ)

ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ساپاسىنىڭ تۆۋەنلىكى ئەمەلىيەتتە ستاتىستىكا سانلىرى كۆرسەتكەندىكىدىن تېخىمۇ ئېغىر. ئاپتور 1993-يىلى 7-ئايدىن 9-ئايغىچە، 1993-يىلى 11-ئايدىن 1994-يىلى 3-ئايغىچە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تۆت ناھىيىدىكى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشتە ئىلغار بولغان 19 يېزىدا بىر قېتىملىق ئەۋرىشكە ئېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى، تەكشۈرۈش نەتىجىسى شۇنى كۆرسەتتىكى بۇ 19 يېزىدا ساۋاتسىزلىقتىن قۇتۇلۇش ئۆلچىمىگە يەتكەن قۇرامغا يەتكەن ئەرلەر %21.37، ئاياللار %22.5 ئىكەن. گەرچە بۇ تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەمەلىيەتتىكى ساۋاتسىزلىقىدىن تولۇق خۇلاسىە چىقىرىش مۇۋاپىق بولمىسۇ، ئەمما بۇ تۈردىكى تەكشۈرۈش ئۇيغۇرلارنىڭ ئەمەلىي ساۋاتسىز ئاھالىسىنىڭ سانى ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ئېرىشكەن سانغا قارىغاندا خېلىلا يۇقىرىلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئەگەر ھازىرقى زامان ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خەت تونۇماسلىق ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشتىن سىرت، ئىقتىدار خاراكتېرلىك ساۋاتسىزلىق يەنى پەن-تېخنىكا جەھەتتىكى ساۋاتسىزلىق، كەسپىي ماھارەت جەھەتتىكى ساۋاتسىزلىق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالسا، ئۇيغۇرلاردىكى ساۋاتسىزلىق مەسىلىسى ھازىرقى ستاتىستىكا سانىنىڭ ئىپادىلىگەندىن تېخىمۇ ئېغىر بولىدۇ.

ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، 1965-يىلى 1-ئايدىن باشلاپ ئۇيغۇرلار لاتىن يېزىقىنى ئىسلىس قىلغان ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنى ئىشلەتتى، 1984-يىلى يەنە ئەرەب يېزىقىنى ئىسلىس قىلغان كونا ئۇيغۇر يېزىقىنى قايتىدىن ئىشلەتتى، (ھازىر ئىشلىتىۋاتقان يېزىق). ئەمما بۇ 20 يىل ئىچىدە تەربىيەلەنگەنلەر ئارىسىدا كونا ئۇيغۇر يېزىقىنى قانات يايدۇرۇش، ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتى ياخشى قانات يايدۇرۇلدى، نەتىجىدە ئەينى ۋاقىتتا باشلانغۇچ، تولۇقسىز، تولۇق ئوتتۇرا تەربىيىسىنى ئالغان بىر قىسىم ئۇيغۇرلار يېڭى ساۋاتسىزلاردىن بولۇپ قالدى. ئاپتورنىڭ 1993-يىلى 7-ئايدىن 9-ئايغىچە

ئاتۇشنىڭ شورۇق، ۋاقۇق، ئازغان قاتارلىق ئۈچ كەنتىدىكى تەكشۈرۈشى شۇنى كۆرسىتىدىكى، بۇ بىر قىسىم ئادەملەر ئارىسىدا %33 ئادەم كونا ئۇيغۇر يېزىقىنى بىلمەيدۇ، مۇنداق ئىپتىقاددا ئۇلار ئۇزۇن مەزگىل كىتاب ئوقۇش پۇرسىتىدىن ياكى ئىقتىدارىدىن ئايرىلىپ يېڭى ساۋاتسىزلىرىدىن بولۇپ قالغان، ئەمما 4-قېتىملىق مەملىكەت بويىچە ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە بۇ ئالاھىدە ئەھۋال ئويۇنۇلمىغان.

بەدىن ساپاسى جەھەتتە، ئۇيغۇرلار ئاھالىسىنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى يۇقىرى. ئالدىن مۆلچەرلىنكەن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش نىسبىتى تۆۋەن، ئوتتۇرىچە ئۆمۈر كۆرۈش نىسبىتى 63.3 يىلى بولۇپ خەنزۇلارنىڭ 70.4 يىلى، مەملىكەتنىڭ 70.18 ياشقا قارىغاندا ئايرىم-ئايرىم ھالدا 7.1 يىلى، 6.88 يىلى تۆۋەن. ئۇيغۇرلار ئاھالىسىنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى يۇقىرى بولۇپ، 0 يىلى، 1-4 ياشقىچە، 15-49 ياشقىچە بولغانلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى ئايرىم-ئايرىم ھالدا %75.76، %33.98، %102.10 بولۇپ مەملىكەتنىڭ (%24.36، %8.92، %67.79) كە سېلىشتۇرغاندا ئايرىم-ئايرىم ھالدا 3.11 ھەسسە، 3.8 ھەسسە، 1.5 ھەسسە يۇقىرى. ئەگەر كېسەللىك قاتارلىق سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان ئامىللارنى نەزەردە تۇتىشىمىزدا، ئۇيغۇرلارنىڭ مەملىكەت ئاھالىسى بىلەن بولغان بەدىن ساپاسى جەھەتتىكى پەرقى تېخىمۇ چوڭ. ئۇيغۇرلارنىڭ بەدىن ساپاسى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا شۇنى بايقىلىشى تەس ئەمەسكى، يېڭى دەۋر ئۇيغۇر ياشلىرى بوي ۋە بەدىن ساغلاملىقى جەھەتلەردە تۆز ئەمجدادلىرىغا يەتمەيدۇ. بۇ ھالەت چوقۇم كېلەركى ئەۋلاد كىشىلىرىنىڭ بەدىن ساپاسىغا تېخىمۇ پامان تەسىر پەيدا قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ساپاسىنىڭ تۆۋەنلىكى ئۇيغۇرلارنىڭ زامانىۋىلىشىشى ئارقىغا سۈرمەكتە. ھەتتا ئۇنىڭغا توسالغۇ بولماقتا. ئاھالىنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈشتىكى ئەڭ ئالدىنقى ۋەزىيە ئاھالە ساپاسىنىڭ تۆۋەن بولۇشىدىكى سەۋىيەلەرنى ئېنىقلاپ چىقىشتىن ئىبارەت، ئاھالە ساپاسىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللار ئىنتايىن كۆپ، بىراق مائارىپ ۋە ئىقتىسادنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاھالە ساپاسىغا كۆرسىتىۋاتقان تەسىرى ئەڭ گەۋدىلىك ۋە چوڭقۇر بولماقتا.

1. مىللىي مائارىپ ۋە ئاھالە ساپاسى

«ئادەم مەبلەغ توپلاپ، بايلىق مەنبەسىنى ئېچىپ، جەمئىيەتنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تەشكىلاتىنى قۇرۇپ چىقىپ مىللەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. شۈبھىسىزكى، بىر دۆلەت ئەگەر ئۆز دۆلىتى خەلقىنىڭ بىلىم ۋە ئىقتىدارىنى ئىلگىرى سۈرمەسە ھەم ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىدا ئادەم بايلىقىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانمىسا، ئۇنداقتا ئۇنىڭ باشقا جەھەتلەردە تەرەققىي قىلىشى مۇمكىن ئەمەس.»^① ئاھالىنىڭ بىلىم ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشنىڭ يوللىرى ئىنتايىن كۆپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ تۈپ چارە ھەر دەرىجىلىك، ھەر خىل تۈردىكى مەكتەپ تەربىيىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. دۇنيا تارىخى شۇنى قايتا-قايتا ئىسپاتلىدىكى، قايسى مىللەت ئۆز ئاھالە ساپاسىنى ئۆستۈرۈشكە، مائارىپنىڭ مىللەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە گۈللىنىشىدىكى ئورنى ۋە رولىغا ئەھمىيەت بېرىدىكەن، شۇ مىللەتنىڭ كەلكۈسىدىن ئۈمىد كۈتكىلى بولىدۇ. ئۇنداقتا بولمايدىكەن مۇقەررەر ئارقىدا قالىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ مائارىپى ئەسلىدە قالات، خەلقنىڭ ئىگىلىگەن بىلىمى بىلەن ئىشلىتىش سەۋىيىسى بىرقەدەر تۆۋەن بولۇپ، مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىش ئەنئەنىسى كەمچىل، نەشرىيات، رادىئو، تېلېۋىزىيە، تەرەققىي قىلمىغان. دۆلەتنىڭ مائارىپ سېلىنىشى يېتەرلىك ئەمەس، مائارىپ كۆلىمى كىچىك، ئۆسمۈرلەرنىڭ ئوقۇش پۇرسىتى چەكلىك، ئوقۇتۇش سۈپىتى تۆۋەن، ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ لايىقەتسىز بولۇش ئەھۋالى ئېغىر، ئۆرلەپ ئوقۇش نىسبىتى تۆۋەن، كۆپلىگەن ئۆرلەپ ئوقۇيالمىغان ئوقۇغۇچىلار ئەنئەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكىدە تۈگىنىشتىكى ئارتۇقچىلىقنى تولۇق جارى قىلدۇرالمىغانلىقى ئۈچۈن، بىر قىسىم ئائىلە باشلىقلىرى ياكى بالىلار ئىستىقبالى ئۈچۈن پايدىسىز بولغان ئوقۇشلارنى ئوتتۇرىلىقتا ئۈزۈپ قويغان، تۆھقۇز يىللىق تۈزۈمدىكى مەجبۇرىي مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش يەنى مەملىكەتتە بىز ھۆكۈمىتى ئاشكارا تۈزۈپ بېكىتكەن ئىجتىمائىي نىشاننىڭ جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدا ياشاۋاتقان ئاشۇ ئۇيغۇر دېھقان ئۆسمۈر، بالىلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، بەلكىم ھېچقانداق ئەمەلىي ئەھمىيەتنى بولمىسا كېرەك. ئۇيغۇر مىللىي مائارىپىدىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇشنى تۈگەتمەيلا بېرىم يولدا ئوقۇشتىن چېكىنىشى ۋە چۈشۈپ قېلىشى بولۇپ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان مال باھاسىنىڭ ئۆرلىشى ۋە ئوقۇتۇش راسخوتىنىڭ ئېشىشى بىلەن بۇ مەسىلە تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ ئاقۇمتە كونا ساۋاتسىزلار تۈگىتىلمەي تۇرۇپلا يېڭى ساۋاتسىزلار ئۈزلۈكسىز كۆپەيمەكتە. ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان يېزا-كەنتلەردە بالىلارنىڭ ھازىرقى ساۋاتسىزلىق ھالىتى ئون يىلنىڭ ئالدىدىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ ئېغىر بولۇپ، مىللىي پەرق ئارقىلىق شەكىللەنگەن تىل توسقۇنلۇقىنى قوشقاندا، ئۇيغۇرلار ئاھالىسىنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش تەسكە چۈشىدۇ. 1993-يىلى 9-ئايدىن 11-ئايغىچە بولغان ئىككى ئاي ئىچىدە، قەشقەر شەھىرىدە يېڭىدىن تولۇقسىز بىرىنچى يىللىققا قوبۇل قىلىنغان 213 ئوقۇغۇچىنىڭ ئائىلىسى بىر يىللىقى 1000 يۈەن ئوقۇش راسخوتىنى ئۈستىگە

① «3. دۇنيانىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى» (1. قىسىم) P.M تودارو 444-بەت، جۇڭگو خەلق داشۇمى نەشرىياتى، 1989-يىلى 1-نەشرى.

ئالامىنالىقتىن بۇ 213 ئوقۇغۇچى ئوقۇشتىن چېكىنگەن. قارىقلىق ① ناھىيىسىدە يەنە 16 مىڭ 800 ئوقۇغۇچى نامراتلىقتىن ئوقۇشسىز قىلىش ھالىتىدە تۇرماقتا. ئۇلار ناھىيىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ 30 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. ② قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە پەقەت 1994-يىلى ئوقۇش يېڭى باشلانغاندىلا 582 ئوقۇغۇچى نامراتلىق تۈپەيلىدىن ئوقۇشسىز قالغان. بۇ ئوقۇشسىز قىلىش خەۋىدە تۇرۇۋاتقان بالىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. ③

بۇنىڭدىن باشقا شىنجاڭ مائارىپىنىڭ قۇرۇلمىسى مۇۋاپىق ئەمەس. ئاھالىنىڭ توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىشى مىللىي مائارىپتا بوشلۇق شەكىللىنىشنىڭ ئاساسى. ئۇيغۇرلار شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، قىزىلسۇ، بايىنغولىن ئوبلاستى قاتارلىق جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ۋىلايەت، ئوبلاستلارغا كۆپرەك توپلاشقان. بۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ تەخمىنەن بەشتىن تۆت قىسمىنى ئىگىلەيدۇ، جەنۇبىي شىنجاڭ ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭمۇ بەشتىن قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ شەھەر-يېزىلارغا بۆلۈنۈش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى شەھەر، بازارلارغا قارىغاندا تېز بولغانلىقى ئۈچۈن، يېزىلاردا ياشاۋاتقان ئۆسمۈرلەرنىڭ نىسبىتى 85.24 پىرسەنتتىن يۇقىرى بولىدۇ. ئەمما مىللىي مائارىپنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى ئاھالىنىڭ بۇ خىل ئەھۋالى بىلەن قارىمۇ قارشى بولۇپ، يېزىلارنىڭ ئوقۇتۇش ئىسلىھەلىرى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سۈپىتى، ئوقۇتۇش كۆلىمى، باشقۇرۇش سەۋىيىسى شەھەر-بازارلارنىڭكىگە يەتمەيدۇ. باشلانغۇچ مائارىپ يېزىلاردا بىر تۆمۈر ياتلىق پىشانىسىگە پۈتۈلگەن مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئۇيغۇر ئۆسمۈرلىرىگە نىسبەتەن زۆرۈر بولغان بىلىم ۋە تېخنىكا بېرەلمەيدۇ. باشلانغۇچ مائارىپ مىللەت ئاھالىسىنىڭ سايلىنىشى ئۆستۈرۈش، مىللەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم رولغا ئىگە، ئەمما خەنزۇ رايونلىرىدىن ئۆز پىنتىچە كۆچۈرۈپ كېلىنگەن، مەزمۇن ۋە قۇرۇلمىدا ھېچقانداق پەرق بولمىغان مائارىپ تۈزۈلمىسىنىڭ خەنزۇلار بىلەن ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت شارائىتىغا، ئوخشاش بولمىغان تەرەققىيات تەلپىگە ئىگە ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە ماسلىشىپ كېتىلىشىدىن ۋە ئۈنۈم بېرىشىدىن گۇمانلىنىشقا بولىدۇ. شىنجاڭدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك مەكتەپلەر شىمالىي شىنجاڭغا مەركەزلەشكەن. جەنۇبىي شىنجاڭدەك بىر مىليون كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان زېمىندا پەقەت قەشقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتۇتىدىن ئىبارەت بىرلا ئالىي مەكتەپ بار، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى كۆپلىگەن ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ بۇ يۇقىرى دەرىجىلىك مەكتەپلەر بىلەن بولغان ئارىلىقى ئىنتايىن يىراق، تەخمىنەن 2000—1000 كىلومېتىر ئەتراپىدا بولغاچقا، تەسىر كۆرسىتىش رولى ئىنتايىن كىچىك بولىدۇ. مەسىلەن، ئۈرۈمچىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار يىلىدا ئۆيگە بىر قېتىم قايتسا، خوتەنلىك ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان يېرىم يىلەت بويىچە ھېسابلىغاندا، پەقەت بېرىپ كېلىشكە كېتىدىغان قاتناش راسخوتىغا 160 يۈەن كېتىدۇ، ئالتە كۈنلۈك ياتاق ھەققى ۋە يېرىپ كېلىشكە كەتكەن يەتتە كۈنلۈك تۇرمۇش راسخوتىغا ئەڭ ئاز دېگەندە ئايرىم-ئايرىم 50 يۈەن، 60 يۈەن كېتىدۇ. قەشقەرلىك ئوقۇغۇچىلارنىڭ بېرىپ كېلىشكە كەتكەن بەش كۈنگە ئەڭ ئاز دېگەندە 200 يۈەن كېتىدۇ، لېكىن شىنجاڭدىكى مەر قايىسى بولۇپ توشۇش بېكەتلىرىدە ئومۇميۈزلۈك ھالدا كۆتۈرە بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلماچقا، ھازىر ئۇلار ئوقۇغۇچىلارغا يېرىم يىلەت سېتىپ بەرمەيدىغان بولدى، شۇڭا ئەمەلىي چىقىم تېخىمۇ چوڭ بولىدۇ. بۇ 10% نامرات ئاھالىسى بار. نامراتلىق داۋاملىشىۋاتقان جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇر رايونى ئۈچۈن تالانتلىقلارنى تەربىيەلەشتە شۈبھىسىزكى يېڭىشەك تېگىشلىك بولغان يەنە بىر چوڭ توسالغۇ.

ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان مائارىپنىڭ ئوقۇتۇش قۇرۇلمىسى ۋە كەسپىي قۇرۇلمىسى مۇۋاپىق ئەمەس. ئاساسلىق ئىپادىلىرى: ۋاقىت قۇرۇلمىسى جەھەتتە ئاساسەن پۈتۈن كۈنلۈك ئوقۇتۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، يېرىم ئىشلەپ - يېرىم ئوقۇش تۈزۈمى، ئىشنى سىرتقى ئوقۇش تۈزۈمى ھەمدە ۋاقتى ئوخشاش بولمىغان قىسقا مۇددەتلىك تەربىيەلەش تۈزۈمى قاتارلىق شەكىللەر بىر قەدەر ئاز ياكى يوق. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئاپتونوم قارشىچە خەنزۇ رايونلىرىنىڭ 12 يىللىق ئوقۇتۇش تۈزۈمىنى (باشلانغۇچ ئالتە يىل، ئوتتۇرا مەكتەپ ئالتە يىل) ئۆز پىنتىچە كۆچۈرۈپ كېلىشتەك ئوقۇتۇش شەكلى، مەبلى مىللەت ياكى ئادەم كۈچى بايلىق سېلىنىشى جەھەتتىن قارىغاندا بولسۇن ئۇيغۇر مائارىپ تەرەققىياتىنىڭ تەلپىگە ماس كەلمەيدۇ؛ مەكتەپ تۈرلىرى جەھەتتە سەفەن، يېزا ئىگىلىك، سىياسىي مەكتەپلەر كۆپ، تەبىئىي پەن ۋە سانائەت پەنلىرى، ئورمانچىلىق، مالىيە، تاشقى سودا، چەت ئەل تىلى، تەنتەربىيە مەكتەپلىرى ئاز ياكى يوق؛ رادىئو، تېلېۋىزور، سىرتتىن ئوقۇتۇش، ماتېرىيال ئارقىلىق ئوقۇش قاتارلىق شەكىللەردىكى تەربىيەلەش ئاز، تەرەققىياتى ئاستا. كەسپىي مائارىپ قۇرۇلمىسى جەھەتتە تەبىئىي-ئىنسانىيەت، سىياسەت، ماتېماتىكا، فىزىكا قاتارلىق كەسپلەر كۆپ بولۇپ، كەسپتە ئىشلىنىدىغان كەسپلەر ئاز. ئۆزگىرىۋاتقان جەمئىيەت ئېھتىياجى ۋە ئىقتىسادىي شارائىتقا بولغان چۈشەنچە كەمچىل بولغانلىقتىن، كونا، ۋاقتى ئۆتكەن مائارىپ تۈزۈلمىسىگە بولغان ئىسلاھات كەمچىل بولغانلىقى.

① «ئاساسىي مائارىپقا تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىش كېرەك»، «شىنجاڭ گېزىتى» ئۇيغۇرچە 1994-يىلى 26-فېۋرال.
 ② «تۇرمۇش يېتەكچىسى» گېزىتىنىڭ 1994-يىلى 6-ئاينىڭ 29-كۈنىدىكى سانىدىن.
 ③ «تۇرمۇش يېتەكچىسى» گېزىتىنىڭ 1994-يىلى 7-ئاينىڭ 13-كۈنىدىكى سانىدىن.

تىن، قاتناي ھالەت جاھىللىق بىلەن ساقلاپ قېلىنىپ ھەمدە خالغانچە تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، زور تۈركۈمكىدىكى لايىھەلىك، بىراق ئىشلىتىلمەيدىغان كەسىپ ئىگىلىرىنى پەيدا قىلدى، نۇرغۇن پاكىتلار بۇ خىل مائارىپ تۈزۈلمىسى مىللىي رايونلارنىڭ جەمئىيەت ئىقتىسادى تەرەققىياتىنىڭ ئەمەلىي تەلپىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. مائارىپ قىلماق بولغانلىقتىن، ئاھالىلارنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئىگەلىكتىن، ئۇ مىللىي ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسىتىپ، مائارىپنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇپ قويدى. ئۇنىڭدىن باشقا، مائارىپ مىللەتنىڭ ھەرىكەت ۋە پائالىيەتكە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىپ، بۇ خىل تەسىرنىڭ ئاساسلىق ئىپادىلىرى تۆۋەندىكى بىر نەچچە جەھەتتىن كۆرۈلىدۇ: بىرىنچى، بالدۇر توي قىلىپ، بالدۇر پەرزەنت كۆرۈش. «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ پىلانلىق تۇغۇتۇش باشقۇرۇش نىزاملانمىسى» گە ئاساسەن ئۇيغۇر ئاياللىرى 18 ياشتىن بۇرۇن توي قىلىپ پەرزەنت كۆرسە بالدۇر توي قىلىپ، بالدۇر پەرزەنت كۆرگەن ھېسابلىنىدۇ. 4-قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە %100 ۋە %1 بويىچە ئېلىنغان ئەۋرىشكە ماتېرىيالدا كۆرسىتىلىشىچە، 15 ياشتىن 19 ياشقىچە بولغان ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ تۇغۇش نىسبىتى ۋە پەرزەنتلەرنىڭ ئوتتۇرىچە كۆپىيىش سانى ئايرىم-ئايرىم ھالدا %75.4 ۋە 0.1070 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 15—17 ياشقىچە، 18—19 ياشتىكىلەر ئايرىم-ئايرىم ھالدا 0.0577، 0.5099 بولغان، بۇ 15—19 ياشقىچە بولغان ئاياللارنىڭ بەدىن تەرەققىياتى ۋە ئائىلىنى بېقىش قابىلىيىتى تېخى تولۇق يېتىلمىگەن بولدى، شۇڭلاشقا بالدۇر پەرزەنتلىك بولۇش ھامىلدار ئايال ۋە بوۋاقنىڭ سالامەتلىكى ۋە ئۆسۈشىگە ھەم مەدەنىيەت، پەن-تېخنىكا سەۋىيىسى ۋە ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە پايدىسىز.

ئىككىنچى، ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپىيىشى تېز، ئۆلۈش نىسبىتى يۇقىرى. ئۇيغۇرلاردىكى بۇ خىل ھالەت كىشىلەرنىڭ كەسىپچانلىقىنى بوغۇپ، پەقەت ئىجاد قوغلىشىپ ئەۋلاد قالدۇرۇش بىلەنلا بولۇپ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە مائارىپ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلمەيدىغان قىلىپ قويدۇ.

ئۈچىنچىدىن، كۆپ پەرزەنتلىك بولۇش. سىياسەت-بەلگىلىمىلەرگە ئاساسلانغاندا، شەھەر-بازارلاردىكى ئۇيغۇر ئاياللىرى پەقەت ئىككى پەرزەنت كۆرۈشكە بولىدۇ، يېزا ئاياللىرى ئۈچ پەرزەنت كۆرۈشكە بولىدۇ. 1990-يىللىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكى 100 پەرزەنتلىك ماتېرىيالغا ئاساسلانغاندا، 15-19 ياشقىچە بولغان ئۇيغۇر ئاياللىرىدىن بىر پەرزەنت كۆرگەنلەر %88.7، ئىككى پەرزەنتلىكلەر %14، ئۈچ پەرزەنتلىكلەر %1.6، تۆت پەرزەنتلىكلەر %0.4 پەرزەنتتىن، بەش پەرزەنتتىن يۇقىرىلار %0.3 پەرزەنتتىن ئىگىلىدۇ. كۆپ پەرزەنتلىك بولۇش ئائىلىنىڭ يۈكسىل كۆپەيتىپلا قالماستىن يەنە كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان مائارىپ راسخونىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇقەررەر بولۇپ، ئەقەۋەتتە مائارىپنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتىنى تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ، ساۋاتسىزلار كۆپىيىدۇ، ئاپتونوم ئۆلكىسى ئوخشىمىغان يېزا، ئوخشىمىغان ئائىلىلەردىكى سۆھبەتتە بايقىشىچە، ئائىلىلەرنىڭ كۆپ پەرزەنتلىك بولۇشى قىز ئۆسۈرۈلەرنىڭ ئوقۇشقا كىرىشىگە بىۋاسىتە تەسىر قىلىدىغان سەۋەبلەر ئىچىدە ئىنتايىن زور سالماقنى ئىگىلىگەن، قىز بالىلار دائىم ئائىلە ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئېلىش ۋە ئىنى-سىڭىللىرىغا قاراش قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن ئوقۇشىز قالغان.

تۆتىنچىدىن، ئۇيغۇرلاردا يېقىن تۇغانلار توي قىلىش ۋە يېزا ئىچىدىن ئۆز ئارا قۇدا بولۇشتەك ئىجتىمائىي مەدەنىيەت پىسخىكىسى ۋە كونا ئادەت بار. بۇ كېيىنكى ئەۋلاد ئاھالە ساپاسى ئۈچۈن پايدىسىز. يېزا ئىچىدە قۇدا بولۇش دېگىنىمىز، بىر يېزىدىكى يېشى مەس كېلىدىغان قىز-ئوغۇللارنىڭ توي قىلىشىدۇر. دۆلىتىمىزنىڭ «نىكاھ قانۇنى» دا بىۋاسىتە قانداشلىق مۇناسىۋىتىدىكى تۇغانلار، ئۈچ ئەۋلاد قانداشلىق مۇناسىۋىتىدىكى تۇغانلاردىن باشقىلارنىڭ قۇدا بولۇشىغا چەكلىمە يوق. شۇڭلاشقا، يېزا ئىچىدە قۇدا بولۇش قانۇنلۇق بولىدۇ. ئاپتونوم ئۆلكىسى شەھىرى ئازاق يېزىسى، سۇنتاغ يېزىسى. ئۈستىن ئاتۇش يېزىسىدىكى 11 كەنتتىن تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، يېزا ئىچىدە قۇدا بولغانلار 81 پەرزەنتتىن ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئۈستىن ئاتۇش يېزىسىدا %89 ئەتراپىدا بولغان ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان زور تۈركۈم يېزا-كەنتلەردە بىرقانچە ئون يىل ھەتتا بىرقانچە 100 يىل جەرياندا بىر قانچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ كۆپىيىشى بىلە تەبىئىي يېزىلار شەكىللەنگەن. قانداشلىق مۇناسىۋىتى يېقىنلاشقانسېرى، كېسەل پەيدا قىلىدىغان گېنلارنىڭ ئۇچرىشىش پۇرسىتى شۇنچە كۆپ بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەۋلادلاردا ئىرسىيەتلىك كېسەللەرنىڭ كۆپىيىش ئىمكانىيىتى تېخىمۇ كۆپ بولىدۇ. يېزا ئىچىدە قۇدا بولۇش گەرچە يېقىن تۇغانلار توي قىلىش ئۇقۇمى بولمىسىمۇ، بىراق يېزا دائىرىسىدە قۇدا بولۇشقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى سايا جەھەتتە ناچارراق بولۇپ، ئەلا سۈپەتلىك تۇغۇشقا پايدىسىز. يېزا ئىچىدە قۇدا بولۇش يەنە يېزا دائىرىسىدە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىگە پايدىسىز بولۇپ، يېزىنى تېخىمۇ يېقىن ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدۇ. يېقىنمە بولغانسېرى مائارىپ ۋە ئۆز ساپاسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئېتىبار بەرمەيدۇ، مائارىپ سۈپىتىگە بولغان تەلپى يۇقىرى بولمايدۇ، يۇقىرى سۈپەتلىك مائارىپقا نىسبەتەن بەلگىلىك چەكلىمە خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ.

(داۋامى بار)

ئادەمنىڭ يوشۇرۇن قابىلىيىتى ۋە ئۇنىڭ زامانىۋى ئوبرازى

ئىسلامجان شېرىپ

ئىنساننىڭ ۋەزىيىتىنى تونۇپ يېتىش ئاساسدا ئوبرازىمىزنى زامانغا لايىقلاشتۇرۇپ، تۇرمۇشنىڭ سەنئەت ساھەلىرىدە يۈرۈش قىلىش ھەممىمىزنىڭ ئەخلاقىي بۇرچى. بۇ بۇرچنى ئورۇنداشتا قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار كۆپ بولسىمۇ، ئاخىرقى ھېسابتا ئۇ ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆزىدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتنى ئېچىش دەرىجىسىگە باغلىق. چۈنكى، تەبىئەت دۇنياسىدا نۇرغۇنلىغان قېزىلما بايلىقلار بار، بۇ ئىنسانىيەتنىڭ ماددىي بايلىقى. ئادەمنىڭ مېڭىسىدىمۇ خۇددى تەبىئەت دۇنياسىدىكى كانلارغا ئوخشاش بايلىق بار، بۇ ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى بايلىقى. بىز مېڭىمىزدە ساقلانغان بۇ كان بايلىقىنى ئېچىپ ھەمدە ئۇنى مەقسەتلىك، پىلانلىق، توغرا ئىشلىتىپ، يەر ئاتمىزدىكى، ۋەتەنمىزدىكى چەكلىك بايلىقنىڭ ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىقلا ئۆزىمىزدە ھەقىقىي ئىنسان پەيزىنى سۈرەلەيدىغان سوپەت ئۆزگىرىش ھاسىل قىلالايمىز.

1. تەبىئەتتىكى يوشۇرۇن قابىلىيەت بىلەن ئىللەتلەر

شۇنىڭ ئۈچۈن ئادەمنىڭ ئۆزىنى ئېچىشنى زامانغا لايىقلىشىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلىمىزكى، ھەربىر ئادەمدە ئاشكارا ئىشقا سېلىنغان قابىلىيەت مۇتلەق ئاز، ئېچىپ ئىشلىتىشكە تېگىشلىك يوشۇرۇن قابىلىيەت مۇتلەق كۆپ بولىدۇ. ئالىملار بۇنداق يوشۇرۇن قابىلىيەتنىڭ زادى قانچىلىك كۆپلۈكىنى ئىسپاتلاش يولىدا نۇرغۇن تەجرىبىلەرنى ئېلىپ بارغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئادەم مېڭىسىنى مىكرو ئېلېكتىرلىك قۇتۇپ تاختىسى بىلەن غىدىقلاش تەجرىبىسى ناھايىتى دەل بولۇپ، بۇنداق غىدىقلاش ئارقىلىق بىر ئادەم شۇ ھامان تالامەن ئۇنتۇلۇپ كەتكەن ۋەقەلەرنى دەرهال يادىغا كەلتۈرەلگەن، بولۇپمۇ ئۇ كىچىك ۋاقىتدا كېيىنەك تۇتۇپ ئوينىغان چاغدىكى مەنزىرىلەرنى يادىغا ئېلىپ سۆزلىگەن، شۇنداقلا شۇ چاغلاردا ئاڭلىغان بىر ناخشىنى يادىغا كەلتۈرۈپ ئىختىيارسىز ئېيتىپ كەتكەن. بۇ تەجرىبە ئادەمدىكى خاتىرە قابىلىيىتىنىڭ ناھايىتى زور قۇدرەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئۇنى چىنىقتۇرۇپ ئىشقا سالسا ئۇنىڭ قۇدرىتى ھەتتا ئامېرىكىنىڭ دۆلەت كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغان 70 مىليون نۇسخا كىتابتىكى ئۇچۇرلارنى ساقلاشقا قادىر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بىر رۇس ئالىمى شۇنداق دەيدۇكى، «ئادەتتىكى خىزمەت ۋە تۇرمۇش شارائىتىدا كىشىلەر تەپەككۈر قۇرۇلمىسىنىڭ كىچىككەن بىر قىسمىنى ئىشقا سالىدۇ، مېڭىسىنىڭ نىسبىتى تولىق ئىشقا سالالغان تەقدىردە بولسا 40 خىل تىلنى قىلچە ھاسىراپ قالمىستىن ئۆگىنەلەيدۇ ۋە رۇس قامۇسىنى باشتىن-ئاخىر يادقا ئالالايدۇ، بىر نەچچە ئون ئالىي مەكتەپنىڭ زۆرۈر دەرسلىكلىرىنى ئوقۇپ بولالايدۇ». بۇنداق يوشۇرۇن قابىلىيەت سىز بىلەن بىزدە ئوخشاش تۇرسا، ئەگەر بىز بىخۇد، بىپەرۋا، بىغەيرەت بولمايدىغانلا بولساق، كېلەچىكىمىز نېمە دېگەن ھەيۋەت-ھە! ئادەمنىڭ تەپەككۈر جەھەتتىكى يوشۇرۇن قابىلىيىتىنى دەگە تېخى! ئادەمنىڭ تەپەككۈر جەريانى چوڭ مېڭە پوستلىقىدىكى ئېرىقچىلار ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ. مېڭىمىزدە 100 مىلياردلىغان نېرۋا ھۇججىرىسى (نېۋرون) بولۇپ، ھەربىر نېۋرون يەنە باشقا نېۋرونلار بىلەن باغلىنىپ، 1000 مىليارد ئۆسۈكچە-ئالاقە پونكىتى ھاسىل قىلىدۇ، 1 مىليون نېۋرون بىرىكىپ نېرۋا ئېرىقچىسى ھاسىل قىلىش ئۇسۇلىلا 2 مىليون 783 مىڭغا يېتىدۇ؛ بۇنداق پونكىتلار ۋە بىرىكىش ئۇسۇللىرىدا بىزگە ئايان بولمىغان يەنە قانداق بايلىقلار باردۇ-ھە! ئەنئەنىسى، بىزنىڭ ھازىرقى تۇرمۇشىمىزدا مەۋجۇت بولغان مېڭە بايلىقى قىسقىغىنە ئۆمرىمىزدە بىلىم ئېلىش ۋە ئىجاد قىلىشقا يېتىپ ئېشىپ قالىدۇ. يەنە كېلىپ بۇنداق بايلىق كىچىك ۋاقىتتا ئەڭ مول، ياشلىقتا ئۆتكۈر بولىدۇ. ئادەمنىڭ بۇ ئىككى دەۋرى ھەقىقەتەن ئالتۇن دەۋرى بولسىمۇ، بىراق، ئۇ قېرىغاندىمۇ تۈگىشىپ كەتمەيدۇ. قىسقىسى، ئۇ گوبيا ناھايىتى ھوسۇلدار مۇنبەت زېمىنگە ئوخشاش نەرسە بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىنسان ئۆز كۆڭلىدىكى غايىلەرنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىستىكى بىلەن ئۇرۇنغا سالدىكەن، ئۇرۇنلار بىخ سۈرۈپ

مېۋە بەرمەي قالمايدۇ. بىزدە ئەنە شۇنداق گۈزەل ھەم سىرلىق، مۇرەككەپ ھەم قۇدرەتلىك چوڭ مېگە بولغانلىقى ئۈچۈنلا، بىز دۇنيادىكى ھەممە شەيئىلەرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغى بولغان ئىنسانلىق سالاھىيەتكە ئىگە بولدۇق، مەسلىسىز ئىجادىي پائالىيەتلىرىمىز بىلەن ئىختىرا ۋە كەشپىياتلارنى يارىتىپ، تەرەققىياتنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە قاراپ تۈرلىلەيدۇق. كىچىك ۋاقىتىمىزنى ئويلاپ بېقىمىز: ئۇ چاغلاردا سىز خۇددى ئىجادىيەت سەھنىسىدە تۇرغۇپ تۇرغان تالانت ئىكسىگە ئوخشايسىز. يادا باقتانلىرىڭىزدا دەرمخنىڭ يوپۇرمىقىنى قاچا قىلىپ، سۇ ئىچسىز ياكى يوپۇرماقلارنى بېلەت ھەم پۇل قىلىپ ئوينىيسىز. بىر تال تاننىنى تاپسىڭىز بىردەم ئۇنىڭدا ئاتلەمۇچۇق ئوينىيسىز، بىردەم ئۇنى تېلېفون سىمى قىلىپ دوستىڭىز بىلەن سۆزلىشىسىز ياكى ئۇنىڭ بىلەن ھارۋا تارتىسىز ۋە ھاكازالار. يوپۇرماق ياكى تانا بىلەن شۇنچە كۆپ ھەۋەسلىرىنى ئىشقا ئاشۇرىدىغان بۇنداق بالىلىق ھايات چەكسىز خۇشاللىق ۋە مول ئىجادىيلىق بىلەن تۆتىدۇ.

بالىلاردىكى ئالدىن ئويلاپ قويۇلغان ۋە ياكى ئورۇنلاشتۇرۇلمىغان ئەھۋالدا ناخشا ئېيتىشقا، ئۇسسۇل ئويناشقا، سۈرەت سىزىشقا ۋە ياكى يۇقىرىدىكىلەردەك ئويۇنلارنى ئويناشقا بولغان ھەۋەس ئىنسانىيەتنىڭ مەسخىرىلەردىن قورقماي باتۇرلۇق بىلەن ئالغا بېسىدىغان، كەڭ قۇرساقلىق ۋە ئاداۋەتسىزلىك بىلەن ئۆزى ھەم ئۆزىنى ئوراپ تۇرغان دۇنياغا بېگىچە نەزەر بىلەن قارايدىغان ئىجادىي روھنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، بۇنداق دادىلىقنىڭ ئىجادىيەت قۇدرىتى كىشىلەر چوڭ بولغاندىن كېيىنكى پۇل خەلپە ئوينىيدىغان باغچىدىكى، تىياتىرخانىلاردىكى ۋە تەنتەربىيە مەيدانلىرىدىكى ئويۇنغا قارىغاندا ھەمىسە ئىجادىي بولىدۇ. چۈنكى سىز چوڭ بولغاندا قېلىپلاشقان بىر ئىشنى دورايسىز، بالىلار بولسا بىزدە قېلىپى يوق ئوبرازلارنى ئەقىل ۋە پىكىردىن ئىبارەت ئىنسان تەبىئىتىدىكى ئاساسىي ماتېرىيال بىلەن ئىجادىي تەسەۋۋۇر قىلىپ بارىدۇ. بۇ ھالەت سىزنىڭ ئىجادىي قەلبىيىتىڭىزنىڭ ياشنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ بارغانسېرى يوشۇرۇنۇپ، ئىجادىيلىقى يوق قېلىپلاشقان ھەرىكەتلەرگە يول بېرىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. كىتابتا يوق گەپلەرنى قىلىشتىن قورقۇش، كۆرسەتمە بېرىلمىگەن ئىشلارغا جۈرئەت قىلالماسلىق، جامائەت ئالدىدا تېكىستى يوق بولسا نۇتۇق سۆزلىيەلمەسلىك، ھەتتا رەقىبىلەردىن قورقۇپ ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ھۈرمىتىگە تېگىۋاتقان خورلۇنۇشقا رازىلىق بىلدۈرۈش ... مانا شۇلارنىڭ ئىپادىسى.

باشقىسىنى قويۇپ تۇرۇپ، بىزنى ئەقىللىق قىلغان بىلىم ئوچاقلارمىزدا يۈرگۈزۈلۈۋاتقان مائارىپ تەربىيىمىزگە قاراپ باقايلى: بىزنىڭ ئالىي مەكتەپلەرگە كىرىشى ۋە ئالىي مەكتەپلەرگە كىرگەندىن كېيىنمۇ سىنىپ ئاتلاشنى ئاسلى قىلغان ئىمتىھان تۈزۈمىمىز بىلىمگىلا ئەھمىيەت بېرىدىغان تەربىيە ۋە تەربىيىلىنىشنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا بوغۇزنى جىق بېرىپ، مالىيە بورداش شەكلى بىلەن تەربىيىلەنگۈچىلەرگە كۆپلىگەن بىلىملەرنى ئۆلۈك ھالدا قۇلىقىغا قويۇپ قويۇش ئاسلى قىلىنىدۇ. بىلىمگە ئەھمىيەت بېرىپ ئەستە تۇتۇۋېلىشنى تەكىتلىگەندە، خاتىرە قەلبىيىتىنى ئۆستۈرۈش مۇمكىن بولسىمۇ، تەپەككۈر قەلبىيىتىنى، بولۇپمۇ يېڭىلىق يارىتىشنى ئاسلى قىلغان ئىجادىي تەپەككۈر قەلبىيىتىنى ئۆستۈرۈش ناھايىتى ئاز بولىدۇ. بۇنداق ئوقۇش شارائىتىدا، بالىلارنىڭ دىققىتى كۆز ئالدىدىكى ئىمتىھاندىن ئۆتۈشتە بولىدۇ-دە، قانچە كۆپ يادلىۋالغانلارنىڭ ئوقۇش سۈپىتى يۇقىرى ھېسابلىنىپ ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مېگە ئىشلىتىپ ئويلاشقا، ئىجاد قىلىشقا سەل قارايدىغان ۋە قارىيلاردا ئۆلۈك يادقا ئالدىغان خاھىش ئۆسۈپ بارىدۇ. دېمەك، مۇشۇ بىر مەسىلىنى ماسالغا ئالغىنىمىزدا، سىزدىكى ئىجادىيەت بۇلىقىنىڭ ياشنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ ئېتىلىپ قېلىۋاتقانلىقىغا، تۇرمۇشتىكى ئىجادىيلىققا يات بولغان ئىللەتلەرنىڭ سىزگە كەلتۈرگەن ئاۋازچىلىقلىرىمىزنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، دادىل ئويلاپ ئىلمى ھەقىقەت ئىزدەش پىلانلىرىڭىزنىڭ چېكىنگەنلىكىگە، بۇنىڭ بىلەن بالىلىق چاغلىرىڭىزنىمۇ دادىل ئويلىيالايدىغان ئۇلۇغ مېڭىڭىزدىكى جەۋلان قىلغۇچى ھاياتىي كۈچنىڭ ئاجىزلاپ كەتكەنلىكى ۋە سىزدىكى ئەقىلدىن ئىبارەت بىباھا قەلۋىنىڭ ۋاراقلىرى يېپىلىپ كەتكەنلىكىگە قايىل بولارسىز؟

سىز يەنە ئىنسانىيەتنىڭ نازا تەرەققىي تاپمىغان چاغلىرىدىكى ئاددىي بولسىمۇ ئىجادىي بولغان ھەرىكەتلىرىنى ئويلاپ بېقىمىز! ئۇ چاغلاردا، ھەتتا ماڭدىغانغا يول يوق بولغاچقا، يېڭىدىن يول ئېچىپ ماڭاتتۇق. چۆل-جەزىرىلەردە جان ساقلاش ئۈچۈن تۈرلۈك ئاماللارنىڭ ھەممىسىنى ئويلاپ تاپاتتۇق. شۇ چاغلاردىكى ھەربىر ھەرىكەت ئىجادىيەت بولماي نېمە؟ ئۇ چاغدا تۇرمۇشىمىزدا ھەممە كەمچىل بولغاچقا، ئىجادىيەت مۇتلەق شەرت ئىدى، ئىجاد قىلمىسىڭىز تۇرمۇشنىڭ قاينىمى سىزنى غەرق قىلاتتى. مانا ئەمدى قۇرۇقلۇق، ھاۋا، سۇ يوللىرى راۋان، تۇرمۇش پاراۋان، ھاجەتلىرىڭىزگە لازىم بولغان، ھەتتا ئانا-بوۋىلىرىمىز تەسەۋۋۇرىدا يوق بولغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى تەل بولدى. سىز

ئىجادىيەت ئۈچۈن ئۈنچۈلا غەم قىلمايدىغان بولدىڭىز، ھەتتا تېخى «ئادەمنىڭ ھېڭىسىدىكى بارلىق قابىلىيەتلەر ئېچىلىپ بولغاندۇ» دەپ ئويلىدىڭىز. مانا بۇ سىزدىكى ئىجادىيەتنى دەپن قىلىدىغان پىسخىكىلىق غەپلەت ئۇيقۇسى بولماي نېمە؟

بىز يەنە ئومۇمىي پىسخىك ئاجىزلىق بولۇپ ئىپادىلىنىۋاتقان روھىي ھالىتىمىزگە قارايدىغان بولساق، ھېڭىمىزدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتلەرنى ئېچىشقا قارشى بەزى خۇنۇك روھىي ھالىتلەرنىڭ ھۆكۈم سۈرۈۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز. ئالايۇق، مەدەنىيەتتىن قورقۇش روھىي ھالىتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان مەدەنىيەت مۇھىتىمىزدا خېلى ئورغۇش بولغان بولسىمۇ، ھازىرمۇ بەزىلەر ئەڭ نادان بىر مەدداھ ۋە ياكى ساۋاتسىز بىر ئاشىق ۋاتىزلىق قىلىۋاتقان يەرگە ئۆزىنى ئاتىدۇ. يۇ، ئىلمۇ-ئىريانىلارنىڭ ھەققانىي كۆرسەتمىلىرىگە پىسەنت قىلمايدۇ. بەزىلەر: «بىلىملىكلەرنىڭ ۋە ھەقىقەت ئىزدىگۈچىلەرنىڭ ئۆمرى كۆتە بولىدۇ» دېگەن ئەقىدە بىلەن بالىلىرىنى چىڭ تۇتۇپ ئوقۇتمايدۇ. بىزدىكى بالا تەربىيەلىشىنىڭ ھازىرقى ئادەت ئېقىمىغا قارايدىغان بولساق گەپ تولا. يازغۇچىمىز ئەختەمنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: بىزدە بالا تۇغۇلىدۇ. 20-25 ياشقا كىرگىچە ئاتا-ئانىسى ئۇنى ئارزۇلاپ يېقىپ چوڭ قىلىدۇ، ئوقۇتىدۇ، ھۈنەر-كەسپلىك قىلىدۇ، چوڭ توي قىلىپ ئۆيلىپ قويىدۇ. 30 ياشقا كىرگىچە ئۇنى، ئۇنىڭ خوتۇنىنى باقىنى يەتمىگەندەك، بار بىساتىنى ئايىماي ئوي ئايرىپ بېرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئاتا-ئانىنىڭ ئۆمرى نەۋرىسىنى بېقىش، ئوغلىنىڭ ئىشىغا قارشى، تاپقان-تەرگە-نىنى ئوغلىغا تۆكۈش، ئوغلىنى يۆلەش بىلەن ئۆتىدۇ. دېمەك، بالا تاپقان بالاسىغا ئۆلگۈچە بالىسى ئۈچۈن ئىشلەپ بۇ دۇنيادىن كېتىدۇ، گۆرگە كىرگىچە بالىسىغا قىلىدىغان خىزمىتى تۈگىمەيدۇ. مانا بۇ بىز ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى زاماندىن بۇيانقى ياشاش ئادىتى. ئاتا-ئانام بوۋام-مومامغا، مەن ئاتا-ئانامغا، بالام ماڭا يۆلىنىپ ياشاش روھى. بۇنداق ساق تۇرۇپمۇ ئۆلگۈچە بىر-بىرىگە يۆلىنىۋېلىپ ياشاش ئۇدۇمى خۇددى توكۇر ھاسىغا تايىنىپ تۇرۇ ماڭالمىغاندەك، ھەر بىرىمىزنى مۇستەقىل ياشاش ئېڭى ۋە ئىقتىداردىن ئايرىلغان روھىي مەجرۇھلارغا ئايلاندۇرۇپ قويماقتا. مىللىتىمىزنىڭ ساپلىقىنى دۇنيا ئاھالىسىنىڭ تۆۋەن قاتلىمىغا چۈشۈرۈپ قويماقتا. بۇنى ئاز دەپ تېخى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، مەكتەپكە ئەمدى كىرگەن ياكى كىرمىگەن ئوغۇللارنىڭ خەتتە تويى، يېشىغا يەتكەن بالىلارنىڭ بۆشۈك تويىلىرىدىمۇ ھەشەم كۆتۈرۈپ، ئەڭ يۇمران قەلبىلەرنىمۇ لاتاپتە خۇمارىدا زەھەرلەپ، پۈتكۈل مىللەتكە قەلب پالچىلىكى يەتكۈزۈش ئەھۋالى كۆرۈلمەكتە. ئوغۇل-قىز تويلىرىنى ھەشەمەتخورلۇققا ئايلاندۇرۇپ، ئوغۇل-قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى ئۆز ئۆيىدە تويىنىڭ ۋاقتى ھەم باشقا تەييارلىق خىزمەتلىرى ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلىدىغان «مەسلىھەت چېيى» نى زال-سالونلارغا يۆتكەپ، بۇ چايىنىڭ تۈرلىرىنى «تونۇشۇش چېيى»، «ئۇچرىشىش چېيى»، «مەسلىھەت چېيى»، «يېڭى مەسلىھەت چېيى»، «قىز مەسلىھەت چېيى»، «ئاتا-ئانىلار مەسلىھەت چېيى»، «كىچىك چاي»، «چوڭ چاي»، «ھاردۇق چېيى»، «خوشلىشىش چېيى»، «چاقىرىش چېيى»، «رەھمەت چېيى»... قاتارلىق 15 خىل «چاي»غا كۆپەيتىپ، داستانلار مەنئىتىنى ئاتا-بوۋىمىز ئەزەلدىن قارشى تۇرۇپ كەلگەن ئىچىملىك ۋە چىكىملىككە كېڭەيتىپ، سازەندىلەر، ناغرىچىلار، سۈرەتچى، سىناغۇچىلار، مۇلازىم خادىملار، ئاشپەزلەرنى خىزمەت قىلدۇرۇشتىن باشقا، نەچچە ئونلىغان ئاپتوبۇس-پىكاپ-لارنى ئىشلىتىپ، نەچچە يۈزلەپ، ھەتتا مىڭلاپ كىشىلەرنىڭ ۋاقتىنى زاپا قىلىدىغان، تاغراپ، داس-داسلاپ، چېلەك-چېلەكلىپ داستان «ئېشىندى» لىرى تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان، مەستلەر، «نوچى» جېدەلخورلار، چاتاقچىلار بازار تاپىدىغان شۆھرەتپەرەسلىكنىڭ ھەشەمەتچىلىكىنىڭ مەيدانىغا ئايلاندۇرۇلماقتا. ھەتتا بەزى كۆڭلى قارا «مەدەنىيەتلىك» لەر «ئوتتۇز ئوغۇل ئولتۇرۇشى» نى «ۋىچىركا» دېگەن روسچە نام بىلەن ئاتاپ، ئەنئەنىۋى يېمەكلىكلىرىمىزنى تاشلاپ باشقا مىللەتلەر ئۇسۇلىدا ئۆزىمۇ ئىسمىنى بىلمەيدىغان قورۇملارنى قۇرۇپ، ئۇيغۇرلار تويىنى ھېچنەمگە ئوخشىمايدىغان كىرىشىملىرى سورۇنغا، توي قىلغانلارنىڭ چېنىنى ئېلىپ جاڭگالدا قويىدىغان بىزارلىق سورۇنغا ئۆزگەرتۈمەكتە. يېتىم-يېسىر، غەرىپ-غۇۋالارغا بېرىلىدىغان نەزىر-چىراغلارنىمۇ باي غوجاملارنى كۈتىدىغان مېھماندارچىلىق سورۇنى، ھەتتا ئۆزىگە مەلۇم بايلىق توپلايدىغان نەپسانىيەتچىلىك سورۇنغا ئايلاندۇرۇپ، مىللىتىمىزنىڭ شەرىپلىك ئەنئەنىسىنى چاكىنىلاشتۇرماقتا. پۇلنى مەنبە قىلغان بۇنداق يامان ئادەت، ئېڭى بىرقەدەر تۆۋەن، شەرىپلىك ئەنئەنىلىرىمىزنى بىلمەيدىغان كىشىلەر ئارىسىدا «بىز ئۇيغۇرلارنىڭ نەزىر-چىراق، توي-تۆكۈن ئادىتى مۇشۇنداق ئوخشايدۇ» دېگەن خاتا تونۇشقا ئايلىنىپ قېلىپ، ئۇلار مىللىي ۋىجدانلىرىدىن ئايرىلىپ كەتتەكتە. مۇشۇنداق يامان ئادەتلەر تۈپەيلىدىن كۆڭلى قارىداپ كەتكەن بىر قىسىم شۆھرەتپەرەستلەر ئۆزلىرىنىڭ توي-تۆكۈن سورۇنلىرىنى كەيىپ-ساپا سورۇنغا، ھاراقەشلىك سورۇنغا ئايلاندۇرۇپ، مىللەت ئەزالىرىنى ئىلىم-پەندە تەربىيەلەشكە تېگىشلىك ئىقتىسادنى ئۇشۇنداق

ئىخلاقسىز سۆلمەتۈزلىق سورۇنلىرىدا بۇزۇپ چېچىپ تۈگەتمەكتە. ئەقىل بىلەن يورۇتۇلمىغان مۇنداق چاكنى مېھىر-مۇھەببەت دۇنيانىڭ قايسى يېرىدىكى قايسى مەلەتتە بار؟ بۇنداق تەييار ئاش-نانغا ۋە زىبۇ-زىننەتكە قانداق ئاتقان مەجرۇھ پىسخىك ھالەت مىللەتنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالىغا توساق ۋە ئەشۇ ئارىسىدا بالىلارنىڭ بويۇنلىرىغا سېلىنغان زىنجىر بولماي نېمە؟ ئەمما، ناھايىتى قىزىق يېرى شۇكى، بۇنداق ئادەملەر خۇددى ئەغلەتون «قانداق پىتى بولسا شۇنداق پىتى قېلىۋېرىدىغان كىشىلەر ناداندۇر» دېگەندەك، بۇرۇن قىلىۋاتقان ئىشلىرىنى شۇ پىتى ساقلاپ تۇرۇۋېرىدۇ، ئەنئىنى ئىك ئاددىي بولغان ئىلمىي ئىشلەپچىقىرىش، زامانىۋى تىجارەت ۋە مال بېقىش، يەرلىك خىلم ئىشبارغا ئىش قوشىدىغان كارخانىچىلىق ئۇسۇللىرىنىمۇ قوبۇل قىلمايدۇ. بەزى جايلاردا ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپكە كەلمەسلىكى، ئوقۇتقۇچىلار ساپلىقىنىڭ بارغانسېرى تۆۋەنلەپ كېتىشى ئارقىسىدا پەيدا بولۇۋاتقان مائارىپتىكى تۆۋەنلەشنىڭ بىر سەۋىيىسى ئەنە شۇنداق روھىي ھالەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ ھال خەلقىمىز ئارىسىدا يامان سۈپەتلىك ئايلىنىش پەيدا قىلىپ، تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرنى بارغانسېرى نادانلىقنىڭ سادىق ھامىيلىرىغا ئايلاندۇرماقتا. تارىختا ئۆتكەن بارلىق بۈيۈك كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك جان-دىلى بىلەن كىتاب ئوقۇپ، قەلب جامىنى ئىلىم شارابى بىلەن تولدۇرۇپ، ئىنسانلارنىڭ ئارىسىغا پەيدا بولغان شۇمۇقۇلار ئۈستىدىن شۇ ئارقىلىق غەلبە قىلىپ، جاھالەت بولۇنلىرىنى ھەيدەپ دۇنيانى بەخت-سائادەتكە باشلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى بىلىدىغان ئەقىلى بار دەپ قارىغان بەزى كىشىلىرىمىزنىڭ، ئايرىم ساندىكى ياش ئوقۇتقۇچىلىرىمىزنىڭ ئۆيلىرىدىمۇ بىرەردىن كىتابلىق يوقلۇقى، ئۇلارنى كەمبەغەل دېسەك، شۇنچە پۇلى كۆپ بايلىرىمىزنىڭمۇ كىتاب سېتىۋالماستىكى، ئۇلارنىڭ كىتاب سېتىۋېلىش سەپىرىنى ھاشار-مەدىكارغا بارغاندەك ئېغىر كۆرىدىغان بولۇۋاتقانلىقى، نەچچە مىليون ئاھالىسى بار خەلق تۇرۇقلۇق، ئۆزلىرىنىڭ جانىجان مەنپەئىتى يولىدا يېزىلغان كۆھەر كىتابلاردىن نەچچە مىڭىنى سېتىۋالماستىكى مانا مۇشۇنداق خۇنۇك روھىي مەۋجۇدلىقنىڭ دەلىلىدۇر. دۇنيادىكى ھەممە مىللەتلەر بىلىم بىلەن پۇل تېپىشنى، تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، پۇل تاپىدىغان تىجارەتلەر ئارقىلىق بىلىم رىقابىتىدە ئۈستۈنلۈك ئىگىلىشىنى ئۆز ئالدىغا مەقسەت قىلىپ قويغان بۈگۈنكى كۈندە، بىزدىكى بۇنداق ئەزىملىكنىڭ پەيدا بولۇشىنى قانداقۇ زامان بەيگىسىدىكى خەلقنىڭ قىلىقى دېگىلى بولسۇن؟! بىر خەلقنىڭ يوقىلىشى تەس، لېكىن بۇنداق ئەزىملىك قىلىش، بىلىمگە، بىلىم بىلەن پۇل تېپىشنى بىرلەشتۈرۈش تەشەببۇسچىلىرىغا نەتۇر قاراش، باشقا مىللەتلەرگە قاراملىق بىلەن مۇشت كۆتۈرۈش شۇ خەلقنىڭ ئۆزىگە ئۆزى ئۆلۈم تىلىشىدۇر.

بارىغا شۈكرى قىلىش ياكى ئۆزىنى ئەمەكلەش روھىي ھالىتى. ئۇزاقچە سېرىقتال كۈن كەچۈرگەن كىشىلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇشقا بولغان تەلپى ئاددىي بولغىنىدەك، بىزدە مەنىۋى تۇرمۇشنىڭ ئىنسانغا خۇۋلۇق يەتكۈزۈپ بېرىدىغان چوڭقۇر قاتلاملىرىنى ئىزدەيدىغان قانائەتچانلىق روھىي ھالىتىمۇ خېلى ئېغىر. بۇنداق روھىي ھالەت ئەمەلىي تۇرمۇشىمىزدا ھازىرقى دۇنيادىكى بەدەننى ئىلگىرىلەش بىلەن ھېسابلاشمايدىغان غاپىللىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنداق غاپىللىق تۈپەيلىدىن ئالغا ئىنتىلمەيدىغان، ئۆتۈپ كەتكەن دەۋرلەر قالدۇرۇپ كەتكەن ۋە ھازىر جانغا ئىسقاتمايدىغان نەرسىلەرگە يېپىشىۋالىدىغان، شۇ تۈپەيلى ئۆزلىرىنىڭ باشقىلار ئالدىدا تاشلاندىق بولۇپ قېلىۋاتقانلىقىمۇ پەسەنت قىلماي يۈرىدىغان پىسخىك ئادەت پەيدا بولۇپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئارىسىدا ئىجادىي پىكىر ۋە دادىل ئىلگىرىلەش تەشەببۇسلىرىغا رەشك بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، جامائەت پىكىرى جەھەتتە ئىجادىيلىققا كاشلا تۇغدۇرۇشتىن ئىزا تارتمايدىغان، ھېچىيپ تۇرۇپ تالانتلىق ئادەملەرىمىزنى ئېچىنىشلىق قىسمەتلەرگە دۇچار قىلىپ، ئۇلارنى مەرىپەت ئاسىنىدىن غالىبلارچە ساقىتىپ، ئۇلار ئۆلگەندىن كېيىن نومۇس قىلماي ھەسرەتلىك مەرسىيە، ھەيۋەتلىك قەسدىلەرنى ئوقۇيدىغان مۇناپىقلىق-مۇ ئۇزۇلمەي داۋام قىلىۋەردى. بۇنىڭ بىلەن كىچىك دائىرىدە بولسىمۇ ئۇششاق-چۈششەك نىزالار بارغانسېرى ئۆرلەپ، ئەڭ ئۇلۇغ ئىشلار ئۈستىدىمۇ غەۋغا پەيدا قىلدى. ئىلىپ-پەن ئىقىمى ۋە يېزا-بازار كارخانىچىلىقىدىن ئىبارەت سانائەتلىك-شىش ھەرىكىتىنىڭ زور بىر تۈركۈم تالانتلىقلارنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە مىللىي قېرىنداشلارنىڭ پاي قوشۇپ ھەمسىدارلىق سانائەت شىركەتلىرىنى قۇرۇشى بىلەن شەكىللىنىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ، خەلقىمىزگە تەلىم بېرىۋاتقان ئايرىم رەھبەرلەر، ئالىملار، يازغۇچىلار، ئوقۇتقۇچىلار ئارىسىدىمۇ مۇشۇنداق ئۇلۇغ ئىشلاردا ئۆزئارا ھەمكارلىقنىڭ، ئۆزئارا ئىززەت-ئېتىزات قىلىشنىڭ مۇھىملىقىنى ئەنەي بىلمەسلىككە سالىدىغان، ئورۇن، مەرتىۋىدە سەل-پەل چوڭايغان ھامانلا چوڭچىلىق قىلىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلدى. ئۆزى ئىتتىپاقلىق دەپ تۇرۇپ يەنە بىرىنى بوزەك ئېتىدىغان ياكى بىرەر قايىل كىشىگە ھەسەتخورلۇق قىلىدىغان بولمىغۇر ھەرىكەتلەر بارغانسېرى كۆپلەگەن كىشىلەرنىڭ چىشىغا تېگىپ، ھەتتا يۇرتۋازلىق بىلەن تەرمە-تەرمە بولۇپ ماي تارتىشىدىغان ئەھۋاللارمۇ تىنچىمىدى. بۇنداق ئەھۋاللار خۇددى ئالا

قانائتلارنىڭ قونداقتا قېرىنداشلىرىدىن ئورۇن تاللىشىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ؛ ئاڭلىشىمچە، ئالاقانلار توختىماي ئورۇن تاللىشىدىغان بىر خىل قۇش ئىكەن. ئالاقانلارنى نەچچە ياكى نەچچە ئونى بىرلىكتە دانلىسىمۇ قونداقتا بىللە تۇرمايدىكەن. قونداقتا قايىسى بولسا يەنە بىرسى چىقىپ چۈشۈرۈۋېتىپ ئۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدىكەن، ئەمما، ئۆزى باشقا قونداقتا چىقمايدىكەن ياكى باشقا قۇشلاردىن قونداقتا تالاشمايدىكەن. ئالاقانلار ھاياتىدا بۇنداق ئورۇن تاللىش ئۈزلۈكسىز داۋام قىلىدىكەن. بۇنىڭ بىلەن باشقا قۇشلار ئالاقانلارنىڭ ئۆزئارا ئورۇن تاللىشى، باشقا ئورۇنلار بىلەن كارى يوقلۇقىنى تاملاشا قىلىدىكەن-دە، ئالاقانلار جەدەللىشىپ يۈرۈپ ئۆلكۈرەلمىگەن ئورۇنلارنىڭ ھەممىنى، مەخكە ئىگىلەپ ئالىدىكەن. ئالاقانلار ئىگىلىشكە تېگىشلىك قونداقتا ھەتتا قونداقتىكى ئورۇنلارنىمۇ ئېڭى ناھايىتى تۆۋەن بولغان قۇشلار ئارىسىدىكى ئالاقانلار ئۆزىنىڭ ئورۇنقا قىلغىنىدىن ئاشۇ كۈنگە قاتتىق يەردە، يۈكسەك ئاڭغا ئىگە ئادەملەر ئارىسىدىكى ئالاقانلار ئادىتىنى ئۆگەنگەن كىشىلەرگە نېمە بولمايچى ئىدى؟ يېقىنقى زامان تارىخىمىزغا نەزەر سالسا، دوستىنى يىغلىتىپ، دۈشمەننى كۈلدۈرىدىغان بۇنداق قوشاق سوقۇشلىرى بىزنى كۆپ تەرەپلەردىن دەرد ئەلەمگە داغلاپ، ئېڭى تۆۋەن، ئىرادىسى ئاجىز، ئەقلى كالتا، يىراقتى كۆرەلمەيدىغان بەزى ئادەملەرنى ئۆز مىللىتىدىن زېرىكىپ چەت ئەلگە قاچىدىغان لامكانلارغا ئايلاندۇرۇپلا قالماستىن، تەرقىيات ئىستىقبالىمىزنىمۇ خۇنۇك-لەشتۈرۈپ، ئەجنەبىيلەرنىڭ نەزەرىگە «تازا بىر راۋاج تاپمايدىغان بىر نەپىلەر ئىكەن-ھا» دېگەن يەرگىچە ئېلىپ باردى، بەزى تۇتقان خەقلەرمۇ بىزنى كۆزگە ئىلمەيدىغان بولۇپ كەتتى، بۇنداق شارائىتتا كىشىلەر قانداقمۇ بىرسى-بىرىگە ئىشەنچ قىلىپ ئەسسالامنى؟ روشەنكى، بۇ كىشىلەرنى بىر-بىرىدىن قورقىدىغان، گۇمانلىنىدىغان قىلىپ قويدىغان ئىشەنچى تىراگىدىيە، ئەجدادلار روھى ئالدىدىكى جىنايەت!

بۇنىڭدىن 2250 يىل بۇرۇن ئۆتكەن ئەيسا ئەلەيھىسسالام ھەتتا «رەقىبىڭ بىلەنمۇ تېزىدىن يارىشۇال» دېگەن يەردە، ھازىرقى مەدەنىيلىك دەۋرىدىكى مىللى قېرىنداشلارنىڭ مۇنداق ئورۇنقا قىلغىنى ئىنسانىيەت ئالىمىگە چۈشەندۈرگىلى بولارمۇ؟! ياق! ھازىرقى دۇنيادا بۇنداق جەدەلخورلۇق ئۆزىگە ئۆلۈم تىلەش بولۇپ، ھەتتا ھەر مىللەت خەقلەرىمۇ ئىناق ئۆتۈش مەملىكىتىمىزنىڭ تاللىۋالغان ئورتاق يولى بولۇۋاتقان يەردە، بۇنداق ئىتتىپاقسىزلىق، ئارازلىق پەيدا قىلغۇچىلارنى دۆلەتمۇ، مىللەتمۇ، دۇنيامۇ راۋا كۆرمەيدۇ. شۇڭا، بۇ مىللەتتە كىمكى ئوغۇزخان ئەتراپىغا ئۇيۇشقان نامغا لايىق چىن دوستلۇقنى بايراق قىلسا ھۈرمەت تاپىدۇ، دوستلۇقنى بۇزسا ۋەلەك بولۇپ چىقىدۇ. يەنە كېلىپ قەدىرلىنىش ۋە باشقىلار بىلەن دوستانە ئۆتۈش ئىنسانىيەتنىڭ مەڭگۈلۈك تەبىئىتى بولغانلىقتىن، دوستلۇقنى قەدىرلىمەيدىغان ئورۇنقا قىلغىلى يېڭىلىمەي قالمايدۇ.

— مەن يالاڭتايغ چىپپ يۈرىدىغان كىچىك بالا ۋاقتىمدا، — دېدى بۇ ھەقتە ئەڭ چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بارغان دانىشمەن كارنىگ، — ئېزوپ مەسەللەردىكى قۇيلىش بىلەن شامالنىڭ ھېكايىسىنى ئوقۇغانىدىم: «بىر كۈنى، قۇيلىش بىلەن شامال قايىسىمىز قۇدرەتلىك دېگەن مەسلىدە تالاش-تارتىش قىپتۇ. شامال: ئەلۋەتتە مەن قۇدرەتلىك، قاراپ تۇر، سەن بىلەن دو تىكىشمەنكى، ئاۋۇ مويسىپىت كىشىنىڭ پەلتوسىنى سەندىن تېز سالدۇرۇۋېتەلەيمەن دېتۇ-دە، شۇ ھامان ئۇ كىشىنى قاتتىق پۇۋلەپتۇ. بىراق، شامال قانچە كۈچىگەنسىمۇ ئۇ كىشى پەلتوسىغا شۇنچە چىڭ ئورۇنۇۋاپتۇ. ئاخىر شامال ھېرىپ توختاپ قاپتۇ. بۇ چاغدا قۇيلىش بۇلۇت ئارىسىدىن چىقىپ، ئوتلۇق نۇرىنى چاچقانكەن، بىردەمدىلا ھېلىقى بوۋاي تەرلىرىنى ئېرتىپ، پەلتوسىنى سېلىۋېتىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن قۇيلىش شامالغا: «مۇلايىملىق ۋە دوستلۇق مەڭگۈ زوۋانلىقتىن غالىب كېلىدۇ» دېتۇ.

ئېزوپ گرېتسىيەلىك قۇل بولۇپ، ئۇ ئەيسا ئەلەيھىسسالامدىن 600 يىل بۇرۇن ئۆتكەن بولسىمۇ، بىزگە كىشىلىك مۇناسىۋەتكە ئائىت نۇرغۇن ھەقىقەتلەرنى ئۆگەتكەن. بىز بۇنىڭدىن ھازىرقى بوستون ياكى بىر مەنەلدىكى كىشىلەرنىڭ بۇنىڭدىن 2600 يىل ئىلگىرىكى ئانىدىكى كىشىلەر بىلەن ئوخشاش ئىكەنلىكىنى چۈشىنىمىز. شامال سالدۇرالمىغان پەلتونى قۇياشنىڭ ئاسانلا سالدۇرغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ ھەقىقەتتىن كىشى قەلبىنى كۆڭلىگە ئازار بېرىش بىلەن ئەمەس، يېقىنلىشىش، دوستلۇق ئىپادىلەش ۋە ماختاش ئارقىلىقلا يىللىقلىقى بولىدىغانلىقىنى بىلىۋالدۇق. بۇنىڭغا قوپاللىق قىلىش ۋە ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق ئېرىشكىلى بولمايدۇ»^①

① كارنىگ: «جەلەندارچىلىق سەنئىتى» شىنجاڭ يىل-ئۆسۈرلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 228-بەت.

ئەقلىگە ئىشارەت، نادانغا جۇۋالدۇرۇشى، بىزدىكى ئىنە شۇنداق چۈپەيلىكلەرنى يوشۇرۇپ، ئۆزىنى ئەمەكلىش روھى ھالىتى شامال سالدۇرالمىغان پەلتونى قوياشنىڭ ئاسانلا سالدۇرالمىغانلىقىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى چۈشىنىلمەسلىك، خەلقنىڭ ئىتتىپاقلىق رايى ھامان قوباللىق، ئۆزئارا ھۇجۇم قىلىدىغان جەدەلخورلۇق نىجاستى ئۈستىدىن غەلبە قىلىدىغانلىقىغا ئېتىقاد قىلمىسلىقتەك تەلۈنلىكنىڭ ئاشكارىلىنىشى بولۇپ، ئۇ ئىنسانىيەت ۋە مىللەت تەبىئىتىگە زىت پەسكەشلىكتۇر.

بىزدە ھەقىقىي قوللىمايدىغان ۋە ناھەقىقە قارشى تۇرمايدىغان ئاشۇنداق پىسخىك ھالەت ھازىرقى كۈندىمۇ ئىسلاھات، ئىشكىنى ئېچىۋېتىشنىڭ غەلبە قىلىشى ياكى مەغلۇب بولۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىجادىيەت قىزغىنلىقىنى مەلۇم دەرىجىدە بوغۇپ تۇرغاچقا، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ قىممەت قارشى يەنىلا كونا پېتىچە تۇرماقتا. ئۇلار ئۆزىمىزنىڭ ئارقىدا قالغانلىقىمىزنى كۆرمىسلىككە سېلىپ ياكى كۆرمىسۇ ئۆزىنى ئەمەكلىپ يۈرمەكتە. بولۇپمۇ بۇنداق پىسخىك ھالەتكە تۆۋەن دەرىجىلىك ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ تىزگىنلىشى قوشۇلۇپ، قىممەت قارشىنى ئىپادىلەيدىغان ئىخلاقى-پەزىلەت، پايدا-زىيان، باي-كەمبەغەللىك، ئوتۇش-ئوتتۇرۇش قاراشلىرىدا يەنىلا ئەنئەنىمىزدىكى ئىچار ھادىسىلەر ئۈستۈن ئورۇنغا ئۆتۈۋالماقتا. بۇنىڭ بىلەن بىلىمگە سەل قاراش، تۆۋەن بىلىم ۋە تۆۋەن قابىلىيەتكە مەمنۇن بولۇپ ئىلگىرىلىمەسلىك، جان ساقلاشقا بىرەر دەخلى چىقىپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ھەر ئىشنىڭ پۇختا ۋە ئەتراپلىق بولۇشىنىلا قوغلىشىپ، يېڭىلىققا كۈچلۈك ئىنتىلىمەسلىك، مەدەنىيەت جەھەتتە ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەتنى زامانىۋى مىللىي مەدەنىيەتكە ئايلاندۇرۇش يولىدا تىرىشچانلىق قاتارلىق ئىللەتلەر كەۋدىلەنمەكتە. ھەتتا پۇل ھەممىنى ھەل قىلىدۇ دەپ، ئىنسانلىق شەرىپىنى يەرگە ئۇرىدىغان ھەرقانداق ئەخمەقلىق ۋە پەسكەشلىكنىڭ ئىلىم-پەن ئارقىلىقلا سۈيۈرۈپ تاشلىنىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلىدىغان بۇزۇقلۇقمۇ بلىش كۆتۈرمەكتە. ئىنە شۇنداق ئىللەتلەر بەزى كىشىلەردە تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنى بايان قىلىش ۋە ئەجدادلىرى ياراتقان تارىخ بىلەنلا ماختىنىپ، ئۆزى شۇنداق شەرىپلىك تارىخ يارىتىشقا زۆرۈر بولغان زامانىۋى ئەقلىي پائالىيەتلەرگە كۈچلۈك ئىنتىلىمەسلىكتەك ياقاۋلۇقنى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا. بەزىلەر مىللىي غورۇر دېگەننى مەملىكىتىمىزدىكى خەنزۇ ۋە باشقا ئىلغار مىللەتلەردىن ئۆگىنىش ۋە ئۇلارغا پېتىشىۋېلىش دەپ چۈشىنىمەستىن، مەست بولغاندا پو ئېتىپ قويۇپ، مەستلىكتىن يېشىلگەندە ئۇتۇيدىغان، بىرنەچچىسى بىر بولغاندا پو ئېتىپ، بىر پۇلغا زىيان بولىدىغان جايدا تامامەن يۈز ئۆرۈيدىغان ئويۇنچۇققا ئايلاندۇرماقتا. بەزىلەر خەلقىمىزنىڭ ئىنسان ھاياتىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئاساسلىق زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى، ئىلىم-پەن تەتقىقاتى خەلقئارا سودا جەھەتلەردە بارغانسېرى ئىقتىدارسىزلىشىپ چىكىنىپ كېتىۋاتقانلىقىمىزنى چوڭقۇر ئالماي، ھۇشىنى يوقاتقان ساراڭلاردەك ئوقۇل نەزمەنلۈك قىلىپ يۈرمەكتە. بۇنىڭ بىلەن ئۇلۇغ بوۋىلىرىمىزنىڭ «تورمۇش ھەرقانچە قىزىقتۇرسۇمۇ، ئۇنىڭغا بېرىلىپ كەتمەڭلار، چىرىكلىشمەڭلار»، «پالمانلارنىڭ ئەدىبىيىتى بېرىپ، ئاجىزلىرىنى يۈلەڭلار» دېگەن ۋەسىيەتلىرى ۋە ئىلىمى ئىككى دۇنيا شاھلىقىدىن ئۈستۈن بىلىدىغان، ئىلىم پەيزىنى پادىشاھلىق كۈچىدىنمۇ ھاياتىمىزنى قۇدرەتكە ئىگە دەيدىغان، ئەقىسسالۇل مەنەل ھەق دەپ، ھەر ئىشنى ھەق قىلىدىغان شەرىپلىك ئەنئەنىسى بوغۇلۇپ قالماقتا. بەزى كىشىلەرنىڭ ئۆزى ئىنە شۇنداق ياقاۋ ھەم نادان تۇرۇقلۇق، ئۆزلىرىنى باشقا مىللەتلەرگە ئەستايىدىل سېلىشتۇرۇپ تۆگەنمەي، قۇرۇق شونارلار بىلەن چېكىدىن ئاشقان بىلەرمەنلىك قىلىشى بىزدىكى نادانلىقنىڭ ئەڭ شەرمەندە كۆرۈنۈشىدۇر.

مەدەنىيەتسىزلىكنى ئىسلىس قىلغان يۇقىرىقىدەك روھىي ئىللەتلەر بىزدىكى خېلى كۆپ كىشىلەرنىڭ تەپەككۈر ئۈسۈلىدا تۇرغۇنلۇقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ياقاۋلۇق، ھورۇنلۇق ئىنسانلار تارىخىدا ھەرگىز ياخشى نەتىجە بەرمىگەن. ھەرقانداق بىر ئىجادىيەت بولغاندا، بۇرنىنىڭ ئۈچىنى كۆرىدىغان ۋە كۈنلىق بىلەن جان بېقىشقا ئۇرۇنىدىغان بىر تۈركۈم جاھىل كۈچلەرنىڭ قورشاپ ھۇجۇم قىلىشىغا ئۇچراپ تۇرغان. يېڭىلىقنىڭ نەتىجىسى قانچە شانلىق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، خۇراپىيلىق تەرىپىدىن «غەربىي مەخلۇق»، «جىدىتلىق» دەپ قارىلانغان. بىزنىڭ ئارىمىزدىكى بەزى كىشىلەردىكى پىسخىك ياقاۋلۇقمۇ ئۇنىڭدىن كۆپ پەرقلەنمەيدۇ. نەچچە ۋاقىتتىن بېرى داۋام قىلغان داشقازاننىڭ تەلىقىنى يېيىش ئادىتى يەنە تېخى تۇرغۇن تەپەككۈر ئۈسۈلغا يۆلىنىۋېلىشى روھىي ھالىتىنى قوشتى. تەپەككۈر قاششاقلىقنىڭ بۇ ئىككى خىل ئالامىتى مەدەنىيەتتە قانچە ئارقىدا قالغان جايلاردا شۇنچە كۈچلۈك تۈردە ئۆزىنى ئىپادىلەپ، رېئال ھاياتنى ياخشىلاشقا قانچە كۈچلۈك ئىنتىلگەن كىشىلەرگە شۇنچە كۈچلۈك تۈردە قىزىلگۈزلۈك قىلىدىغان پىسخىك ئىسلىن بولدى. تەپەككۈر تۇرغۇنلۇقنى ماسالغا ئالسا، يېزا ۋە كىچىك شەھەرلىرىمىزدىكى تەپەككۈرى تۇرغۇن كىشىلەر

تار نەزەر دائىرە ۋە بۇرنىنىڭ ئۈچىدىكى كۆرۈش ئۇسۇلى بويىچە ۇرغۇن تەپەككۈر قىلغانلىقتىن، ئىلمىي ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىش، يېزا-بازار كارخانىلىرىدىن ئىبارەت سانائەت قۇرۇش ك قىيىنچىلىقلىرىغا بەرداشلىق بېرەلمەي «ئەتنىكى قۇيرۇقتىن بۈگۈنكى ئۆپكە باخشى» دېگەن ئەقەدە بويىچە، قىسقىغا ۋاقىت ۋە ئازغىنە كۈچ بىلەن قولغا كېلىدىغان تارقاق ئىگىلىك بىلەن بولۇپ كەتتى، سەل-پەل پەمى بارلىرىمۇ باشقا. ھەرلەردىن تەبىئىي تاۋار ماللارنى ئۆز شەھەرلىرىگە ئېلىپ كېلىپ سېتىشنىلا بىلدى، خالاس. سودىگەرلىك ئۇلۇغ ئىش. ئۇ بىر خىل مەدەنىيەت، ئۇ ئىگىلىك تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينايدۇ، ئەلۋەتتە. ئەمما، كىشىلەرنىڭ ئومۇمىي ساپاسى ئۆستۈرۈشتە بۇنىچىلىك سەۋىيە تېخى كۆپايە قىلمايدۇ.

بۇلاردىن كۆرگىلى بولىدۇكى، تەبىئىيەت ۋە مىللىي مەدەنىيەت مۇھىملىرىدىكى ئىنسانىيەتكە تېخىمۇ گۈزەللىك بېغىشلايدىغان ئىجادىي قابىلىيەتنى توسۇپ، مېڭىڭىزدە توغرىسىغا يېتىۋالغان دۈشمەن ئەنە شۇ بالىلىق چاغلار ۋە قىيىن شارائىتلاردىكىدەك ئەركىن تەسەۋۋۇرلارنى بوغۇۋالغان پىسخىك ئىللەتلەر ۋە مىللىي مۇھىتمىز يېتىشتۈرگەن پىسخىك ئاجىزلىقلار بولۇپ، ئەگەر بىز يوشۇرۇن قابىلىيەتلىرىمىزنى ئېچىش ۋە ئۇنى تولۇق ئىشقا سېلىش ئارقىلىق پارلاق ھايات تارىخىمىزنى يازماقچى بولىدىكەنمىز، ئالدى بىلەن ئۈمىدىمىزنىڭ، مەيۈسلۈك، ئىشەنچسىزلىكنى چىقىرىپ تاشلاپ روھىمىزنى ساغلاملاشتۇرۇشىمىز، ئۆزىمىزنى قەدىرلىشىمىز، ئۆزىمىزدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتنىڭ ئۇلۇغ قۇدرىتىگە تولۇق ئىشەنچ تۇرغۇزۇشىمىز، ئاقىل ئالىملار ۋە دانىشمەن پەيلاسوپلارنىڭ چوڭ مېڭە ھەققىدىكى ھېكمەتلىرىگە قۇلاق سېلىپ، ھازىرقى ھورۇن ھەم بىخوت، قاتماق، ئاقابىللىقىمىزنى ئۆزگەرتىشىمىز كېرەك.

تېخىمۇ كونكرېت ئېيتقاندا، بۈگۈنكى كۈندە بىزنىڭ ئارىمىزدا خەلقىمىزنىڭ شوھرىتىنى يەرگە ئۇرىدىغان بىر-بىزىمىز كۆرەلمەسلىك، ھەسەتخورلۇق، يالغانچىلىق، ئالدامچىلىق، چىقىمچىلىق، ئۆچەكشىش، پىتىنخورلۇق ئىللەتلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى؛ ئىلغار رايون، خەلقلەرنىڭ تەرەققىي قىلىپ نەگە بارغانلىقى بىلەن ھىسابلاشماي، باشقىلار بىلەن بىلىم، ئىقتىدار جەھەتتە بىسلىشمەي، ئەكسىچە زىددىيەت ئۇرۇقلىرىنى چىچىپ يۈرۈيدىغان نادانلىقلىرىمىزنى؛ غايىلىك ۋە ئەمگەكچان ئەۋلاد تەربىيەلىشى بولىدىكى پايدىلىق ئەمەلىي ھەرىكەتلەرگە جان تىكمەي مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلىدىغان، بىكار تەلەپلىك، ئويۇنخۇمارلىق، ئۆز-ئۆزىدىن قانائەتلىنىدىغان، سۆلمەتۈزلىققا بېرىلىدىغان، مىللىتىمىزنىڭ تارىختىكى تۆھپىلىرىدىنلا قانائەتلىنىپ يۈرۈيدىغان بىخودلۇقلىرىمىزنى؛ مىللىتىمىز ئارىسىدىكى بەزى كىشىلەرنىڭ ئەخلاقتا پەسلىشىپ، «خوتۇن بېدىكلىرى» گە ئايلىنىپ كەتكەنلىكىمىزنى؛ بەزىلەرنىڭ ھاراقكەش، بەزىلەرنىڭ يۇرتتاز، بەزىلەرنىڭ ئىستىلدا چىرىك، بەزىلەرنىڭ گېيىدە تۇرمايدىغان ئىككى يۈزلىمە، يەنە بەزىلەرنىڭ دوستلۇقنى قەدىرلىمەي كۆرۈۋەتمەز-ھەپ شەكىللەندۈرۈپ يۈرۈيدىغان «جىدەل خۇمارلىق» لىرىنى؛ بەزىلەرنىڭ ئىلىم-پەن ئارقىلىق ئىقتىدار ئىگىلىيدىغان ئۇنداق پۇرسەتلەردە نوقۇل مەمۇرىي دەرىجە قوغلىشىپ ئىسسىق بىلىملەردىن خەۋەرسىز ۋالاقەتەككۈرلارغا ئايلىنىپ كېتىۋاتقانلىقىمىزنى؛ شۇنداقلا تارىختا نۇرغۇن زەمپەرلەر قۇچقان بۇ مىللەتنىڭ بۈگۈنكى يېڭى دەۋرنىڭ قەدىرىگە يەتمەي، ئۆز پەرزەنتلىرىنى ئوقۇشىمىز قالدۇرۇپ، ئۇلارنى «كۆزى ئوچۇق قارىغۇلار» دىن قىلىپ قويۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ يېتىپ، بۇ ئىللەتلەرنى مىللەتكە كۆيۈنۈش يۈزىسىدىن قەتئىي ئۆزگەرتىپ، جۇڭگودىكى مىللەتلەر قاتارى زامانىۋى خەلق بولۇش ئۈچۈن ئومۇميۈزلۈك ئاتلىنىشىمىز كېرەك.

چۈنكى، ئىللەتلەر تۈزەلمەسە مىللەت تۈزەلمەيدۇ، مىللەت ئۆز ۋۇجۇدىدىكى ئۇ ئىللەتلەردىن قۇتۇلمىسا، ئۇنىڭ ساپاسى بارغانسېرى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ، ھەتتا مىللەتنىكى بۇ ئاجىزلىق ۋە ئىللەتلەر قىيامەت قىيىنغا ئايلىنىپ بېشىمىزنى يەيدۇ. بىزنىكى بەزى كىشىلەر بىزنىڭ ئۆزىمىزنى بىلىش ۋە ئېتىراپ قىلىش ئاساسىدا پىسخىك ئاجىزلىقلارنى تونۇشىمىزنى توغرا تونىيالمىي، ئاجىزلىقلىرىمىز، ئەيىب-نۇقتىلىرىمىزنى كۆپ دەپ كەتسەك، مىللىي غورۇرىمىزغا دەخلى يېتىقالمىكەن دەپ ئەنسىرىيدۇ. دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەر ئۆز دەرىۋازلىرىنى دۇنيانىڭ ھەممە تەرىپىگە قاراپ ئاچقاندا، ئۆزلىرىدىكى دۇنيا مىللەتلىرى ئالدىدا چاندىغان ئاجىزلىقلارنى تۈزىتىشنى مىللىي غورۇرنى يەرگە ئۇرۇش دېمەستىن، بەلكى تۆۋەن سەۋىيىدىكى تار مىللىي ئاڭنى دۇنيا سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈش، يالغانلارنى ئۆزىنى ئەمەكلىيدىغان بىز تەرەپلىمە پوچىلىقنى ئۆزگەرتىش، ئۆزى-ئۆزى تەسەنلەيدىغان تارقاق ئىگىلىكنى دۇنيا بازىرىنى نىشان قىلغان زامانىۋى ئىگىلىككە ئۆستۈرۈش، دۇنيانىڭ ئالدىنقى قاتارىدىكى سەۋىيىنى قوبۇل قىلىپ ئۆزلىرىدە دۇنياۋى تالانتلىق ئادەملەرنى يېتىشتۈرۈپ چىقىشنىڭ زۆرۈر شەرتى دەپ قارىغان ئىكەن، بىزمۇ ئۆزىمىزنىڭ يامان ئىللەت، ئاجىزلىقلىرىمىزنى يوشۇرماي ئېچىپ تاشلاپ ۋە تۈگىتىپ مىللىي روھنى ساغلاملاشتۇرۇشنى ئۆزىمىزنىڭ تارىخىي شەخىپىلىرىمىزنى ساغلاپ قېلىش ۋە

ئۆستۈرۈشنىڭ ئەخلاقى بۇرچى؛ مىللىي غورۇرنى ئۆستۈرۈشنىڭ زۆرۈر شەرتى دەپ قارىشىمىز كېرەك. چۈنكى، دۇنيادا ئەيىبىمىز ھېچنەمە بولمىغاندەك، ئەيىبىمىز خەلقىمۇ بولمايدۇ. مەلۇم خەلقنىكى ئەيىپ نۇقسانلار گەرچە ئۇنىڭ تەرمەقىياتىنى مەلۇم مەزگىللەردە مەلۇم تەرىپلەردىن تۈسۈپ تۇرىمىز، ئىدىيە، پىكىر دېگەن ئەمەلىي تۈرمۈشتىن تۆرەلگەنلىكتىن، ئۇ خەلق ئۆز ئەيىپلىرىنى بىلىپ يېتىپ، ساۋاقلارنى قوبۇل قىلغاندا بولسا، ساۋاق قىلىنغان ئەيىپ نۇقسانلاردىن چۆچۈپ ئويغىنىپ، ئۆز خەلقىنىڭ تارىخىي ئۈستۈنلۈكىنى ياراتقان شەرىپلىك ئارتۇقچىلىقلىرىنىڭ تېخىمۇ تولۇق جارى بولىشىغا تۈرتكە بولىدىغان يېڭى ئىدىيە، ئىلغار پىكىر ھاسىل قىلىدۇ. مانا بۇ ئەقىل تېپىپ ئۆز كۈنەھلىرىغا تۆۋە قىلغۇچى خەلقلەرنىڭ بەخت مەنزىلىگە قارىتا ئېچىلغان يېڭى يولدۇر. بۇنىڭدىن 2500 نەچچە يىلى بۇرۇن جۇڭگودا ئۆتكەن ئۇلۇغ پەيلاسوپ لاۋزى «ئۆزىڭنى بىلگەنلەر زېرىك، ئۆزىنى بىلگەنلەر دىنلادۇر» دېگەن بولسا، مۇھىمىيەت ئەلەيھىسسالام يېنىدا تۇرغان ئەمرو ئىبنى ئىس: ئاگاھ بولۇشقا تېگىشلىك ئىللەتلەر بار «بۇ ئىللەتلەر راھەت-پاراغەتتىن جاپا-مۇشەققەتكە ئايلاندۇرىدۇ؛ پاراۋانلىقتىن نامراتلىققا ئايلاندۇرىدۇ؛ شان-شۆھرەتتىن نومۇس-خورلۇققا ئايلاندۇرىدۇ. مەن سىلەرنى پەرزەنتى ئاز تېپىشقا، تىرىشچان، ئىقتىسادچىل بولۇشقا، پۇل-مالنى بۇزۇپ-چاچماسلىققا، قۇرۇق گەپنى ئاز قىلىشقا دەۋەت قىلىمەن»^① دېگەنلىكى ھەر بىر خەلقنىڭ ئۆزىنى بىلىش، ئۆزىنى ئېتىراپ قىلىشى «دانىشمەنلىكنىڭ ئالدىنقى شەرتى»، ھەر بىر مىللەتنىڭ ئەقىل تېپىشى، بەختىيارلىقىنىڭ ئالدىنقى شەرتى، ئۆز تەرمەقىياتىنى قولغا كەلتۈرىشىدە ئۆزىنى بىلىش ھەرىكىتىنىڭ بىر خىل تارىخىي ئىزچىللىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بىز نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ئۆزىمىزنىڭ مەلۇم جەھەتلەردىكى ئارتۇقچىلىقىمىز ياكى تارىخىنىڭ ناھايىتى مۇقەددىم ۋاقتىدا دۇنيا مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىلىرىمىز بىلەن بىز ئۇنداق ئۇلۇغ، بۇنداق ئۇلۇغ دەۋىلىشقا كۆتۈپ قالغانلىقتىن، ھازىرقى كۈندىمۇ ھەقىقىي تەرمەقىياتقا ئېرىشكەن خەلقلەرنىڭ ئالدى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئاجىزلىقلىرى، ئەيىپ-نۇقسانلىرى، ئۈستىدىن غەلبە قىلغۇچىلار ئىكەنلىكىنى تولۇق بىلىپ يېتەلمەيۋاتىمىز. بۇ بىرىنچىدىن، ھازىرغىچە قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەت ۋە بۇ مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئاساس سالغان ئارتۇقچىلىقىمىزنى يېڭىچە مىللىي مەدەنىيەت ئەربابلىرىمىز ئارقىلىق دۇنياغا تېخىمۇ كەڭرى تونۇتۇش ئۈچۈن پايدىسىز بولسا، ئىككىنچىدىن ئۆزىمىزنىڭ ئەيىپ نۇقسانلىرىمىزنى قامچىلاپ يوقىتىپ قەد كۆتۈرۈشىمىز ئۈچۈنمۇ پايدىسىز دۇر. ماركسىزممۇ ھەرقانداق خەلقنىڭ ئادەت ۋە پىسخىكىسىدىكى تەرمەقىياتقا زىت بولغان پىسخىكىلىكىنى تونۇش، تازىلاشنى شۇ مىللەتكە مەسئۇل بولۇشتىكى تارىخىي بۇرچ، مىللەتنىڭ كۈرمىش ئىرادىسىگە ئىلھام بېرىش، ئۇنى قايتىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقارمىش بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەيدىغان قىلىشتىكى مۇھىم شەرت دەپ قارايدۇ. شۇڭا، ئىنگىلىس نىمىس مىللىتىدە مەۋجۇت بولۇۋاتقان چاكانا مىشچانلىق ئادىتىنى نىمىسلارنىڭ ئۆز بەختى ئۈچۈن بولغان ئەمگەك ھەم كۈرمىش جەريانلىرىدىكى چىدىماسلىق، پىسخىكىلىك دەپ قاراپ، بۇنداق مىشچانلىق «گېرمانىيىدىكى بارلىق سىنىپلارنى بۇلغاپ، گېرمانىيىنىڭ ئىرسىيەتلىك كىسىلىگە ئايلاندى، قۇللارچە باش ئېگىش، خۇشامەت قىلىشنىڭ ۋە نىمىسلاردىكى بارلىق ئەنئەنىۋى رەزىللىكلەرنىڭ ئىلھام بىر تۇققىنى بولۇپ قالدى. بىزنىڭ مانا مۇشۇ ئادەتلىرىمىز بىزنى چەت ئەللىكلەرنىڭ ھەزىل قىلىشى ۋە كۆزىگە ئىلما سىلىقىغا ئېلىپ بارماقتا. ئۇ بىزنىڭ چۈشكۈنلىشىپ كېتىشىمىز ۋە ئىرادىمىزنىڭ بوشاپ كېتىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب» دېگەن. دېمەك، بىزنىڭ ھازىرقى كۈندە پىسخىك ئاجىزلىقلارنى تىلغا ئېلىشىمىز، ئۆزىمىزنىڭ ماختانچاق ۋاقىتلىرىمىزدا بىيەرۋالىق بىلەن سەل قارىغان، ئاددىيلىق بىلەن ئىنكار قىلغان، بېكىنىملىك بىلەن «قۇدۇققا كىرىۋېلىپ جاھان مۇشۇ» دېيىدىغان پاقىلارنى دورىغان ۋاقىتلىرىمىزدىكى سەۋەنلىكلىرىمىزنى ئۆزىمىز سوتقا چىقىرىش، بىزنى چۈشكۈنلۈككە ئېلىپ بارىدىغان، ئىرادىمىزنى بوشلشتۇرۇۋېتىدىغان بىزنى باشقىلارنىڭ ئالدىدا ئەرزىمىس قىلىۋېتىدىغان ئاپەتلەرنى يوقۇتۇش بولۇپ، بۇنداق ئەسلىمە ۋە تۈزىتىش نەسلىمىزنى قۇرۇتۇشقا خىرىس قىلىۋاتقان خىرىيىغا قارشى تۇرۇش، خەلقىمىزدىكى پاكىز ۋە نورمال بولغان توي، مېھماندارچىلىقلارنىمۇ بۇزۇپ، ئۇلارنى پۈتكۈل مىللەتنى ئىقتىسادىي جەھەتتە ھالسىرتىدىغان ھەشەمچىلىك سورۇنغا ئايلاندۇرۇشقا قارشى تۇرۇش، قىسقىسى، بىزنى زىمىپلەشتۈرۈپ، بەختى-ئامەت، شان-شۆھرەت، بەخت-سادامەت، ئىز-زەم-ھۆرمەتتىن مەھرۇم قىلغۇچى بارلىق مىشچانلىقلارغا قارشى تۇرۇشنىڭ بىلش تۇققىسىدۇر. بىلىشىمىز كېرەككى، ھەرقانداق بىر مىللەت ئۆزىنىڭ قالا، ناچار ھالىتىنى ئۆزلىرى ئۆزگەرتىمىگىچە، ئۇنى ھېچكىم ئۆزگەرتىپ بەرمەيدۇ.

① «رامزاننىڭ ئون يەتتىنچى كۈنى» دىن ئېلىندى.

2. يوشۇرۇن قابىلىيەتمىزنى ئېچىشنىڭ شەرتى

بىزنىڭ مېڭىمىز ناھايىتى مول قابىلىيەت كانى بولۇش بىلەن تەڭ، يەنە ئەڭ نازۇك، سەزگۈر، ھەرىكىتى مۇرەككەپ بىرخىل ماشىنا. بىزدە چوڭ مېڭىدىن ئىبارەت يوشۇرۇن قابىلىيەت كانى بولسىمۇ، ئۇنى ھەرىكەتلەندۈرۈش ئۇسۇلىمىز توغرا بولمىسا، ئۇ كانىنى ئۈنۈملۈك ئاچالمايمىز. ئۇنى بىرخىل ئۇسۇل بىلەن ھەرىكەتلەندۈرسەك بىزنى ئۇتۇققا ئېلىپ بارسا، يەنە بىرخىل ئۇسۇل بىلەن ھەرىكەتلەندۈرسەك مەغلۇبىيەتكە ئېلىپ بارىدۇ. ئۇنى توغرا ئۇسۇل بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈش نامامىن ئىدىيىۋى تەربىيىلىنىشكە باغلىق بولۇپ، خۇددى ئادەمنىڭ زېھنى قابىلىيىتى، ئىممۇنىتېت كۈچى، فىگورسى، ئۆمرى بەزى يېمەكلىكلەر بىلەن ياخشىلىنىپ بارسا، يەنە بەزى يېمەكلىكلەر بىلەن ناچارلىشىپ بارغانغا ئوخشايدۇ. بۇنداق ئىكەن، ئاكتىپ ئىدىيە بىلەن تەربىيىلىنىش مېڭىمىزدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتنى ئېچىشنىڭ شەرتى بولىدۇ. بىراق، ئىدىيىۋى تەربىيىلىنىشنىڭ ئۈزۈقلۈكى يېمەكلىكلەردەك بىر نەرسىگە قايچىلاپ ئالدىنغان ياكى بازاردىن سېتىۋېلىشقا بولىدىغان نەرسە ئەمەس، بەلكى سىزنىڭ مۇھىتىڭىز - سىزنىڭ ئېڭىڭىزغا تەسىر قىلىدىغان ئىشلاردۇر. بىزنىڭ مۇشۇ جەھەتتە تەربىيىلىنىشىمىز بىزنىڭ ئادىتىمىزنى، پوزىتسىيىمىزنى، خىللىقىمىزنى بەلگىلەيدۇ. ئويلاپ باقايلى، بىز جۇڭگودا ياشاۋاتقانلىقىمىز ئۈچۈن قىلغىلىرىمىز جۇڭگوچە بولىدۇ، بىز يەنە ھەرخىل مىللەتتىن بولغانلىقىمىزدىن ئادەتلىرىمىز ھەرخىل بولىدۇ. ئادەتلەنگەن ھەرىكىتىمىز، تىلىمىز، قىزىقىشلىرىمىزلا ئەمەس، ھەتتاكى يول يۈرۈشىمىز، يۆتىلىشىمىز، ئىش-ئان، چاي-دۇغلارنى ئىچىشىمىز مۇ پەرقلەنىپ تۇرىدۇ؛ مۇزىكا، مەدەنىي مەشغۇلاتلىرىمىزدىن تاكى تەقى-تۇرقىمىزنى رۇسلاپ يۈرۈشىمىز، كىيىنىشىمىز مۇ ئوخشامايدۇ. مانا بۇنداق ئوخشىماسلىقلار بىزنىڭ ئوخشىمايدىغان مۇھىتلاردا تەربىيىلەنگەنلىكىمىزدىن بولماي نېمە؟ بۇلاردىن تېخىمۇ روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، بىز ئىدىيىۋى جەھەتتە تەربىيىلىنىشتىن ئىبارەت ئەمەلىيەت ئىمتىھانىدىن ئۆتمەي تۇرۇپ مېڭىمىزدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتنى ئۈنۈملۈك ئاچالمايمىز. بۇنداق ئىكەن، بىز ئىدىيىۋى مۇھىتىمىزدا كىملىرىنى ئۈلگە قىلىمىز ۋە قانداق تەربىيىلىنىمىز؟ ئالدى بىلەن بۈيۈك غايىلىك ئاكتىپ ئىدىيىدىكى ئادەملەرنى ئۈلگە قىلىپ، پاسسىپ ئىدىيىدىكى ئادەملەرنىڭ مۇقەممىغا توۋلاشتىن ئۆزىمىزنى تارتىمىز. چۈنكى بىز پاسسىپ ئىدىيىدىكى ئادەملەر بىلەن بىللە بولساق ۋە ئۇلار نېمە دېسە شۇنىڭغا ئەگىشىپ يۈرسەك مېڭىدىن ئىبارەت ماشىنا پاسسىپ ئۇسۇل بىلەن ھەرىكەتلىنىپ بىزنى مەغلۇبىيەتكە ئېلىپ بارسا، بۈيۈك غايىگە ئىگە ئاكتىپ ئادەملەر بىلەن بىللە بولساق ۋە ئۇلارنىڭ دانا سۆزلىرىگە ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تۈرمۈشىمىزنى ياخشىلاش يولىدا مۇستەقىل كالا ئىشلىتىشنى ئۆگەنسەك، مېڭىدىن ئىبارەت سىرلىق ماشىنا ئاكتىپ ئۇسۇل بىلەن ھەرىكەتلىنىپ، بىزنى ئۇتۇققا ئېلىپ بارىدۇ.

بۇنداق ئېيتىشىمىزدىكى سەۋەب شۇكى، پاسسىپ ئىدىيىدىكى ئادەملەر ئادەم ھاياتىغا كۆپ ھاللاردا فېزىئولوگىيىلىك ئەھمىيەتتىن قارايدۇ، ئەمما، بۇنداق قاراشنىڭ ئادەم ھاياتىغا نىسپەتەن قىممىتى زور بولمايدۇ. پاسسىپ ئىدىيىدىكى ئادەملەر قورساق تويغۇرۇشنىڭ كويىدا كەلگۈسىگە ئىشەنچ قىلالماغىچقا، ئۆز مۇھىتىنى ئەلالاشتۇرالمىيالا قالماستىن، بەلكى مۇھىتىنى ئەلالاشتۇرغۇچىلارغا تاپ-تەنە قىلىش بىلەن ئۆتىدۇ. سىزگە ئۇمۇ بولمايدۇ، بۇمۇ بولمايدۇ دەۋاتقان ئادەملەر ئەنە شۇ خىلدىكى ئادەملەردىندۇر. ئۇلارنىڭ ئۇنداق دەپ تۇرۇۋېلىشى ئۆزى ئىنسان تەبىئىتىدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتلەرنى ئېچىش بايىدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغانلىقتىن بولۇپ، ھەر قاچان سىزنىمۇ ئۆزىگە ئوخشاش مەغلۇبىيەتچىگە كە ئايلىنىدۇرۇشنى ئويلايدۇ. ئۇلارنىڭ تىلىدىن سىز مۇنداق سۆزلەرنى ئاڭلايسىز:

- ئېڭىز ئۆسكەن دەرمخنى شامال سۇندۇرىدىغانلىقىنى بىلمەمسەن؟
- بۇنچۇلا قىلىپ نېمە قىلاتىڭ، ئەل قاتارى يۈرسەڭ بولىمىدۇ؟
- اھلىمۇ خېلى بىر ئادەم بولۇپ قالدىڭغۇ؟ يەنە نېمىگە ھاسىزلاپ يۈرسەن؟
- كۈننىڭ سېرىقىنى كۆرەي دېسەڭ، ئەمدى بولدى قىل.
- ئۆزۈڭنىلا ئويلىماي قېرىنداشلىرىڭنىمۇ ئويلاپ قوي.
- ھالۋىنى ھېكم، تايغانى پېتىم يېگەندەك، سەن: «ئىجاد قىلىدەم» دېگەن بىلەن، ئانچىكىم ئادەملەرنىڭ ئەمەل تۇتۇۋاتقانلىقىنى كۆرمىدىڭمۇ؟
- شۇنچۇلا شەرىپكە تويماي، موللاق ئاتىمىن يەنە!

— تولا شاپاشلاپ كەتمە، بۇ دېگەن ئىش قىلغانلاردىن كۆپرەك قۇرۇق گەپ قىلىدىغانلار ئۇتۇپ چىقىدىغان جاھان!

.....

بۇلار غۇۋالىق، قاينۇ، ئۈمىدسىزلىك، روھىي چۈشكۈنلۈك، مەغلۇبىيەتچىلىك بولماي نېمە؟ بىراق، ئادەمنى پەلسەپە ئەھمىيىتىدىكى ئالاھىدىلىك كۈچەيتكەن، بىئولوگىيىلىك تەدرىجىي ئىلگىرىلەش زەنجىرىدىن گەۋدىلەندۈرۈپ پاراسەتلىك ھاياتنىڭ ۋەكىلىگە ئايلاندۇرغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتلەرنى ئېچىشقا قارشى پاسسىپ پىكىردىكىلەرنىڭ كېيىنكى ئەمەل قىلىش ئۆزىگە-ئۆزى ئورا كولاش بولىدۇ. چۈنكى ئۇلار ئادەمگە يالغۇز فىزىئولوگىيىلىك نوقتىدىن قارايدىغانلىقى بىلەن دانالىقتىن مەھرۇم بولغان ئۆلۈك كۆڭۈللەرنىڭ ۋەكىللىرى بولۇپ، ئۆلۈك كۆڭۈللەردىن ئەركىن شوخسۇپ تۇرلۇۋاتقان كۆڭۈللەرگە قارشى پىلىسىپ گەپلەردىن باشقا نەرسە چىقمايدۇ. ئۇنداق پاسسىپ گەپلەرنىڭ كەينىدىن ماڭغاندا ئادەم ئىلگىرىلەش جاسارىتىنى يوقىتىدۇ. مېڭىسىدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتلەرنى ئېچىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش بويىچە تۈزگەن كەلگۈسى پىلانلىرىنى ۋەيران قىلىدۇ.

بۈيۈك غايىگە ئىگە ئادەملەر ئىنسان ھاياتىغا كۆپ ھاللاردا پەلسەپىۋى ئەھمىيەتتىن قارايدۇ. ئۇلار ئادەمنىڭ دۇنيادىكى ھەممە شەيئەلەرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغى بولۇشى، يەنى ئىنسانلىق كەلتىرىنى پىكىر قىلىشتىن دەپ بىلىپ، ئادەمنىڭ ھەر قېتىملىق مەغلۇب بولۇشىنى بىلىشنىڭ ئۆزەكى ھالىتى دەپ زادىلا مەيۈسلەنمەيدۇ. ھەر نېمە بولسا يېڭى يۈكسەكلىكنى دەپ ئىزدىنىدۇ. بىر ئادەمنىڭ ئۇتۇش-ئۇتۇرۇشىنى بەلگىلەيدىغان نەرسە، ئۇنىڭ تەقى-تۇرقى، ئېگىز-پەسلىكى، ئورۇق-سېمىزلىكى، ئاتىلە — كەسىپى، قايسى مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلىك شادامەتلىسى ئەمەس، بەلكى ئىدىيىنىڭ بۈيۈك ياكى خۇنۇكلۇكى دەپ قاراپ، ئىدىيىۋى ئاسارىتىدىن ئۆزىنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن جاسارىتىلىك ئىدىيىلەرگە ھامىي بولىدۇ. ئايلا-تەنچىلەرنىڭ تەقىدىلىرى دىستىدىن چاكنىلىققا بلىش ئەگمەيدۇ، زادىلا چۈشكۈنلەشمەيدۇ. ئارىمىزدىكىلەرنىڭ «پۇل بولمىسا ئىش قىلغىلى بولمايدۇ»، «مىڭ تىرىشقان بىلەن ئامەت كەلمەسە بىكار»، «بىلىمىڭ بولسىمۇ يۆلەنچۈكىڭ بولمىسا ئۆزلىيەلمەيسەن» دېگەندەك سۆزلىرىدىنمۇ بوشاپ كەتمەستىن، ھامان بىر كۈنى ئۇنۇق قازىنىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. بۇلار كەلگۈسىگە ئۈمىد باغلاپ بەختكە قاتتىق تەلپۈنىدۇ. ئۇلار خۇش ئاۋاز، ئۇتقۇچى، ئۆسكۈچى، كامالەت ئىزدىگۈچى، بىرىنچى، ئەڭ ياخشى، ئەڭ ئۇلۇغ بولۇشنى ئارزۇ قىلغۇچى، شۇ تۈپەيلى يامانلىق، ئىككى يۈزلىملىك، رەزىللىك، مۇناپىقلىق ھەمدە ئىنسان بەختىنى كۆپۈككە ئايلاندۇرىدىغان پىسخىك ئاجىزلىقلارغا ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق ئىنسان گۈزەللىكىنى مەھىيىلىگۈچىلەردۇر. شۇنداق بولغانلىقتىن، ئۇلار ھەر قاچان ئىزدىنىدۇ، چوڭقۇر تەپەككۈر قىلىدۇ. تىرىشچان كالا پىكىر دۇنياسىدا گويا مۇنبەت زېمىن بولماقچا، بۇنداق ئىزدىنىش ۋە تەپەككۈر ئۇلارنىڭ كاللىسىدا باھار ۋەسلىگە يېتىدۇ. ئەجدادىي نەتىجىلەر مانا مۇشۇنداق باھارنىڭ گۈزەل گۈللىرى بولۇپ ئېچىلىدۇ، يەنى بۇنداق ئىزدىنىش ھەم چوڭقۇر تەپەككۈر ئۇلارنىڭ مېڭىسىدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتلەرنى ئىنسانىيەت گۈزەللىكىنى ئاشۇرىدىغان مەنىۋى ھەم ماددىي مەھسۇلاتلارغا ئايلاندۇرىدۇ. بۇ جەھەتتە يېڭىدىن ئېچىلغان بىلىملەر گويا قانچىرىدىغان يەرگە يامغۇر ياغقاندا، ھۈرلۈك ھەم گۈزەللىككە ئىنتىلىۋاتقان مىڭلاپ كىشىلەرنىڭ قەلبىنى روھلاندۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن جامائەتچىلىك گويا ھۈپسىدە كۆكلەۋاتقان گۈل-گىياھلارغا ئوخشاش بىلىشەن قېلىۋاتقاندا كەيلى بولىدۇ. بىز بۇ ھالىتنى كۆرگەندە گويا بىزگە بەختلىك مەنزىرە ئېچىش ئۈچۈن ئۇزۇپ كېتىۋاتقان كۈچلۈك خاراكتېرنى كۆرگەندەك بولىمىز.

— كۈچلۈك خاراكتېر، - دەيدۇ ئالىم ئوشىنسىكى، - كۈچلۈك ئېقىمدەك توسالغۇغا ئۇچراش بىلەن غەزەپكە كېلىدۇ ۋە تېخىمۇ كۈچىيىدۇ، توسالغۇنى بۆسۈپ تاشلىغاندىن كېيىن ئۆزى ئۈچۈن چوڭقۇر ئېقىن يارىدۇ. بىز ئۈلگە قىلماقچى بولغان كىشىلەر مانا مۇشۇنداق كۈچلۈك خاراكتېردىكى ئادەملەر بولماقچا، ئۇلار يارغان چوڭقۇر ئېقىنلار بىلەن بىز قەدىمىۋى قەدىم ھەقىقەت مەنزىللىرىگە، تەرەققىيات نىشانىغا يېتىپ بارالايمىز.

— ئادەم دېگەن بىر تۈپ يېرىك، تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئەڭ ئاجىز نەرسە، - دەيدۇ مۇتەپەككۈر پىلسىكال، - لېكىن ئۇ تەپەككۈر قىلىدۇ، ئۇنى بېسىپ چۈشۈش ئۈچۈن دۇنيادىكى بارلىق شەيئەلەرنىڭ قوراللىنىپ يۈرۈشى ھاجەت ئەمەس، كىچىككىنە بىر ھادىسە ۋە ياكى گۈپپىدە بۇرۇنغا ئۇرۇلغان گازمۇ ئادەمنى گۈر ئاغزىغا ئاپىرىپ قويىدۇ. لېكىن، دۇنيادىكى ھەممە شەيئەلەر بىرلىشىپ ئادەمنى ئوڭدىسىغا بېسىۋالغان بىلەنمۇ ئادەم ئۇلاردىن بىر دەرىجە يۈكسەك تۇرىدۇ. چۈنكى، ئادەم ئۆزىنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىنى بىلىدۇ، ئۇ شەيئەلەرنىڭ قايسى تەرەپتە ئۆزىنى بېسىپ چۈشىدىغانلىقىنى

بىلىدۇ. دۇنيادىكى شەيئىلەر بولسا ھېچنېمىنى بىلمەيدۇ. مانا بۇ بىر ئالەمنىڭ يۇقىرىدىكى بايانلىرىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ بېشىپ بېرىپ، پىكىرنى قەدىرلەشكە قىلغان ھۆكىمدۇر. بۇ ھۆكۈمدىن مەلۇمكى، تەبىئەت دۇنياسىدا باشقا شەيئىلەرگە قارىغاندا بىكەندەك ئاجىز ئادەمنىڭ دۇنيادىكى شۇنچە كۆپ شەيئىلەرنى بېسىپ چۈشىدىكى ئۈستۈنلۈك تەپەككۈردىن ئىبارەت. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئادەمنىڭ باشقا شەيئىلەرنى بېسىپ چۈشىدىغان يېرى: بىرىنچىدىن، ئۆزىنىڭ ئۆلۈپ كېتىدىغانلىقىنى بىلىش بولسا، ئىككىنچىدىن، ئۆزىنىڭ كەمچىل، ئاجىز يەرلىرىنى بىلىشتىن ئىبارەت. بۈيۈك غايىگە ئىگە ئاكتىپ ئىدىيىدىكى ئادەملەر ئادەمدىكى تەپەككۈردىن ئىبارەت باشقا بارلىق شەيئىلەرنى بېسىپ چۈشىدىغان مۇشۇ ماھىيەتلىك تەرەپتە تەشەببۇسكار بولغانلىقتىنمۇ بىزنىڭ ئۆزىمىزنى كۈچەيتىشىمىزدىكى - يوشۇرۇن قابىلىيىتىمىزنى ئېچىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىمىزدىكى بىرىنچى دەرىجىلىك مۇھىت بولالايدۇ.

شۇنداق بولمايچۇ، بىز پەقەت ئۆلۈپ كېتىدىغانلىقىمىزنى بىلگەندىلا ئۆزىمىزنىڭ ھەر دەققىسىنى تېخىمۇ مولراق ھاياتلىق قىممىتىگە ئىگە قىلىش كويىدا بولۇپ، ھاياتلىق سەھىپىمىزدە ئىنسانىيەتنىڭ ھوزۇر-ھالاۋىتىنى ئاشۇرىدىغان تېخىمۇ كۆپ مۆجىزىلەرنى قالدۇرۇش ئۈچۈن، ھاياتلىق مۇساپىسىنى ئويغىتىش، تەربىيىلىنىش، ئىجاد قىلىش مۇساپىسىگە ئايلاندۇرۇپ، گۆمۈشلۈك قىلىپ ھاياتنى لايىھىلەش سۈدەك ئۆتكۈزۈۋېتىدىغان نادانلىقتىن قۇتۇلالايمىز، ياش تۆكۈپ يىغلاشنىلا بىلىپ، يورۇق دۇنيادا قىممەتلىك ئىز قالدۇرۇشنى بىلمەيدىغان ئۆلۈمنى ئازىتلايمىز ئەمەسمۇ؟ ئۆزىمىزنىڭ كەمچىل، ئاجىز تەرەپلىرىنى بىلگەندىلا ئۆز ھاياتىمىزنىڭ كامالىنى ئۈچۈن تىرىشىمىز، ئۆزىمىزنى ئەنئەنىۋىي ئەمەلگە، قەدىر-قىممىتىمىزنى پۈچەكلەشتۈرۈۋېتىدىغان ئىللەتلەردىن قۇتۇلالايمىز ئەمەسمۇ! راستىنى ئېيتقاندا، كەمچىللىكنى تۈزەتكەن ئادەم كەمچىللىك يوق دەيدىغان ئادەمدىن كۈچلۈك بولىدۇ. ھەرقانداق يۈكسەك نىشان قوغلاشقۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ كەمچىللىكى، ئاجىزلىقلىرىنى بىلىپ تۈزەتكۈچىلەر بولسا، ئۈمىد بار مىللەتلەرمۇ راستچىللىق بىلەن ئۆزىنىڭ كەمتۈك جايلىرىنى تولۇقلاش، ئاجىزلىقلىرىنى ئارتۇقچىلىققا ئۆزگەرتىش نەزەرى بىلەن ئالتا ئىشتىلگۈچى مىللەتلەردۇر. چىڭگىز ئايماتوۋ ئېيتقاندا: «مىللەت ۋۇجۇدىدىكى قابىھەتنى تەن ئېلىش - شۇ رەزىل قابىھەتنى خۇدالىق دەرىجىسىدە تۇرۇپ قاراش» بولغانلىقتىن، ئاقىل ئۆلىمالار يېقىلىپ بولۇپ ئورنىدىن تۇرغان جەڭچىلەرنى باتۇر دېگەندىمۇ مۇشۇنداق پەلسەپىۋى نۇقتىئىنەزەردە بولىدۇ. چۈنكى بۇنداق ئۆزىنى بىلىش ۋە تولۇقلاش جەريانىدا كىشىلەر تۈرلۈك تەرەپلەردىن كۈچلۈك بولۇشنىڭ ئاماللىرىنى تاپىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تەپەككۈردا ئۆزلىرىنى ھاسىل بولۇپ، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى ئاددىي ساۋات چەمبىرىكىدىن چىقىپ كېتىدۇ. روھىي دۇنياسىغا سىڭىپ كەتكەن ئادەت، ھېسسىيات، كۆز قاراش، چۈشەنچىلەر - نىڭ ئۆزلىرىنى تۈپدۈرماي قىيناپ كېلىۋاتقان تەرەپلىرىنى تۈزىتىدۇ. تەرەققىياتقا توسالغۇ بولۇۋاتقان ئاجىزلىقلارنى يېڭىپ كۆچىپىدۇ.

بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، بۈيۈك غايىگە ئىگە ئاكتىپ ئىدىيىدىكى ئادەملەر يولباشچىلىقىدا كىشىلەرنىڭ مېڭىسىدە ئاكتىپ ئۇسۇل بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلگەن ئەلا مۇھىت «مىڭ يىل ئوقۇغاندىن بىر سائەتلىك تەپەككۈر ئەلا» دەيدىغان ئېتىقاد شەكىللىنىپ، يۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ تۈرلۈك ساھەلىرىدە ئىختىرا ۋە ئىجادىيەت ئەۋج ئالىدۇ. يۈتكۈل خەلق تۇرمۇشىدا زور گۈللىنىش مەيدانىغا كېلىدۇ. شۇنداق بولغانلىقتىن، پىلسىپ ئىدىيىدىكى ئادەملەر ھەرقانچە تاپا-تەنە قىلغان بىلەنمۇ نام-نىشانلىرىنى تارىختا قالدۇرالمىدايدۇ. قالدۇرمىسۇ سەلبىي تەرەپتە قالدۇرىدۇ. بۈيۈك غايىگە ئىگە ئاكتىپ ئىدىيىدىكى ئادەملەرنىڭ ئىختىرا ۋە ئىجادىيەتلىرى ئىنسانلارنىڭ ئەقلى ۋە ئەخلاقىي كامالىنى ئۈچۈن ئۈچەس-ئىز بولۇپ قېلىۋېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز مېڭىمىزدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتنى ئېچىپ، كامال تېپىشنىڭ ئەڭ ئەلا يولى-بۈيۈك غايىگە ئىگە ئاكتىپ ئىدىيىدىكى ئادەملەردىن ئۈلگە ئېلىپ، مېڭىمىزنى ئاكتىپ ئۇسۇل بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈش-ئىختىرا ۋە ئىجادىيەت قىلىش ئىكەنلىكىدىن گۇمانلانمايمىز.

راست ئەمەسمۇ، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى نادانلىقتىن ئىبارەت ياۋۇزلۇق ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ ئىجاد قىلىش تارىخى، دۇنيانى، ئۆزىنى ئۆزگەرتىش بىلەن بىرلىكتە ئۈزلۈكسىز تۈردە ئەركىنلىك ھەم تەرەققىياتقا ئېرىشىش تارىخى. شۇنداق بولغانلىقتىن، تارىختا تۈرلۈك ئىختىرا ۋە ئىجادىيەت ئىنسانلارنىڭ ماددىي مەدەنىيىتىنىڭ سەۋىيىسىنى بەلگىلەپلا قالماستىن، بەلكى ئەدەبىيات-سەنئەت ئىجادىيىتى يەنە كىشىلىك دۇنياسىنىڭ گۈزەللىك سىمۋولىنى تۇرغۇزدى. ئۇ ئىجابىي مۆجىزىلەر كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا ئاجايىپ خاسىيەتلىك تەسىرلەرنى قالدۇردى ھەمدە چوڭ مېڭە ئاساسىدىكى ئىجادىيەت پىسخىكىسى ۋە ئىجادىيەت ئىقتىدارىنى تولۇقراق ئىشقا سالالغان ئىجادكارلارنى تىلسماتلارنى پېشىدىغان سېھىرگەرلەرگە ئوخشاش گىگانت ئادەم قىلىپ كۆرسەتتى. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئىجادىيلىقنى دۇنيانىڭ پاراسەت

بايىدىكى ئەڭ كۆزەل گۈل قاتارىدا كۆرۈپ، تارىختىن بۇيان ئۆزلىرىدىكى ئىجادىي قەبىلىيەتنىڭ سىرىنى بىلىش ئىستىكىدە بولدى. يالغۇز بىر مىللەت، بىر دۆلەت ياكى بىر قەبىلىدە ئەمەس، پۈتكۈل ئىنسانلاردا ئەنە شۇنداق شېرىن ئارزۇ يۇقىرى ئورۇن تۇتى. قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ بۆشۈكلىرىنى ياراتقانلارنىڭ بىرى بولغان گرىكلىك پارسەت ئىلاھىي ئاھىنىنى گرىكلىككە تۇقۇمچىلىق، مېتال تاۋلاش، قۇيىمچىلىق، كېمە، يىلىش ۋە ئويىمچىلىق قاتارلىق ھۈنەرلەرنى ئۆگەتكۈچى قىلىپ تەسۋىرلىدى، ۋىھاكازالار. قەدىمكى گرىك مەدەنىيىتىدە پىرامىدا بولغان ئارستوتېل ئىجاد قىلغان فورمال لوگىكا ئاشۇ چاغلاردىكى كىشىلەرنىڭ ئىستەكلىرى بويىچە ئىجاد قىلىش ئۈچۈن تەپەككۈر قىلىشنى تۈگىتىشكى قورال ھەم ئاساسلىق مېتودولوگىيە ئىدى. شەرقنىڭ ئارستوتېلى دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئوغلى فارابى يازغان لوگىكا كىتابىمۇ شەرقنىڭ ئىجادىيەت تەپەككۈرىنى بېسىدىغان يۈلتۈز ئىدى. ئەمما، لوگىكىلىق تەپەككۈر پەقەت ئىجادىي تەپەككۈر جەريانىنىڭ بىر قىسمى بولغانلىقتىن، كىشىلەر مەدەنىيەت تارىخىنى تېز ئىلگىرى سۈرۈش ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرىدىغان ئىجادىيەت پىسخىكىسى ئۇنىڭ بىلەن تولۇق يېشىپ بېرىلمىدى. شۇڭا، تەبىئىي پەننىڭ تېز سۈرئەت بىلەن ئۆزلىشىگە ئەگىشىپ، مۇشۇ ئىسرىدىن باشلاپ، ئىجادىيەت پىسخىكىسىنى تەتقىق قىلىش ئىشى مەخسۇس ئىلمىي ساھە بولۇپ، مىڭلاپ كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. ھازىرقى كۈندە بىر مۇنچە پىسخولوگلار، پەيلاسوپلار، ئالىملار، ئەدىبلەر، سەنئەتكارلار، ئىلىم-پەن تارىخچىلىرى، ئەدەبىي نەزەرىيىچىلەر، مەنتىقشۇناسلار... بۇ ساھەگە كىرىپ تەتقىقاتقا كىرىشتى ۋە بىر مۇنچە نەزەرىيەلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئەمما، ئىجادىيەت پىسخولوگىيىسى دېگەن پەننى تولۇق شەكىللەندۈرۈپ كېتەلمىدى. ئىجادىيەت خاسلىقىنى تاكامۇللاشقان پەن سۈپىتىدە ئوقۇتۇشنى يولغا قويالمىدى. شۇنداق-تىمۇ ئادەمنىڭ پىسخىكىسى مېڭىنى فىزىئولوگىيىلىك ئاساس قىلىدىغانلىقىنى ئىلمىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ، ئىجادىيەت پىسخىكىسى ھەققىدە بىر قەدەر ئىلمىي ھەم سىستېمىلىق تەلىماتلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئىجادىيەت پىسخىكىسىنى ئۆگىنىشىمىزگە يول ئاچتى.

قىسقىسى، ئىجادىيەت پاراسىتىنى ئىگىلەپ چوڭ مېڭىدىكى يوشۇرۇن قەبىلىيەت كانىنى ئېچىش، ئۆزىنى ئاچىزلىتىش-ۋاتقان پىسخىك كېسەللەرنى داۋالاش، ئەيىب-نۇقسانلارنى تۈزىتىش، شۇ ئاساستا ئىجادىيەتنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئوبرازىنى زامانغا لايىقلاشتۇرۇش ۋە كەلگۈسى ۋە ئەۋلادلارغا مەسئۇل بولۇشتىن ئىبارەت ئەخلاقىي بۇرچىنى ئورۇنداش ئۈچۈن، دۇنيادىكى بارلىق مىللەتلەر ئوخشىمىغان دەرىجىدە تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. ھازىرقى كۈندە بولسا، پۈتۈن دۇنيا: دۇنيانىڭ ئىقتىساد ۋە پەن-تېخنىكا جەھەتتىكى كەسكىن رىقابىتى ۋە مىللەتنىڭ ئۈنۈمۈرسال كۈچى ماھىيەتتە تالانت ۋە ئىقتىدارغا باغلىق، ئىجادىيەت پاراسىتىگە باغلىق، ئەقىل ۋە ئەقلى ئىقتىدار خۇددى ماددىي بايلىق كانلىرىغا ئوخشاش مەنئى بايلىق كانى، بۇ كاننى ئېچىش ماددىي بايلىق كانى ئېچىشتىنمۇ مۇھىم دېگەن قاراشقا ئورۇنلاشتى. شۇڭا، بۇنداق ئەخلاقىي بۇرچ ئالدىدا كىشى ۋە قايسى مىللەت بېيەرۋالىق قىلىدىكەن، ھەتتا ھاڭغۇق يۈرۈپ پۇرسەتنى ئۆتكۈزۈۋېتىدىكەن، چۈشكۈنلىشىدىكەن، گېزى كەلگەندە يەنە داۋاملىق جاراھەتلەنمەيدىغانلىقىغا ھېچكىم كاپالەت بېرەلمەيدۇ. شۇڭا، ئىنسانلىق روھىي دۇنياسىنى ئۇرغۇتۇش، ئىنسان تەبىئىتىدە بار بولغان قۇدرەتنى جانلاندۇرۇش، پىسخىك ئاچىزلىقلارنى تۈگىتىش بويىچە چەكسىزلىككە ئىنتىلىش ھەربىر كىشى ۋە خەلقنىڭ ھەقىقىي ئوبرازىنى يۇقىرى كۆتۈرىدىغان ۋە ساقلايدىغان مۇھىم كاپالەتتۇر. ئۇنداق ئىكەن، بۇنداق ئىجادىي مۇھىتنى ئۆزىمىزدە تۇرغۇزۇشقا، ئاساسلىقى، ئىجادىي مۇھىت ئۈلگىسى بولغان ئاكتىپ ئىدىيىدىكى ئادەملەر (تالانت ۋە ئالاھىدە تالانتلار) نىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆگىنىشنى تەۋسىيە قىلىش بىلەن بىللە يەنە ھەربىر كىشىگە مۇنۇلارنى تەكىتلەش مۇمكىن: (1) بۈيۈك غايىگە ئىگە ئاكتىپ ئىدىيىدىكى ئادەملەرنى ئۈلگە قىلىپ ئىلىم-پىلىمنى قەدىرلەش، كۈچنىڭ ئەقىلىدە ئىكەنلىكىگە ئىشىنىپ قېلىپ، ئادىتىمىزگە ئايلىنمىغان ئۇسۇللار بىلەن مەسىلىلەرنى كۆزىتىشكە چۈرۈمەت قىلىش، ھەر ئىشقا ئەڭ ياخشى ئالدىنقى قاتاردىكى ئۇسۇللارنى تاللاش. (2) پايدىلىق شارائىت يارىتىپ، توسقۇن كۈچلەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەت دەروازىسىنى تاقىۋېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، كۆرمىشە غەيرەتلىك ئادەملەرنىڭ ئۆتۈپ چىقىدىغانلىقىنى ئۇنتۇماي شىجائەتلىك بولۇش. (3) ئىرادىسىزلىكنىڭ ئادەم قەدىرنى يەرگە ئۇرىدىغانلىقىنى ۋە ھەسەتخورلۇقنىڭ شېرىن دوستلار ھەتتاكى بۈيۈك ھەقىقەتكە نەپەس ئېلىشنىڭ ئىشلىتىدىغانلىقىنى ئۇنتۇماي، ئىرادىسىز ئادەملەرنىڭ كاشىلا تۇغدۇرۇشىدىن، ھەسەتخورلارنىڭ ھىيلىسىدىن ھەزەر قىلىش. (4) ئۆتۈپ چىقىشقا يول كۆرسىتىدىغان دانالارنى ئۇلۇغلاپ، مەغلۇبىيەتچىلەردىن مەسلىھەت سورىماسلىق. مەغلۇبىيەتنىڭ ۋاقتىنچە ئادەمنى بەختلىك قىلالىمىمۇ، دانا قىلالايدىغانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق. (5) پىسخىك تازىلىقى قىلىپ، كاللىسىدىكى كۆنۈككەن ئادەتتىن ئۇمىدىنى ئۈزەلمەسلىك، دىنىغۇل بولۇش، توخۇ

بۇرەكلىك قىلىشتەك، ئەركىن پىكىرلەرگە قارشى پىسخىك دۈشمەنلەر بىلەن كۈرەش قىلىش. (6) كىشىلەرنىڭ غەيۋىتىنى قىلماسلىق، زەمەنلىك پىكىرلەرنى ئىدىيىۋى مۇھىتتىن تازىلاش.

ئەڭ مۇھىمى، ئۆزىدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتنى ئېچىش بىر خىل ئاكتىپ پوزىتسىيە بىلەن بېگىلىق يارىتىشقا بولماپقا، ئىجادىي مۇھىت يارىتىشقا مەركەزلىك ھالدا ئۆزىمىزدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتنى ئىسكەنجىلەپ تۇرغان ئادەتنى ئۆزگەرتىپ، ئىجادىي ئويلاشقا جۈرئەت قىلىش كېرەك. بۇ بىزنىڭ ئۆزىمىزدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەت كانىنى ئېچىشىمىزغا قويۇلغان بىر سىناق.

سەۋىيە شۇكى، رېئال تۇرمۇش تۈرلۈك شەيئىلەرنىڭ تۇرمۇشقا لازىمەتلىك-لازىمەتلىك ئەمەسلىكىنى سىناق قىلىش سورۇنى، ئۇ دائىما ئەڭ ياخشى كىتاب ئۆگەتكەندىنمۇ كۆپرەك نەرسىنى ئۆگىتىدۇ. بۇنداق سىناق بەزىدە ناھايىتى زور ئۇنۇق ئېلىپ كەلسە، بەزىدە مەغلۇبىيەت خەتىرىنى ئېلىپ كېلىدۇ. ئۇنۇق مەغلۇبىيەت خەتىرىنى يېڭىپ كەتكەندە، بىز رىغبەت ھەم ھايالغا ئولتۇرۇپ ياشايمىز. لېكىن، بىر ئىلەم ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئەيىبلەش، چەتكە قەيلىش، پېسىلشقا ئۇچراش مەغلۇبىيەت ھېسابلىنىدۇ. تەپسە تەۋرىمەستەك ئولتۇرۇپ كۈننى بىكارغا ئۆتكۈزۈۋېتىش مەغلۇبىيەت بولىدۇ. تىجارەتتە پايدا-زىياننى قايلىيالىملىقىمۇ مەغلۇبىيەت بولىدۇ. ئەمما، ھەرقانداق قورقۇنچلۇق مەغلۇبىيەت جايدىن مىدىرلىماي تۇرۇۋېلىشتىن، مەڭگۈ «مەغلۇب بولماسلىق»نى، دائىم خاتىرجەم ياشاشنى ئويلاشتىن ئېغىر بولمايدۇ. شۇڭا، مەغلۇبىيەتتىن قېچىش ئىجادىيەتتىن قېچىش، تۇرمۇشتىن قېچىشتۇر. بۇنداق قاچاقلىقنىڭ ئۈسۈلى ئۆزىنىڭ پىكىرىدە تۇرماي باشقىلارنىڭ دېگىنىگە لىبەي دېيىش بولۇشۇ، يېڭىلىق يارىتىشتىن قورقۇپ كۈنلىققا ئېسىلىۋېلىش بولۇشۇ، شۇنداقلا كىتابنامىلاردىن چىقماي قۇم قازلىق قىلىش بولۇشۇ، مەنەپ مەرتىۋىسى بىلەن ئادىل كىشىلەرنىڭ ھەقىقىي پىكىرلىرىنى يېشىش بولۇشۇ مۇمكىن. دەرۋەقە، مۇنداق ئېھتىياتچان بولغاندا «قايناق سۇ ئىچ كۆڭلۈك تىنچ»، «ئېشىكى يوق موللاننىڭ قۇلقى تىنچ» دېگەندەك ۋاقىتنىچە چاتاق چىقارماي ياشاش مۇمكىن. ئەمما، ئوبرازنى زامانغا لايىقلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت مۇكەممەللىككە ئىنتىلگۈچىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەقىلگە ئۇيغۇن پىكىرلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا پۇرسەت بەرمەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىز خۇددى ھەممە مەسىلە ھەل بولۇپ بولغاندەك يۈرۈۋېرىمىز. ئارىمىزدىكى نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ ھايات مەشىغىلىنى كۆتۈرۈپ بىزگە سەركە بولۇپ مېڭىۋاتقان چولپانلارنى قەدىرلىمەي، كونا ئادىتىمىز بويىچە بارغا شۈكرى قىلىپ يۈرىدىغان مۇمىن، يۇۋاشلارنى «ياخشى» دەپ ماختاپ يۈرۈشۈمۇ ئەنە شۇ مەسئۇلىيەتسىزلىكنىڭ كۆرۈنۈشلەردۇر.

ئادەم دېگەن مەسىلە ھەل قىلىشقا يارالغان بولۇپ، ئۇنىڭ پىشانىسىگە ئۈزلۈكسىز تۈردە مەسىلەلەرگە دۇچ كېلىش ۋە ئۇلارنى ھەل قىلىش پۈتۈلگەن. ئەگەر بىر مەسىلە ئىختىيارسىزلىق ياكى ئادەتلىرىمىز تەرىپىدىن ھەل بولۇپ كەتسە بىز ھەرگىز ئۇلارنىڭ مەسىلە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلمايمىز، ھەتتا تېخى مەسىلە يوق دەپ قارايمىز. ئالايلىق، كۆپ ساندىكىلەر ھەر كۈنى مۇئەييەن بىر ۋاقىتتا ئۇخلايدۇ، ئۇيقۇسىغا قانمىسىمۇ بۇنىڭدا بىرەر مەسىلە بار دەپ قارمايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبىنى سۈرۈشتۈرگەندە، ئۇلارنىڭ ئىجتىيارلىقىدىكى «بۇ مەسىلە ئاللىقاچان ئۇزۇل-كېسىل ھەل بولۇپ بولىدى، ئەمدى ۋاقىت چىقسا تېخىمۇ جىددىي بولغان باشقا مەسىلەلەرنى ئويلاپچۇ» دېگەندەك مەسىلەلەرنى قاتار قىلىش ئۇسۇلىغا ئۇيغۇن كەلگەنلىكى بولۇپ چىقىدۇ. بىز بىر مەسىلەنى ھەل قىلىۋالساق خۇددى مەڭگۈلۈك ھەل قىلىۋالغاندەك بولۇپ كېتىمىز ھەمدە بۇرۇن قوللانغان مەسىلەنى ھەل قىلىش ئۇسۇلىرىمىز گويا دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئىنگۇشتەردەك قىلىپ كېتىمىز، بۇ ئادەتلىرىمىزنىڭ ئىجادىي تەپەككۈر قىلىشىمىزغا توسالغۇ بولۇشى بولماي نېمە؟ بۇنداق ئادەتلىرىمىزنى ئۆزگەرتىش بىزنى بىئارام قىلىدۇ. چۈنكى، ئاللىقاچان شەكىللەندۈرگەن ئادىتىمىز خۇددى كىيىپ كۈننى تىۋەتكەن كەشكە ئوخشايدۇ. كونا كەشنىڭ پۇتقا راھەت يېغىلىشى ئۇنىڭ پۈتمىزغا تامامەن ماسلىشىپ كەتكەنلىكىدە بولۇپ، شۇنداق ماسلىشىپ كەتكەنلىكتىن، بىزنىڭ ئۇنى تاشلىۋېتىشكە كۆزىمىز قىيمايدۇ. يېڭى سىناق، يېڭى تەجرىبە خۇددى يېڭى كەشكە ئوخشاش بولۇپ، ئۇنى ھەممىمىزنىڭ كىيگىسى كېلىدىيۇ، ئەمما كىيگەن ۋاقىتىمىزدا دەماللىققا پۇتقا راھەت بېرەلمەي، ماسلاشمىغاندەك قىلىدۇ، تەپەككۈر ئادىتى، كۆزىتىش ئادىتى، سەزگۈ ئادىتى، تاڭلاش ئادىتى، پۇراش ئادىتى ۋە قىزىقىش ئادەتلىرىمۇ ئەنە شۇنداق ئادەتلىرىمىزگە ئوخشاش بولۇپ، ئەگەر بۇ جەھەتتە

كۆنۈكۈپ كەتكەن ئادەتلەرىمىزگە مەھكەم ئېسىلىۋالدىكەنمىز، بۇ ئادەتلەرمۇ ئىجادىي تەپەككۈر قىلىشىمىزغا توسالغۇ بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا، كۆڭلىمىز ئۇلارغا ئاللىقانداق ئامراقلىق بىلەن تۇرۇپ تۇرغان تەقدىردىمۇ ئۇنى يوشۇرۇن قابىلىيەتلىرىمىزنى ئېچىشنىڭ ئىسكەنجىسى دەپ جىددىي ئۆزگەرتىشىمىز كېرەك. شۇنداق قىلىپ كونا ئادەتلەرىمىز ئۈستىدىن غەلبە قىلغان ھامان ئىجادىيەتنىڭ بىرىنچى قەدىمىنى باسالايمىز.

بولۇپمۇ، يېڭى خىيال، تەسەۋۋۇرلىرىمىزنى سىناپ كۆرۈش ئۈچۈن ھەرىكەتكە ئىنتىلىپ تۇرۇشىمىز، ئۆزىمىزنىڭ يوشۇرۇن قابىلىيەتلىرىمىزنى ئىشقا سالىدىغان ۋە تەرەققىي قىلدۇرىدىغان يۈرەكتەرنى پۈتۈن كۈچىمىز بىلەن ئىزدىشىمىز كېرەك. بىرەر ئىشتا تۆھپە كۆرسىتەلمىگەن ئادەملەر ئىچىدە شۇنداق يېڭى خىيال، تەسەۋۋۇرلىرىنى ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئايلاندۇرۇشنىڭ كويىدا بولماي باشقىلارنىڭ ھەرىكىتىگە قاراپ تۇرغۇچىلار، ئۆزىنى ئىش-ھەرىكەتنىڭ سىرتىغا قويۇۋالغۇ-چىلاردۇر. ئەڭ يارىمىس ئادەملەر بولسا ئوقۇمۇشلۇق تۇرۇپمۇ ئەزىملىك قىلغۇچىلار، قۇرۇق خىياللارغا بېرىلىپ «پىشانىمگە نېمە پۈتۈلگەن بولسا شۇنى كۆرىمەن» دەپ تۇرغۇچىلاردۇر. چۈنكى، ھەرقانچە دانىشمەنلىكىمۇ ئىنسانىيەتكە مۇھىبىيەت قىلمايدىغان، كۆز ئالدىدىكى چۇۋالچاقلىقنى تۈزۈش يولىدىكى ئىجادىي، ئەمەلىي ھەرىكەتلەرگە ئىنتىلمەيدىغان قەلبتە بولسا كېرەكسىز بولۇپ چىقىدۇ. ھەر قاندىقىمىز ھەرقانداق بىر ئورۇندا ئىشلىمەيلى، ئۇلۇغ ئىختىرا ياكى ئىجادىيەتنى ئەمەس، ئىنتايىن ئاددىي بىر تەسەۋۋۇرنى ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئايلاندۇرۇشىڭمۇ تۈرلۈك توسالغۇلارغا ئۇچرايدىغانلىقىنى بىلىمىز. بەزى ئالاھىدە ياخشى پىلان، لايىھىلەر خېلى ئۇزاق يىللار ئارخىپتا ئۇخلاپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ، ھەتتا ئېتىبارسىز قارىلىپ مەڭگۈ ئاشۇ قاراڭغۇلۇقتا قالىدۇ. بۇنىڭ سەۋىيىسى نېمە؟ بۇ تالەمەن تەدبىر قوللىنىش بىلەن ئۇ پىلان، لايىھىنى قەغەز يۈزىدىن ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ئالدىغا چىققا جۈرئەت قىلىدىغان بىر ئادەمنىڭ يوقلىقىدۇر. شۇڭا، ئىجادىي ھەرىكەتكە ئىجادىي تەپەككۈردىنمۇ بەك ئەھمىيەت بېرىپ، ھەر قاچان ھەرىكەتكە ئىنتىلىپ تۇرۇش — يوشۇرۇن قابىلىيەتنى ئېچىشتا تېخىمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ.

بىزنىڭ يۇرتىمىزدا مىڭلىغان ياشلار ئاجايىپ بۈيۈك خىياللارغا غەرق بولسىمۇ، ئەمما، ئاق سۈت بېرىپ چو قىلغان ئانىسىنىمۇ رازى قىلالماي يۈرگەندە، 1984-يىلى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ ئالىي مەكتەپكە كىرەلمىگەنلىكتىن «ئۆز ئىستىقبالىمنى ئۆزۈم يارىتىمەن» دېگەن ئىرادە بىلەن تىجارەتكە كىرىشكەن تاشپولاتنىڭ ھەزرىتى كۈند خەلقىمىز نەزىرىدىن ئۆتۈپ، «بىزگە مۇشۇنداق يىگىتلەر كېرەك» دېگەن ياراملىق نالغا ئىگە بولۇشى ئىچىدە شۇنداق ھەرىكەتكە ئىنتىلىشنىڭ نەتىجىسى. ئاپتور ئابىلەت ئابدۇللا «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1995-يىللىق 5-سانىدا ئۇنى تونۇشتۇرۇپ كېلىپ مۇنداق دەيدۇ: ئۇ ئۆزىنىڭ پەۋقۇلئاددە ئىقتىدارى ۋە ئەقىل-پاراسىتى بىلەن خۇددى چۆچەكلەردە ئېتىلغان سۈمۈرۈغ مىنۇالخان يىگىتتەك يۇقىرى تۇرلدى. ھازىرقى جاھان خەرىتىسىدە يوق بۇ كىچىككىنە شەھەردىن ئۇچۇپ گۇاڭجۇ، شېنجېن، شاڭخەي...لەرگە باردى. قازاقىستان، قىرغىزىستان، ئۆزبېكىستان...لارغا چىقتى. ئارىدىن كۈن ۋە ئايلىرى بىر-بىرىگە گىرەلمەشكەن ئون يىل ئۆتۈپ كەتتى. بۇ ئون يىلدا كىم نېمىلەرنى قىلدى؟ ھەربىرىمىز بۆكىمىزنى ئالدىمىزغا قويۇپ، تازا ۋىجدان بىلەن ئويلايدىغان بولساق، كۆپىمىزنىڭ خىجالتچىلىكتىن يۈزىمىز پەسەندۈردەك قىزىرىپ كېتىدۇ، بەزىلىرىمىز تېخى تەپتارتماي، خىجىلمۇ بولماي بېزىرىپ، كۈنىمىز ئۆتكىنىگە شۈكرى قىلىمىز.

ئەمما بىزنىڭ تېخى بالىلىقى چىرايىدىن كەتمىگەن قەھرىمانىمىز تاشپولاتچۇ؟ ئۇ بۇ ئون يىلدا 600 يۈمىن پۇلىنى مىليون يۈمىنگە يەتكۈزدى، يېنى توم خۇسۇسىي كارخانىچىغا ئايلاندى؛ 1994-يىلى 10-ئايدا 1 مىليون يۈمىن مەبلەغ سېلىپ دوستى مەھمەتجان بىلەن شېرىكلىشىپ شىنجاڭ ئىلى «ئۆرلەش» چەكلىك ھەمسىدارلىق سودا شىركىتى قۇردى ھەم بۇ كارخانىغا 80 نەپەر ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشنى ئورۇنلاشتۇردى.

ئون يىل — بىر ئادەمنىڭ ھايات سەپىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا ھېچقانچە ئۇزۇن ۋاقىت ئەمەس، ئەمما مىليون يۈمىن بۇلچۇ؟!

بۈگۈنكى كۈندە يا بىلىم ئىگىلىش، يا پۇل تېپىش — ھەرقانداق بىر كىشىنىڭ، بولۇپمۇ ياشلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان ھاياتلىق مەسىلىسى بولۇپ قالدى. سەن بۇ ئىككىسىنىڭ بىرىنىڭ پىشىنى تۇتىمىساڭ دەمىسلىپ تۈگەيمەن.

سېنىڭ ئاجىز، بىچارە ئاۋازىڭنى كىم ئاڭلايدۇ؟ شۇڭا بىلىمگە ئىشتىياقى بارلار بىلىم ئىگىلىشى، پۇل تېپىشقا ئىقتىدارى بارلار پۇل تېپىشى، پۇل تېپىش ئۈچۈن يەنىلا ئاز-تولا بىلىم-تېخنىكا ئۆگىنىشى لازىم. تەقدىر ھەرقانداق ئادەمگە بىر خىل قابىلىيەت بەرگەن، ئۇنى كىم تاپىدۇ؟ ئۆزى. ئۆز يۇرتى، ئۆز خەلقى ئۈچۈن يۈرىكى ئوتتەك يېنىپ تۇرغان كۆڭلى-كۆكسى كەڭ بۇ يىگىت سېخىي ئالغىنىدىن مۇشۇ بىرقانچە يىل ئىچىدىلا يېتىم-يېسىرلار ئىشى، يول قۇرۇلۇشى، ئىلى مىللىي مائارىپ «خالس» فوندى جەمئىيىتى، ئىلى «غۇنچە مۇكاپاتى»، ئۇيغۇر 12 مۇقامىنى رەتلەش قاتارلىق ساخاۋەتلىك ئىشلار ئۈچۈن 40 مىڭ يۈەنگە يېقىن پۇل چىقاردى.

200 مىڭ يۈمىن — بۇ مەرىپەتپەرۋەر ياش تىجارەتچى تاشپولات كۆلتۈرم بولۇپ قالغان غۇلجا سەنئەت ئۆمىكىنىڭ تومۇرىغا تۇرغان قان! تاشپولات قۇرغان مەدەنىي مۇلازىمەت ئىشخانىسىنىڭ تەركىبىدە سەنئەت ئۆمىكىدىن باشقا ئەسەر قوبۇل قىلىش، تارقىتىش بۆلۈمى، تەربىيەلەش بۆلۈمى قاتارلىقلار بار. ئۇنىڭ تەربىيەلەش بۆلۈمى غۇلجا شەھىرى ۋە غۇلجا ناھىيىسىدە بەش سىنىپ ئېچىپ، ئالتە ياشتىن 14 ياشقىچە بولغان ئۆسمۈرلەرنى تەربىيەلەمەكتە. بۇلارنىڭ بىرى بوكسىيورچىلىق سىنىپى، قالغان تۆتى ئۇسسۇل، دراما سىنىپى بولۇپ، بۇنىڭغا يېنىسىگە چىققان يېشەدم ئارتىسلار يېتەكچىلىك قىلىۋاتىدۇ.

ئىلى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمى ماكانى بولسىمۇ، ئەمما ھازىرغىچە بىرەر ئۇيغۇرچە تېلېۋىزىيە تەرجىمە مەركىزى يوق ئىدى. غۇلجا شەھىرىدە يەنە زامانغا ماس كېلىدىغان ئۇن-سەن ئىشپات ئاپپاراتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇن ئالغۇ لېنتىسىنى ئىشلەشمۇ تەسكە توختايتتى. تاشپولات بۇ بوشلۇقلارنى تولدۇرۇش-رەتلەش ئۈچۈن بۇ ئىككى تۈرگە يېتەرلىك مەبلەغ ئاجراتتى. ئۇنىڭ تېلېۋىزىيە تەرجىمە مەركىزى قۇرۇش ئۈچۈنلا ئاجراتقان 2 مىليون يۈمىن پۇلى، تېخى بۇ يىلنىڭ بېشىدىلا ئۆزى شەخسەن ئۈرۈمچىدىن ئېلىپ كەلگەن ياپونىيىنىڭ ئىلغار لېنتا كۆچۈرۈش ماشىنىسى، ئاۋاز ئېلىش ئۈسكۈنىلىرى قۇراشتۇرۇلۇپ، ئىشقا كىرىشىش تەستىقىنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ.

1995-يىلى 2-ئاينىڭ بېشىدا «ئىلى خەلق رادىئو ئىستانسىسى» دوكلاتى پۈتۈن دۇنياغا ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەرنى قەدىرلەشنىڭ يېڭى ئۇچۇرىنى تارقىتىپ: تاشپولات مەبلەغ سالغان غۇلجا شەھەرلىك سەنئەت ئۆمىكى مەدەنىي مۇلازىمەت ئىشخانىسىنىڭ ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر قاتارلىق 12 نەپەر سەنئەتكارنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆمۈرلۈك مېھمىنى بولىدىغانلىقىنى، ئۇلار قاچان، قايسى ۋاقىتتا غۇلجا شەھىرىگە قەدىم باسسا ئالاھىدە كۈتۈۋېلىشتىن بەھرىمەن بولىدىغانلىقىنى جاكارلىدى.

بۇنىڭدىن 10 يىل بۇرۇن سىزمۇ ۋەتەندەشلىرىڭىز ئالدىدا ئۆز قەرزىنى ئورۇنداش ئۈچۈن ئەشۇنداق شېرىن خىيال، ياخشى پىلان، لايىھىلەرنى كۆڭلىڭىزدىن كەچۈرگەن بولغىنىڭىز؟ سىزنىڭ شارائىتىڭىز بەزى ھاللاردا تېخى ئۆيدىكى قولغا چىققۇدەك نەرسىلىرىنى سېتىپ 600 يۈمىن بىلەن تىجارەتكە كىرىشكەن تاشپولاتتىن ياخشى بولغىنىتى؟ شۇنداق خىياللاردا بولۇپ تۇرۇقلۇق ھەمدە شارائىتىڭىز تاشپولاتتىن ئوبدان تۇرۇقلۇق نېمىشكە سىز ئانا يەرگە شۇنچىلىك ئىش قىلىپ بېرەلمىدىڭىز؟ ئاساسلىقى سىز خىيال ياكى پىلاننىڭىزنى ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ئالدىغا چىقىشقا سەل قارىدىڭىز ياكى جۈرئەت قىلالىدىڭىز. مانا مۇشۇ يېتەرلىك ساۋاق، بۇنداق ئىكەن، سىز غۇۋا خىياللارنى ئوچۇق-يورۇق ئەمەلىيەتتە سىناڭ، قايغۇ-ھەسرەتنى چۆرۈپتېپ ئورنىڭىزدىن دەست تۇرۇپ خىيال ۋە پىلاننىڭىزنىڭ بىرىنچى قەدىمىنى بېسىڭ.

3. زامانىۋى ئوبراز

مېڭىمىزدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتنى ئېچىش ئارقىلىق، ئوبرازىمىزنى زامانغا لايىقلاشتۇرۇش — روشەنكى بىزنىڭ گۈزەللىك تاللىشىمىزغۇر. تارىختىن بۇيان ھەر بىر زاماندا كىشىلەر شۇ زامان ئېتىبارىدا ئۆزلىرىگە گۈزەللىك تاللاپ كەلگەن. پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ئەنە شۇنداق گۈزەللىك تاللاش (ئىختىرا ۋە ئىجادىيەت) بىلەن

پەلەمۇ پەللە ئۆزلىگەن. بىراق ئادەمنىڭ گۈزەللىك تاللىشى دۇنيادىكى ھەر قانداق شەيئىگە ئوخشىمايدۇ. بىز تەبىئەت دۇنياسىدىكى ياپيېشىل قارىغايلىقلارنى، ھۈپپىدە ئېچىلغان گۈللەرنى كۆرگىنىمىزدە ئىختىيارسىز ئۇنىڭغا مەپتۇن بولىمىز. بۇنىڭ ئەكسىچە قاقلىق سايلار، چۆللەر ۋە ناگان-ناگاندا گىياھلارنى كۆرگىنىمىزدە بىر خىل زېرىكىشلىك ھېس قىلىمىز. دېمەك، بىزنى جەلپ قىلغان بۇ خىل خىسلىت تەبىئەت گۈزەللىكى بولۇپ، ئۇ ئىنە شۇ گۈزەللىك تۇيغۇسى بېرەلمەيدىغان قاقلىق سايلار، چۆللەر ۋە ئەگرى-بۇگرى دەرەخلەرگە بولغان سېلىشتۇرۇمىدىن ھەسل بولغان. ئادەم تەبىئەتتىكى گۈزەللىك ئالامەتلىرىگە ئوخشاش خۇسۇسىيەتكە ئىگە. لېكىن، ئىنساننىڭ گۈزەللىكى تەبىئەتتىكى بۇنداق دەرمەخ ۋە گىياھلارنىڭ تەبىئىي بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ رەڭگى-رۇخارىدىن باشقا، جانلىق ۋە كونكرېت ھەرىكەت، كارامەتلىرى ئارقىلىق مەۋجۇت بولىدۇ. يەنى ئۇ ئىنساننىڭ تاشقى قىياپىتىدىن باشقا ئىچكى دۇنياسىدىن بارلىققا كېلىدۇ. شۇڭا، كىشىلەر تەبىئەتتىكى گۈزەل مەنزىرىلەردىن كۆپرەك ئادەملەر قىلغان ئۇلۇغ ئىش ۋە ياخشى ھەرىكەتلەرنى ھەقىقىي گۈزەللىك ھېسابلاپ، ئېغىزىدىن-ئېغىزغا كۆچۈرۈپ مەختايدۇ. بۇنداق ئۇلۇغ ئىش ۋە ياخشى ھەرىكەتلەر ئالدى بىلەن ئىنسان بولۇش مەسئۇلىيىتىنىڭ سەزگۈسى بولغانلىقتىن، ھەر نېمە دېگەن بىلەن كىشىلەر قەلبىدە گۈزەللىك بولۇپ قېلىۋېرىدۇ.

ئادەمدىكى بۇنداق گۈزەللىك شۇنىڭ ئۈچۈن شۇنچە سېھرىي بولىدۇكى، ئۇ ئالدى بىلەن ئەركىن قەلب ۋە مۇستەھكەم ئىرادە يەزىلىتىشنىڭ بىرلىكى بولۇپ، چاقماق چاققان ياكى گۈلدۈرلەپ كۈلدۈرلەنگەن تەرىزدە كىشىلەرنى چۆچۈتمەيدۇ، بەلكى كىشىگە قاتتىق چۆچۈش بىلەن خۇشاللىقنى بىللە بېرىدۇ، ئاجايىپ ئەپلىك جارىلار بىلەن كىشىلەرنىڭ ئەقلى يەتمەيدىغان سېھرىي ھېكمەت ۋە زىلزىلىنى بىللە بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر تەبىئەتتىكى گۈزەللىكنى ئات مېنىپ ساياھەت قىلغاندەك ئاددىي كۆز بىلەن ئىستائ-ئىستائ ھېس قىلسا، ئادەمدىكى بۇنداق گۈزەللىكنى ئۇنىڭ ئاشۇنداق كارامىتى بىلەن بىللە تېزلىكتە ھېس قىلىدۇ-دە: «مەنمۇ شۇنداق بىر كارامەت كۆرسەتسىم ئىكەنمەن-ھە» دېگەن ھاياجانغا چۆمدۇ.

ئۇنىڭ كىشىلەرگە چۆچۈش بىلەن خۇشاللىقنى، زىلزىلە بىلەن گۈزەللىكنى بىللە بېرىشىدىكى سەۋەب شۇكى ئادەمدىكى گۈزەللىك ئىلىمى ئىچكى گۈزەللىك بولۇپ، ئۇ تەرەققىيات دەپ ھېسابلاش مۇمكىن بولغان بارلىق نەرسىلەرنىڭ قىسقىچە فورمىلاسى — ھوسۇللۇق يەر، زامان تەلپىدىكى سانائەت ھەمدە ئادەملەر بىلەن تاۋارلار ھەرىكىتىنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت مىللەتنى بۈيۈك ۋە ساخاۋەتلىك قىلىدىغان ئۈچ نەرسىنى ئالغا سۈرۈش مەقسىتىدە چاكنىلىققا قارشىلىق كۆرسىتىش، قاتمىلىق ۋە جاھىللىقنى رەت قىلىش، ھەر قانچە مىللەت بايرىقىنى كۆتۈرۈۋالغان بولسىمۇ، مىللەتنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈشكە پايدىسىز بولغان قائىدە-يوسۇنلىرىمىزنىڭ قالاتق تەرمىپلىرىگە ئىسپىلىق قىلىش، ئۆز خاسلىقىمىزدىن ياتلىشىپ كەتكەن سۇس ۋە سىياھ تەرمىپلىرىمىزنى تەبىئىيەتمىزگە ياندۇرۇش، ئاددىي-ساددا تەرمىپلىرىمىزنى ئەلالاشتۇرۇش، تۇرمۇشىمىزدىكى تىپتىنچ ياكى دەبەبىلىك كۆرۈنىشىمۇ ئىچى كاۋاك بولغان خۇراپىلىق-لارنى تۈزۈش، ئېگىز مۇنبەردە تۇرىشىمۇ ھەقىقەت ئۈچۈن زۇۋان سۈرۈشتىن قورقۇدىغان جىگەرسىزلىكنى يېڭىش، ئەجداد ۋە ئەۋلاد ئۈچۈن مىسقال تۆمۈردەك ئېغىرچىلىققا بەرداشلىق بېرەلمەيدىغان چىدىماسلىقنى تۈگىتىش، بىزدە چوقۇنۇش ھەسل قىلغان بولسىمۇ، قالاتلىق ۋە نادانلىقىمىزنى ئاشۇرۇپ بېرىۋاتقان خاتا تەلىماتلارنى يېڭىلاش، ئىنسانلار ئارىسىدا زەمىپ ۋە چاكنى ھايۋانلىق مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ تۇرىدىغان تېكىشلىك ھەقىقى ۋە ھوقۇقىدىن ۋاز كېچىش، خەلق ئۈچۈن سۇ ۋە ھاۋادەك زۆرۈر ئىلمىي ھەقىقەتلەرنى بۇرمىلاش، ئۇرۇشقا قىلىق، ئۆز ئارا توسقۇنلۇق، قىزىلكۆزلۈك ۋە بۇزغۇنچىلىق، تۇمشۇقنىڭ ئۈچىدىكى پايدىنى دەپ ئىسسىق قان بەدىلىدىكى قېرىنداشلىقنى خورلاش، يارەنلىرىگە ئوشۇقچىلىق قىلىش بىلەن راھەتلىنىش، بەندىنىڭ گۇناھنا شېرىكىلىكىنى بىلىپ تۇرۇپ ۋە تەنداشلىرىنىڭ كىچىككىنە گۇناھلىرىغا ئەيۈچان بولماسلىق، رەزىللەرگە پايىستەك بولۇشنى ئارا كۆرمەسلىكتەك ئىچكى ئۇپراشنى ئەخلىت دۆۋىسىگە ئاشلاش، پەن-تېخنىكا ۋە ئالىجاناپ ئەخلاقىي پەزىلەتلىك تۇرمۇش شەكلى ئورنىتىش ئۈچۈن ئىلمىي ھەقىقەتلەر دۇنيانىڭ قايىسى بۇرچىكىدە بولسا قوبۇل قىلىش، مىللىي مۇھىتىنى قوبۇل قىلىنغان ھەقىقەتلەرنى تېخىمۇ پىششىقلاپ قايتىدىن ئىشلەپچىقىرىدىغان «ئاشقازان» غا ئايلىندۇرۇش... قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ، بىزنى ھازىرقى ھالىتىمىزدىن

بىر دەرىجە ئۆستۈرىدۇ. شۇڭا، ئادەم دېگەندە ئادەمگە لايىق كارامەت پەيدا قىلىدىغان گۈزەللىك بولۇش كېرەك بولىدۇ. ئۇنداق ئىكەن، بۇنداق گۈزەللىك نېمە ۋە ئۇنى قانداق تاللايمىز؟

ئادەمدىكى بۇنداق گۈزەللىك ئەركىن قەلب ۋە مۇستەھكەم ئىرادە، يۈكسەك پەزىلەتنىڭ بىرلىكى بولۇپ، ئۇنى تالانت ۋە تالانت باغۋانلىرى بىلىم، پىكىر قىلىش خاسلىقى قاتارلىقلارنىڭ ياردىمىدە ناھايىتى كۆپ سۈپەتلەرنى بېتىشتۈرۈش ئارقىلىق تاللىغىلى بولىسىمۇ، ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇنى تاللاش «ئۆزىنى تولۇق بىلگەنلەر ئۇلىيا بولىدۇ» دېگەن ئەقىدە بويىچە ھەر ئادەم ئۆزىنى بىلىش ئاساسىدا ئۆز ھاياتىغا ئۈنۈملۈك تىزگىنلىشىش ئېلىپ بېرىپ، ئۆزىدىكى ئىجادىيلىققا خىس ئارتۇقچىلىقلارنى جارى قىلدۇرۇش، ماددىي تەلپۈنۈشلەر تەرىپىدىن بويۇندۇرۇلغان ئىجادىيلىققا، ئىجادىي قابىلىيەتكە يات پىسخىك ئاجىزلىقلارنى يېڭىش، مۇشۇنداق جارى قىلدۇرۇش ۋە يېڭىش جەريانىدا روھىي ئىسارەتتىن تولۇق ئازاد بولۇپ، ئۆز ئالدىغا تولۇق مۇستەقىل بولغان پەزىلەت تۇرغۇزۇش، ئىجادىيەت تەرىپىدە ئۆزىگە ئۆزى تولۇق خوجايىن بولۇشتىن باشلىنىدۇ. چۈنكى بۇنداق باشلىنىش ھاياتتىكى بىردىنبىر بەخت بولغان سىغىنما ۋە ئۈزلۈكسىز ئالغا ئىنتىلىشنىڭ بەلگىسىدۇر.

دۇرۇس، ماددىي مەنپەئەت بولمىسا بولمايدۇ، زۆرۈر ماددىي مەنپەئەتلەرنى قوغدىمىسا بولمايدۇ، باشقىلارنىڭ گېپىنى ئاڭلىمىسا تېخىمۇ بولمايدۇ. بىز بۇ يەردە تەكىتلەۋاتقان ماددىي مەنپەئەت ئادىل دارامەت تەقسىماتىنى ئاساس قىلغان ھەقىقىي ۋە نورمال ماددىي مەنپەئەت بولۇپ، ئىجادىيەت گۈزەللىكىگە قەدەم بىلغان ئادەمنىڭ ماددىي مەنپەئەتكە كۆڭۈل بۆلۈشى ھەرقاچان ئۇنىڭ مەنئىۋى دۇنياسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان كىشىلىك ھايات مۇكەممەلىكىنى بۇزماستىن بىلەن ئېيتىلىدۇ. چۈنكى چەكسىزلىككە ئىنتىلمەي تۇرۇپ ھاياتمۇ، ئۆسۈشۈمۇ، تەرەققىياتمۇ بولمىغاچقا، بۇنداق بىر گۈزەللىكنى تاللىماي تۇرۇپ ئىنسانىيەتنىڭ تۇرمۇش سەنئىتىنى ئەلالاشتۇرۇشقا ياردىمى تېگىدىغان ئۆزىنىڭ ئاۋازىنى كىشىلەرگە ئاڭلىتىش، نىسبىي مۇستەقىل ۋە مۇكەممەل ھاياتنىڭ قىممىتىنى ئۆۈمىنلەشتۈرىدىغان ئەگەشمىچىلىكنى تۈگىتىپ، كۆز ئالدىدىكى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا تۆھپە قوشۇش مۇمكىن ئەمەس.

— دائىملىق تەشۋىش، ئەمگەك، كۈرەش، يوقسۇزلۇق-بۇلار زۆرۈرى شەرتلەردۇر، — دېدۇ ل.ن. تولستوي، — ئەقەللىي بىرەر مۇ ئادەم بۇلار ھەققىدە ئويلاشتىن ئۆزىنى بىردەممۇ چەتكە ئالمىلىقى لازىم... ھالال ياشاش ئۈچۈن ئىنتىلىش، ئېشىش، ئۈرۈنۈش، يېڭىلىش، ئېمىنىدۇر باشلاش ۋە تاشلاپ قويۇش ۋە يەنە باشلاش، تاشلاپ قويۇش، دائىم كۈرەش قىلىشقا چىداش كېرەك. بىخەتەرلىك روھىي چۈشكۈنلۈكتۇر. بۇ سۆز ئىجادىيەت گۈزەللىكىنى تاللىغان ئادەملەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئاۋازىنى كىشىلەرگە مۇستەقىل ئاڭلىتىش، جەمئىيەتنىڭ بىرەر ئارمىقىدا ئۆزىنىڭ قىممىتىنى يارىتىش جەھەتتە نەقەدەر جەسۇر بولىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. راست دېگەندەك، ئادەمنىڭ ئۆزىنى چۈشىنىشى قانچە چوڭقۇر بولغانسېرى ھايات شۇنچە جانلىنىپ بارىدۇ. جانلانغان ھاياتقا سۆيگۈ تۇغۇلىدۇ.

— ئۆزىمىزنى مۇشۇنداق ئىجادىي پائالىيەتكە مۇناسىپ چۈشىنىش ئۈچۈن، ۋۇجۇدىمىزنى ھەسەل ھەرىسگە سېلىشتۇرۇپ باقايلى، ھەسەل ھەرىسنىڭ مېڭىسىدە 900 نېۋرون بولىدۇ، ھەسەل ھەرىسى بۇ نېۋرونلارنىڭ ياردىمى بىلەن شۇنچە مۇرەككەپ پائالىيەتلەرنى بېجىرىدۇ. ئۇ تۈرلۈك گۈللەرگە قونۇپ، گۈلنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ياراملىق ھەسەل ماددىسىنى شوراپ ئېلىپ، ئازماي ئۆز ئۈستىغا قايتىپ كېلىدۇ، يەنە تېخى شۇنچە كۆپ ھەرلەر بىر پادىشاھنىڭ قوماندانلىقىدا خۇددى جەڭگىۋار ھەرىسى قوشۇندەك رىتمىك ھەم ئۆزئارا دوستانلىق بىلەن ھەسەل يىغىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندايدۇ. ئادەمنىڭ مېڭىسى ھەسەل ھەرىسنىڭ مېڭىسىگە قارىغاندا، نۇرغۇن دەرىجىدە چوڭ بولۇپلا قالماي، بىر مىليارد ھەسە مۇرەككەپ بولىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، ھەسەل ھەرىسى پەقەت ئۆزىنىڭ تەجرىبىسىدىن ھەسەل يىغىشنى ئۆگەنسە، ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ تەجرىبىلىرىدىن ئۆگىنىپلا قالماي، يۈكسەك دەرىجىدىكى تىل قابىلىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، باشقىلاردىنمۇ ئۆگىنىدۇ ھەمدە مۇھىتنى ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشتۇرىدۇ. ئىنكاز ئالىمى بىدىل تەلىماتى بويىچە قارىغاندا، «ئادەملەر ئۆزىنى ئۆزى بىلىش قابىلىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. ئۆزىنىڭ تەجرىبىسىگە دىققەت قىلالايدۇ ھەم ئۆزىنىڭ ئاڭلىق ئادەملىكىنى بىلىدۇ. ئۆزىنىڭ ئاڭ جەريانى بىلىپ يېتىپ، ئەركىن تاللاش ئېلىپ بارالايدۇ ھەمدە پۇختا ئويلىنىپ ھەرىكەت قىلىدۇ. شۇنداقلا ئادەم يەنە پاراسەتلىك بولىدۇ. كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، پاراسەت

دېگىنىمىز-بۇرۇنقى تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن، تەبىئىي تۇيغۇ (تەبىئىي مائىللىق) نى ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى، كۆرۈنۈشتە ئوخشاشلىق يوق يەردىن ئورتاقلىقنى تېپىپ، بۇنداق قاراشنى كەلگۈسىگە تەدبىقلايدىغان پائالىيەتتۇر. ئادەمنىڭ پۈتكۈل ھاياتىدا پاراسەت بىلەن ئۆزىنى بىلىش ئېڭى بىرلىكتە ئىنسانىيەتنى ئۆزگىچە ئىلگىرىلەش ۋە تەدرىجىي تەرەققىياتقا ئىگە قىلدۇ. ①

ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزگىچە ئىلگىرىلەش ۋە تەدرىجىي تەرەققىياتىدا شۇنداق بىر مۇھىم نۇقتا بولدىكى، كولى ھاياتلارنىڭ، جۈملىدىن ئادەملەر تېنىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتىدا كىچىككەنە ئۆزگىرىش ياكى ياخشىلىنىش ئۈچۈن قانچە مىڭ يىللار ۋاقىت كېتىدۇ، بىراق ئادەمنىڭ ئەقىل جەھەتتىكى تەدرىجىي تەرەققىياتى تەن تەرەققىياتىغا قارىغاندا، نۇرغۇن ھەسسە تېز بولىدۇ. پۈتكۈل ئادەمنىڭ ھاياتىدا نېرۋا سىستېمىسى ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ مۇھىتقا لايىقلىشىدۇ ھەمدە مۇھىتنى ياخشىلاپ ماڭىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ بىزنى ئوراپ تۇرغان دۇنيانى بىلىشىمىز تەسەۋۋۇرىمىزغا سىغىمايدىغان تەدرىجىدىكى سۈرئەت بىلەن ئۆسۈپ بارىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، يالغۇز مەشھۇر شەخسلەردىلا ئەمەس، مېڭىسى ساق ھەرقانداق ئادەمدە ئىجادىيەت كۈزەللىكىنى تاللاشقا يېتەرلىك كۈچ-قۇدرەت بار بولىدۇ.

ئىنسانلار تەدرىجىي تەرەققىياتىنىڭ ئىخچام كۆرۈنۈشىگە قارايدىغان بولساق، بۇنىڭدىن تەخمىنەن 3 مىليون يىل ئىلگىرى، ئۇزاق مۇددەتلىك تەدرىجىي تەرەققىيات نەتىجىسىدە يەر شارىدا قورال ياساشنى بىلىدىغان، ئەمگەك قىلالايدىغان ئىنسانلار بارلىققا كەلگەن. ئىنسانلار تىل، تەجرىبە ھاسىل قىلىش ۋە ئالدىنقىلارنىڭ تەجرىبىسىنى ئۆگىنىش ئارقىلىق كەلگۈسىنى مۆلچەرلىگەن ھەمدە مۇشۇ ئاڭلىق پائالىيەتلىرى ئارقىلىق تەبىئەت دۇنياسىنىڭ خوجايىنىغا ئايلانغان. تەبىئەتتىنمۇ، ئۆز جەمئىيىتىنىمۇ ئۆزگەرتىپ بارغان. ئۈزلۈكسىز تۈردە تولۇپ-تاشقان ئىشەنچ بىلەن كۈزەل كېلەچەكنى ياراتقان.

بۇلار نېمىنى كۆرسىتىدۇ؟ چوڭ مېڭىمىزنىڭ جانلىقلارنىڭ نەچچە مىليون يىللاردىن بۇيانقى تەدرىجىي تەرەققىيات مىراسلىرىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئىلىم-پەن تارىخىدا ئەقلىي جەھەتتىكى ئىرسىيەتنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈنىدۇ. خانلىققا دائىر ھېچقانداق بىۋاسىتە ئىلمىي ئاساس تېخى مەلۇم بولمىدى، دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىجتىمائىي تەرەققىيات جەھەتتە كېيىنرەك بىر قىسىم ئىرقلار، قەبىلىلەر، مىللەتلەر پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بىر نەچچە ئىجتىمائىي تەرەققىيات باسقۇچىنى بىراقلا ئاتلاپ ئۆتۈۋەتكەن. روشەنكى، شۇلارنىڭ ئەقلىي تەرەققىياتى ئۇلارنىڭ زامانىۋى جەمئىيەت مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشىغا دەخلى قىلمىدى.

دېمەك، مىليون يىللار داۋاملاشقان تەدرىجىي تەرەققىياتنىڭ يۇقىرى پەللىسى يەر شارىدىكى بارلىق ئىنسانلارغا چەكسىز قۇدرەتكە ئىگە چوڭ مېڭىنى ئاتا قىلدى. پىسخىك جەريانلىرىمىزنىڭ ماددىي ئورگىنى بولغان چوڭ مېڭىمىز شۇنداق ئورگانىكى، يالغۇز بىر ئادەمنىڭ مېڭىسىدىكى توقۇلمىنى ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى قىلىپ ياسىغىلى بولسا، ئۇنىڭ قىممىتى ياپونىيە دۆلىتىنىڭ بىر يىللىق خام چوت پىلاندىن 60 تىرىليون ئامېرىكا دوللىرى ھاۋىپ كېلىدۇ. بۇ سان بىزگە مېڭىمىزنىڭ قىممىتىنى بىلىشنىڭ چوڭ تەقەززالىق ئىكەنلىكىنى تونۇتسا، تولۇق ئىشقا سېلىنغان چوڭ مېڭە ئىشلەپچىقارغان ئىدىيىنىڭ قىممىتىنى، ھەتتا بۇنداق بىر دۆلەتنىڭ بىر يىللىق خام چوتى بىلەنمۇ سېلىشتۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىن دۇنيادا ئەقىلدىن ئارتۇق ئېتىبارغا لايىق ھېچقانداق نەرسىنىڭ يوقلۇقىغا ئىقرار بولىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەتتە مۇقەددەم چاغلاردا يېزىلغان «كەلەلە ۋە دېمىنە» دېگەن ھىندى ھېكمىتىدىمۇ ئەقىل ۋە ئىقتىدار ئۇلۇغلىنىپ: «كىشىلەرنىڭ شان-شەرىپى مالدىن ئەمەس، كامالەتكە يېتىشتىن كېلىدۇ. ئىلىم ۋە ھۈنەردە كامالەتكە يەتكەن كىشى پۇلسىز بولسىمۇ ھەمىشە ئەزىز بولىدۇ. بۇ خۇددى شىر زەنجىردە باغلاغلىق بولسىمۇ، ھەيۋىسى كېمىيىپ كەتمىگەندەك بىر ئىش. ھۈنەرسىز ئادەم گەرچە زەردار بولسىمۇ خار ۋە قەدىرسىز بولۇپ قالىدۇ. بۇ خۇددى ئىت ھەرقانچە توق بولسىمۇ ۋە ئېسىل زىبۇ-زىننەتلەر بىلەن چابدۇپ قويۇلسۇمۇ يەنىلا خار ۋە بى ئېتىبار بولغاندەك بىر ئىش» دېيىلگەن.

يالغۇز خاتىرە قابىلىيىتىنى ئېلىپ ئېيتىدىغان بولساق، ئادەم مېگىسنىڭ خاتىرە قابىلىيىتى كاتتا كۈتۈپخانغا ئوخشايدۇ، ئەگەر بىر ئادەم ھاردىم-تالدىم دەپمۇ ئىزچىل ئۆگەنسە، ئۆمرىدە ئالغان بىلىمى ئامېرىكا پارلامېنت كۈتۈپخانىسىدىكى كىتابلارنىڭ 50 ھەسسىسىگە توغرا كېلىدۇ. دەپمەك، ئادەم مېگىسى بەئەينى قانچىلىسا-قانچىلىسا ئوشمايدىغان بىلىم خەزىنىسى بولۇپلا قالماي، مۇۋاپىق ئىشلەتسە، ھارمايدىغان، توغرا ئۇسۇل بىلەن ئاچسا-ئاچسا تۈگىمەيدىغان قابىلىيەت كېنىدۇر.

ئادەم چوڭ مېگىسنىڭ بۇنداق زور قىممىتىنى ئۇنىڭ دۇنيادىكى ئەڭ تەرمەقىي قىلغان مۇرەككەپ ماددىلىق سۈپىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇپ، ئۇنىڭ مۇرەككەپلىك دەرىجىسى ۋە كۆپ تەرمەلمە فۇنكسىيىسى ھازىرقى يەر شارىدا بار بولغان ھەرقانداق ئېلېكترونلۇق ماشىنىدىن ھالقىيدۇ. چوڭ مېگىسنىڭ ئۇچۇر ساقلاش قابىلىيىتى ئادەمنىڭ پۈتكۈل ئۆمرىدە ھەر سېكۇنتتا مىڭ تۈرلۈك يېڭى ئۇچۇرنى خاتىرىلەپ يەنە ئېشىپ قالىدۇ. ئۇنىڭ ھېسابلاش سۈرئىتى شۇنداق تېزكى، بىر سېكۇنتتا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە بىر ئادەمنىڭ چىرايىنى تونۇيدۇ ۋە تۆتىن بىر سېكۇنتتا ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى تەھلىل قىلىپ چىقالايدۇ. ئادەم مېگىسى بىلەن ئېلېكترونلۇق مېگە ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ مۇھىم پەرق شۇ يەردىكى، چوڭ مېگە يالغۇز تۈز لىنىيە بويىچە تەدرىجىي خىزمەت قىلماستىن، بەلكى بىرلا ۋاقىتتا ئۇچۇرلار ئۈستىدە پىششىقلاش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش ئېلىپ بارىدۇ ھەمدە شۇ جەرياندا ئومۇمىي مەزمۇنلارنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئەمما، ھازىر دۇنيادا بۇنداق قىلالايدىغان بىر مۇ ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى يوق. ئۇ ئۆز تەرمەقىياتىغا ئەگىشىپ ئىتراپىدا 10 تۈرلۈك نەرسە بولسا، ئۇنىڭدىن ئاددىي بىر نەرسىنى پەرق ئېتەلسىمۇ، ئەمما ئۇ مۇنداق تونۇش پائالىيىتىگە بىر نەچچە مىنۇت سەرپ قىلىدۇ. شۇنداقلا جىسىملارنىڭ تەخمىنەن تۈرلىرىنى پەرق ئېتەلسىمۇ، يەككە جىسىملارنى تونىيالايدۇ. ئېلېكترونلۇق مېگىلەرنىڭ نوپىسى بولغان شاھمات ئوينىيالايدىغان ئېلېكترونلۇق مېگىنى ئالسا، ئۇ مەنتىقلىق ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغانلىقتىن، ئالدىن كىرگۈزۈپ قويۇلغان مېگىش ئۇسۇللىرىنى تېزدىن تاپالايدۇ ھەمدە قارشى تەرىپكە تاقابىل تۇرۇشنىڭ ئەڭ ئوبدان لايىھىسىنى تېپىپ بېرەلەيدۇ. ئەمما ئۇنىڭ ئەقلى دائىرىسى ئالدىن كىرگۈزۈپ قويۇلغان ئەندىزە بىلەنلا چەكلەنمىدۇ. ناھايىتى روشەنكى، شاھمات ئوينىيدىغان ئېلېكترونلۇق مېگە بىلەن شاھمات قوللانمىسى ماھىيەت جەھەتتىن پەرقلىنمەيدۇ. ئادەم مېگىسنىڭ مەنتىقلىق تەپەككۈرى بولسا، مول ۋە جانلىق بولۇپ، ھەر قاچان يېڭىچە مېگىش ئۇسۇللىرىنى يارىتالايدۇ. ئادەم ئېلېكترونلۇق مېگە شاھماتچى بىلەن نەچچە قېتىم شاھمات ئوينىغاندىن كېيىنلا ئېلېكترونلۇق مېگىنىڭ بىر يۈرۈش مېنىش ئۇسۇللىرىنى بىلىۋالدى، دەھشەتلىك ئۇنى يېڭىش چارىسىنى تاپىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋاتقانلىقى بولدىكى، ئېلېكترونلۇق مېگە ئادەم ئەقلىنىڭ داۋاملىشىشى ۋە ماددىيلاشتۇرۇلۇشىنىڭ ئىپادىسى. ئۇ ئادەم مېگىسىگە چەكسىز يېقىنلاشسىمۇ، ئەمما ئادەم مېگىسنىڭ ئىقتىدارىغا مەڭگۈ يېتەلمەيدۇ. ماشىنىلار ئادەمنىڭ تەپەككۈرىنى دورىيالىسىمۇ، لېكىن ئۇنى مەڭگۈ ئادەمنىڭ تەپەككۈرى ئورنىغا قويغىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئۇ ئادەم مېگىسىدە بولىدىغان ئىجادچانلىققا مەڭگۈ ئىگە بولالمايدۇ.

قىسقىسى، چىلگىدەك ئىنسان مېگىسىدە ئالەمچە تۇيغۇ بار. بارلىق گۈزەللىك ئەنە شۇ تۇيغۇلار ئىچىدە بولىدۇ. بىزدىكى مۇشۇ تۈگىمەس-پۈتمەس ئەقىل بۇلىقىدىكى ئەقىل ۋە ئۇنىڭدىن ئوخشۇپ تۇرىدىغان پىكىرلا بولىدىكەن، ھەممىنى قىلغىلى بولىدۇ. ئەگەر ئۆز ۋاقتىدا تەربىيەلەنمەيدىكەن ۋە ئۇنىڭدىكى يوشۇرۇن قۇدرەت ئېچىلمەيدىكەن، ئۇمۇ گادايللىشىپ قالىدۇ. ئەقىل گادايللىشقان يەردە ھەممە نەرسە يېتىشمەيدۇ، ماددىي نەرسىلەرنى تاللىشىدىغان غەۋغا تۈگىمەيدۇ. «قالاق» ياكى «راۋاج تاپمايدىغان» دېگەن گەپ ئەنە شۇ يەردىن كەلگەن. شۇڭا، مېگىدىن پايدىلىنىپ ئىجادىيەت گۈزەللىكىنى تاللاش — ئۆزىنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ۋە خەلقى ئالدىدىكى بۇرچىنى بىلىدىغان ۋە ئۆز ئالدىغا باشقىلارنىڭ قەلبىدىن ئارامبەخش ئوت ياندۇرۇشنى ۋەزىپە قىلىپ قويغان. ھەر قانداق كىشىنىڭ مەجبۇرىيىتى. «سەن قىلغاننى قىلالايمەن، سەن قىلمىغاننىمۇ قىلالايمەن، ئافكۇتۇل دىلگەشلىرىم بىلەن ئىناقلىق ساداسى ئىچىدە مۇسابىقىدە ئۈتۈپ چىقىمەن. مەيلى ھەر قانداق بولسۇن، ھەقىقەتنىڭ ئىجازەتسىز ساياھەت قىلىدىغانلىقىغا ئىشەنچە قىلىپ ئالغا باقمەن» دەيدىغان جاسارەتمۇ ۋىجدانىي مەردانلىقنىڭ ئىپادىسى.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي قانۇنىيەتلىرى توغرىسىدا

بۇھەيرا ئابەت

خىزمەت قىلدۇرۇلۇپ، پەقەت X ئەسەردىن كېيىنلا ئىسلام شارائىتىدا تۈزۈپ چىقىلغان قاراخانىيلار يېزىقى يەنى ئەرب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىغا ئورۇن بوشاتتى. ئىككىنچى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئۇنىڭ ئىملا قانۇنىيەتلىرى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئۆزىنىڭ ئىشلىتىلگەن دەۋرلىرىگە نىسبەتەن ئۆزىدىكى باسقۇچلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرىنچى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى (يەنى مىلادى 522-يىلىدىن 870-يىللار ئەتىراپى كۆزدە تۇتىلىدۇ). بۇ دەۋردە تۈركىي خەلقلەر جۈملىدىن ئۇيغۇرلار تۈرك-رۇنك يېزىقى بىلەن ئۆز تىلىنى خەتلىگەن. ئىككىنچى، ئوتتۇرا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى (يەنى مىلادى 870-يىللاردىن 1225-يىللار ئەتىراپى كۆزدە تۇتىلىدۇ). بۇ دەۋردە قەدىمكى ئۇيغۇرلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئۆز تىلىنى خەتلىگەن. شۇنداقلا بۇ يېزىقلار ئارقىلىق دۇنياغا داڭلىق بولغان يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرۇپ، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىگە نېگىزلىك تۆھپىلەرنى قوشقان.

1. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تۈزۈلۈشى (ئاۋۇشلار خەتتارلىق بەلگىلەر بويىچە يېزىلدى) دەۋرنىڭ ئىلگىرى-كېيىنلىكى سەۋەبىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپ سانسىمۇ ئوخشاش بولمىغان. ئىملىدە، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ سانى 18 بولغان. دەسلەپتە «ئا» ھەرپى بىلەن «ن» ھەرپى، «ش» ھەرپى بىلەن «س» ھەرپى ئاساسەن بىرلا ھەرپ بەلگىسى بىلەن ئىپادىلەنگەن: كېيىنكە بۇ ھەرپلەر «a» بىلەن «n» نى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، «n» ھەرپىنىڭ سول تەرىپىگە بىر چېكىت قويۇلغان: «f» بىلەن «s» نى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «ش» ھەرپىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئىككى چېكىت قويۇلغان. بىر ياكى ئىككى چېكىت بىلەن پەرقلەندۈرۈلگەن. «g» بىلەن «q»: «v» بىلەن «y» ھەرپلىرىنىڭمۇ بۇزۇن ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈلگەنلىكى ئەڭ قەدىمكى يادىكارلىقلاردا ئۇچراپمۇ قالدى. كېيىنكى مەزگىللەردە يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك «q» ھەرپى بىلەن «g» ھەرپىمۇ پەقەت «ق» ھەرپىنىڭ سول تەرىپىگە ئىككى چېكىت قويۇش بىلەنلا پەرقلەندۈرۈلگەن. سىزىقچىلارنىڭ قوشۇۋېتىلىشى («ۋ» ھەرپىدە) ۋە ئوچۇقراق قالدۇرۇلۇشى بىلەنلا پەرقلەندۈرۈلگەن. مانا مۇشۇنداق قىلىپ بەش ھەرپنى مەيدانغا كەلتۈرۈپ، ئىملىدىكى 18 ھەرپكە قوشۇپ جەمئىي 23 ھەرپ قىلغان.

مەن تۆۋەندە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يېزىقلاردىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى، تۈزۈلۈشى، ئىملا قانۇنىيەتلىرى، فونېتىكىسىنىڭ كۈنىمىزگىكى ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلگەن دەۋرلىرى توغرىسىدا قىسقىچە توختالماقچىمەن.

بىرىنچى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى سوغدى يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇيغۇرلار سوغدى ئېلىپبەسىگە سەل-پەل ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپ، ئۇنى ئۆز تىلىنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ، ئۆز يېزىقىغا ئايلاندۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ يېزىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دەپ ئاتالغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئىملىدە ئوڭدىن سولغا يېزىلىدىغان يېزىق ئىدى، كېيىن سولدىن ئوڭغا، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە يېزىلىدىغان بولدى. قەدىمكى ھۆججەتلەرنىڭ ئولسى كېيىنكى خىلغا كىرىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئورخۇن ۋادىسى، گەنسۇنىڭ غەربىي، تۈرپان ئويمانلىقى ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار ئومۇميۈزلۈك قوللانغان. ئورخۇن ۋادىسىدىن بۇ خىل يېزىقتا يېزىلغان I X ئەسەردىكى ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرى نېپىلغاندىن كېيىن، «ئۇيغۇرلار I X ئەسەردە سوغدى يېزىقى ئاساسىدا تۈزۈلگەن ئۇيغۇرلار يېزىقىنى قوللانغان، ئۇلار غەربكە (شىنجاڭغا) كۆچكەندىن كېيىنمۇ بۇ يېزىقنى بىللە ئېلىپ كەلگەن» ئۇنىڭدىن باشقا بۇ خىل يېزىقتا يېزىلغان ۋە توخۇرى، سانسېكرت، ساڭ، خەنزۇ، تېۋىت يېزىقلىرىدىن نەرسىمە قىلىنغان بۇددىزم ئىسەرلىرى كۆپ. بۇنداق يېزىقتا يېزىلغان مائىنى ئىسەرلىرىمۇ بار. ئۇندىن باشقا يەنە نۇرغۇن سىياسىي، ئىقتىسادىي، قانۇنىي ۋە مۇسقىلىرى، ئەدەبىي ئىسەرلەر، تىببىي ئىسەرلەر بار. بۇددىزم شارائىتىدا قوللىنىلغان بۇنداق يېزىق قەشقەردە ئىسلام دىنى راۋاجلانغاندىن كېيىنمۇ خېلى بىر مەزگىلگىچە ئىسلام ئۇچۇن

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئېلىپبەلىك يېزىق بولۇپ، ئوت، تۇرا، ئاياق ھەرپلىرىدىن تەركىپ تاپقان. شۇڭا، بىر-بىرىگە تۇناشتۇرۇلۇپ يېزىلىدۇ. بۇنىڭ تىنىش بەلگىلىرى ئۈچ خىل بولۇپ، بىر چېكىت (.)، قوش چېكىت (:)، چۈپ قوش چېكىت (::) تىن ئىبارەت بولۇپ، چۈپ قوش چېكىت قويۇلغانلىرى كۆپ ھاللاردا ئايراس ياكى شېئىر كۈيلىپلىرىنى بىر-بىرىدىن ئايرىپ تۇرۇشتا خىزمەت قىلىدۇ. مائى دىنىغا ئائىت ھۆججەتلەردە جۈملە ئاخىرىغا قوش (:): قىزىل يۇمىلاق ئىچىگە ئېلىنغان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ شەكىللىرى ئۈچ خىل بولۇپ، ئۇلار: «ياغاچ ئويما باسما شەكلى؛ بۇددا كلاسسىكلىرى شەكلى؛ ئىرىملىش شەكلى» دىن ئىبارەت بولۇپ، ئالدىنقى ئىككى شەكلىدە يېزىلغان يادىكارلىقلارنى ئوقۇش ئاسانراق، كېيىنكى شەكلىنى (يەنى ئىرىملىش شەكلىنى) ئوقۇش ناھايىتىمۇ قىيىن.

ھەرپلىرى ئىچىدە پەقەت مۇشۇ ھەرپلا ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن ھەرپكە ئۇلانماي يېزىلىدۇ. ئاخىرى «ن» ھەرپىدىن قۇيرۇقنىڭ قىسقىلىقى ۋە چېكىنىڭ يوقلۇقى بىلەنلا پەرقلىنىدۇ. 14. «ز» ئاۋۇشى ئۈچۈن «z» نى ئىپادىلەيدىغان ھەرپنىڭ سول تەرىپىگە ئىككى چېكىت قويۇش بىلەن پەرقلىنىدۇ. 15. «ج» ئاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ، قۇر بويلاپ كەتكەن نۇز سىزىققا ياندېشىپ پەسكە قاراپ تۇرغان كىچىك ئاچماقتىن ئىبارەت بولۇپ، ئاخىرىدا كەلگەندە قۇيرۇقى سولغا مايىل قىلىنىدۇ. 16. «ا» ئاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ، قۇر بويلاپ سىزىلغان بىر سىزىق ۋە شۇ سىزىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ يۇقىرىغا قارىغان قۇيرۇقتىن ئىبارەت. ئاخىرىدا كەلگەندە بۇ ھەرپ قۇيرۇقنىڭ ئۆزى بىلەنلا تاماملاندى. قۇيرۇقى كېسىپ ئۆتكەن نۇز سىزىقنىڭ ئۈچى چىقىپ تۈرلەيدۇ. 17. «م» ئاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ، قۇر بويلاپ كەتكەن بىر تىزىق ۋە ئۇنى ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، پەسكە قارىغان بىر قۇيرۇقتىن ئىبارەت. ئاخىرىدا كەلگەندە، نۇز سىزىقنىڭ ئاخىرىسى ئوڭغا قارىلىپ، قۇيرۇقنىڭ ئۈچىغا ئۆتۈش بىر يېپىق ئېغىزغا ئايلىنىدۇ. 18. «ن» ئاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ، بۇ ھەرپ بىر چىشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۈستىگە بىر چېكىت قويىلىدۇ. ئۇنىڭ شەكلى «e» نى ئىپادىلەيدىغان ھەرپنىڭ شەكلىگە ئوخشاش. ئاخىرىدا كەلگەندە شۇنداق. 19. «ر» نى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ، ئۈچلىرى بىر-بىرىنى كېسىپ ئۆتكەن چېپراس (چانتا) سىزىقتىن ئىبارەت. باشتا كەلسە يۇقىرىغا ئۆلىنىدىغان سىزىقى بولمايدۇ، ئاخىرىدا كەلسە قۇيرۇقى ئوڭغا سەل قارىلىدۇ. 20. «ى» ئاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ، ئۈچلىرى ئوڭغا كەسكىن ئېتىلىپ چۈشكەن ئاغزى ئۈچۈن بۇرچەكتىن ئىبارەت. ئاخىرىدا كەلسە، بۇرچەكنىڭ ئاخىرىقى سىزىقىدىن ئوڭغا قاراپ چۈشكەن بىر قۇيرۇق قوشۇلىدۇ. 21. «س» نى «f» دىن پەرقلىنىدۇ. ئۈچۈن «s» ھەرپنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئىككى چېكىت (يەنى بۇرچەكنىڭ يىنىغا) قويۇلىدۇ. 22. «ت» ئاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ، قۇر بويلاپ سىزىلغان بىر سىزىق ۋە سىزىقنىڭ سول تەرىپىگە ئۇلانغان، ئاغزى يۇقىرىغا قاراپ تۇرغان بىر ئىلمەكتىن ئىبارەت. ئاخىرىدا كەلگەندە بۇ ھەرپنىڭ قۇيرۇقى ئوڭ تەرىپىگە بىر ئاز قارىلىدۇ. 23. «ئ» ئاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ ئۈچۈن، مۇستەقىل ھەرپ يوق. ئۇنىڭ ئۈچۈن «ن» بىلەن «g» ھەرپنىڭ قوشۇلىشىدىن ھاسىل بولغان قوشما ھەرپ ئىشلىتىلىدۇ.

ئىككىنچى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىملا قانۇنىسى
 1. سوزۇق ئاۋۇشلارنىڭ ئىملا قانۇنىسى
 ① سوزۇق ئاۋۇشلاردىن i: i: y: φ: u: o: a: ئاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپلەر سۆز بېشىدا كەلگەندە كۆپ ھاللاردا ئالدى تەرىپىگە بىر چىش يېزىلىدۇ.
 ② «o» بىلەن «u»: «φ» بىلەن «y»: «i» بىلەن «i» لار يېزىقتا پەرقلىنمەيدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ يېزىلىش ئۇسۇلى تۆۋەندىكىچە: 1. «a» ئاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ قۇر سىزىقىدىن كۆتىرىلىپ تۇرىدىغان بىر كىرىتك (چىش) تىن ئىبارەت. بۇ ھەرپ باشتا كەلگەندە خۇددى نەمبەچە ھەرپتە ئېلىپ باشتا كەلگەندە بىر ھەمزە () قوشۇلغاندەك ئالدى تەرىپىگە يەنە بىر چىش قوشۇلۇپ يېزىلىدۇ، ئاخىرىدا كەلگەندە شۇنداق بولۇپ، پەقەت چىشنىڭ قۇيرۇقى ئوڭغا، سولغا ياكى تۆۋەنگە سوزىلىدۇ. ھەرپ شەكىللىرى ئېلىپبە كرايىسىدا بېرىلدى. 2. «e» ئاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ خۇددى «a» غا ئوخشاش بىر كىرىتك (چىش) تىن ئىبارەت بولۇپ، بۇنىڭ «a» دىن پەرقى باشتا كەلگەندە بىر چىش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئوتتۇرا، ئالدى شەكىللىرى «a» بىلەن ئوخشاش. 3. «u: o:» ھەرپلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ بىر دۈگىلىك كۆزدىن ئىبارەت بولۇپ، باشتا كەلگەندە ئالدىغا بىر چىش ئىلاۋە قىلىنىدۇ، ئاخىرىدا كەلگەندە كۆزنىڭ قۇيرۇقى ئوڭغا بىر ئاز قارىلىدۇ. 4. «y, φ» ھەرپلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ «u: o:» ئاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپنىڭ ئىمىنى ئۆزى بولۇپ، ئۇنى پەرقلىنىدۇ. ئۈچۈن، بىرىنچى بوغۇمدا كۆزنىڭ ئاخىرىغا «y» نى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ ئىلاۋە قىلىنىدۇ. ئاخىرىدا كەلگەندە، كۆزنىڭ قۇيرۇقى ئوڭغا بىر ئاز قارىلىدۇ. 5. «p, b» ئاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ، بىر دۈگىلىك كۆز ۋە ئورغا قىسمان قۇيرۇقتىن تۈزىلىدۇ، ئوتتۇرىغا ئۇلانغاندا كۆزنىڭ ئالدى تەرىپىگە چىقىپ تۇرغان سىزىقتىن، كەينىگە ئۇلانغاندا قۇيرۇقنىڭ ئۈچىدىن ئۆلىنىدۇ. قۇيرۇقى ئوڭغا ياكى سولغا سوزىلىدۇ. 6. «f» ئاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ، ئاغزى پەسكە قاراپ سەل ئېچىلىپ تۇرىدىغان يۇمىلاق كۆزدىن ئىبارەت. بۇ ھەرپ ئادەتتە «ۋ» ئاۋۇشى بولۇپ، «v» دىن پەرقلىنىدۇ. ئۈچۈن، ئۈستىگە بىر چېكىت قويۇلىدۇ. ئاخىرىدا كەلگەندە قۇيرۇقى سولغا سەل قارىلىدۇ. 7. «v» ئاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ، ئاغزى پەسكە قاراپ سەل ئېچىلىدىغان دۈگىلىك كۆزدىن ئىبارەت، ئاخىرىدا كەلگەندە قۇيرۇقى ئوڭغا سەل قارىلىدۇ. 8. «g» ئاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ، ئاغزى قۇرنىڭ ئۈستىگە سەل چىقىپ تۇرىدىغان كىچىك يۇمىلاق ئېغىزىدىن ئىبارەت. ئاخىرىدا كەلگەندە ئاغزىنىڭ ئاخىرىقى سىزىقى ئوڭغا سەل مايىل قىلىنىپ، پەسكە سەل سوزىلىدۇ. 9. «q» ئاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپنىڭ گەۋدىسى «g» نى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ بىلەن ئوخشاش بولۇپ، بىرلا پەرقى ئۈستىگە ئىككى چېكىت قويۇلىدۇ. 10. «x» ئاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپنىڭ شەكلى «g» نى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ بىلەن ئوخشاش بولۇپ، بىرلا پەرقى ئۈستىگە بىر چېكىت قويۇلىدۇ. 11. «d» ئاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ قۇرنى بويلاپ كەلگەندە بىر سىزىق ۋە بىر سىزىقنىڭ بېشىدىن باشلىنىپ سولغا يانتۇ كۆتىرىلگەن ئۇزۇن ئىلمەكتىن ئىبارەت. ئاخىرىدا كەلگەندە قۇر بويلاپ كەتكەن نۇز سىزىقنىڭ ئۈچى سولغا بىر ئاز قارىلىدۇ. 12. «t» ئاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ، دۈگىلىك بىر كۆز ۋە ئۇنىڭغا ياندېشىپ تۇرىدىغان كىچىك بىر چىشتىن ئىبارەت. ئاخىرىدا كەلگەندە چىشنىڭ قۇيرۇقى ئوڭغا قاراپ پەسكە سەل سوزىلىدۇ. 13. «z» ئاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ، قۇيرۇقى ئوڭغا تىك چۈشكەن كىچىك بىر چىشتىن ئىبارەت. قەدىمكى ئۇيغۇر

كېلىدىغان شەكلى يوق. پەقەت ئاخىرىدا كېلىدىغان شەكىللەر بار. بۇ ئاۋۇش بەزى چەتتىن كىرگەن سۆزلەردە باشتا كېلىپ قالسا، ئايرىم يېزىلىپ، ئاخىرىدا كېلىدىغان باشقا ھەرپلەرگە ئۇلانمايدۇ. بۇ ھەرپ سۆز ئوتتۇرىسىدا كېلىپ قالسا، كېيىنكى بوغۇملارغا ئۇلانماي يېزىلىدۇ.

⑦ «z» ئاۋۇشى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ناھايىتى ئاز (پەقەت ھەتتىن كىرگەن سۆزلەردەلا) ئىشلىتىلىدۇ ۋە «z» نىڭ ئوڭ تەرىپىگە (تىك سىزىقتا) ئىككى چېكىت قويۇپ پەرقلەندۈرىلىدۇ.

⑧ «r» ئاۋۇشى ئۈچۈن مۇستەقىل ھەرپ يوق. بۇ ئاۋۇش سۆز بېشىدا كەلمەيدۇ. بۇ ئاۋۇشنى ئىپادىلەش ئۈچۈن «n» ئاۋۇشنى بىلدۈرىدىغان ھەرپنىڭ يېنىغا «g» ئاۋۇشنى بىلدۈرىدىغان ھەرپ قوشۇلۇپ يېزىلىدۇ. شۇڭا «n» بىلەن «g» بىر يەرگە كەلسە، كۆپىنچە «rg» دەپ ئوقۇلىدۇ.

⑨ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بەزى بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە كى سوزۇق ئاۋۇشلار يېزىقتا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: «مەن، سەن، يەنە» دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر. ⑩ سۆزلەر تۈرلەنگەندە، ئۆپ سۆز ئايرىم، قوشۇمچىلار (ئۇلانماي) ئايرىم يېزىلىدۇ.

ئۈچىنچى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلارنىڭ كۆپىنچە كىستىكى ئالاھىدىلىكى

1. فونېمىلارنىڭ ئەمەلىي ئىستېمالى پەرقلىق بولۇپ، «a, e, i, s, z, r, v, n, m, k, q, d, t, f, b, i, j, y, u, e, t, z» فونېمىلىرى سۆزنىڭ ھەرقانداق قىسىملىرىدا كېلىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاقىت، زامان، پەيت (ئال) pd
ئولتۇر (ئىككى) olur

2. «φ, o» فونېمىلىرى سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا كۆرۈلىدۇ. (بىراق «φ» فونېمىسى ئالتۇن-يارۇقتا بىرلا سۆزدە يەنى ئايرىش باغلىمۇچىسى: «ئەگەردە»، «ناۋادا» مەنىسىنى بېرىدىغان abam birpk دېگەن سۆزدە ئىككىنچى بوغۇمدا كەلگەن). مەسىلەن:

چىرايلىق، گۈزەل (ئال) kφryglyg
ئورۇن، جاي (ئىككى) ornak
ۋاقىت، چاغ، زامان (ئال) φdyn

3. سوزۇق ئاۋۇشلارنىڭ ئورۇن جەھەتتىكى مەلۇماتلىق بولىدۇ. يەنى تىل ئالدى سوزۇق ئاۋۇشى بىلەن باشلانغان سۆزلەر تىل ئالدى سوزۇق ئاۋۇشى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، تىل ئارقا سوزۇق ئاۋۇشى بىلەن باشلانغان سۆزلەر تىل ئارقا سوزۇق ئاۋۇشى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. مەسىلەن:

قوڭۇر، (ئوغ) tfoqurtan
ياخشى (تۈز) edgy
بەزگەك (تىپ) bezgek
ئۆدۈل (ئال) utru

4. تەركىبىدە «ea», «eε» فونېمىلىرى بولغان بىر ياكى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر تۈرلىنىپ بوغۇم ئاخىرى بولۇپ قالغاندا ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

③ «φ» ۋە «y» ئاۋۇشلىرى بىرىنچى بوغۇمدا ياكى «k, g», «z» ئاۋۇشلىرى بىلەن ھەرپ بولۇپ كەلگەندە، كۆپىنچە «z» قوشۇلماي يېزىلىدۇ. شۇڭا، سۆز تەركىبىدە «g», «k», «z» بولىدىكەن ئۇنىڭ تەركىبىدىكى «o» ۋە «u» چوقۇم «φ» ياكى «y» دەپ ئوقۇلىدۇ.

④ «φ» بىلەن «y» بىرىنچى بوغۇمدا ياكى «k, g», «j» ئاۋۇشلىرى بىلەن كەلمىگەندە، ئاخىرىغا بىر «z» ھەرپى قوشۇلۇپ يېزىلىدۇ. شۇ يول بىلەن «o», «u» لاردىن پەرقلەندۈرۈلىدۇ. ئىككىنچى بوغۇملاردا كەلسە، يەنىلا «o» ۋە «u» بويىچە يېزىلىدۇ.

⑤ ئايرىم ھاللاردا، بولۇپمۇ قوليازىلاردا «a» ئاۋۇشى بىلەن «e» ئاۋۇشنى پەرقلەندۈرۈش قىيىن.

⑥ بەزى چاغلاردا، سۆز ئاخىرىغا كەلگەندە «a» ۋە «e» ئاۋۇشى (شۇنىڭدەك باشقا ئاۋۇشلارمۇ) ئايرىم يېزىلىدۇ. بولۇپمۇ «z» ۋە «z» ئاۋۇشلىرىدىن كېيىن شۇنداق قىلىنىدۇ.

ئۇزۇك ئاۋۇشلارنىڭ ئىملا قائىدىسى

① بەزى قوليازىلاردا «x» ئاۋۇشنىڭ يېنىغا بىر چېكىت قويۇپ «xx» ئاۋۇشى ئىپادىلىنىدۇ. (بەزىدە چېكىتمىز «xx» ئاۋۇشى ئىپادىلىنىدۇ). لېكىن كۆپ ھاللاردا «x», «q», «x» ئاۋۇشلىرى بىرلا ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. قوليازىلاردا «x» ئاۋۇشى ئادەتتە قاتار كەلگەندە ئىككى چېكىتتىلا ئىبارەت بولىدۇ.

② «e», «a», «n» ئاۋۇشلىرى سۆز ئوتتۇرىسىدا كۆپىنچە بىر چىشتىلا ئىبارەت بولىدۇ. كېيىنكى دەۋرلەردىكى قوليازىلاردا «n» ھەرپىنىڭ چىشى ئۈستىگە بىر چېكىت قويىلىدۇ. بەزىدە بۇلارغا يۇمىلاق يېزىلغان «t» ھەرپىنىڭ چىشىمۇ قوشۇلۇپ، بىرقاتچە چىشى قاتار كېلىپ، ئوقۇشنى قىيىنلاشتۇرىدۇ. بۇنداق چاغلاردا، چىشلارنى ساناپ ئايرىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

③ «v» بىلەن «z» ئاۋۇشنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپلەر سىرتقى كۆرۈنىشىدە بىر-بىرىگە بەك ئوخشاپ كېتىدۇ. پەقەت ئايرىم قوليازىلاردا «v» ئاۋۇشنى بىلدۈرىدىغان ھەرپنىڭ ئۇچى ئىچىگە سەل قايرىلىدۇ. شۇ ئارقىلىق «v» ئاۋۇشى ئىپادىلىنىدۇ.

④ «b», «p», «g», «k», «d», «t» ئاۋۇشلىرى يېزىقتا بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان يادىكارلىقلاردا «b, p» فونېمىسى: «k, g» فونېمىسى: «t, d» فونېمىسى بىلەن ھەرپ بولۇپ كەلگەندە، چوقۇم «k, b», «t, g» دەپ ئوقۇلىدۇ. «g, p», «d» دەپ ئوقۇلمايدۇ. چۈنكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «p, g, ç» فونېمىلىرى پەقەت چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىلا كۆرۈلىدۇ. بۇنىڭ مەسالىرى فونېمىلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدە بېرىلگەن.

⑤ «d» ۋە «t» ئاۋۇشلىرى ئايرىم-ئايرىم ئىككى ئاۋۇش شەكلى بولۇپ، يېزىقتا ئىككى ھەرپ بىلەن ئىپادىلەنمىسۇ يازما يادىكارلىقلاردا كۆپىنچە ئارىلاش قولىنىلىدۇ.

⑥ «z» ھەرپى ئارقىدىكى ھەرپلەردىن ئايرىم يېزىلىدۇ. سۆز بېشىدا كەلمەيدۇ. شۇڭا بۇ ئاۋۇشنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپنىڭ باشتا

batır (چىلىش) 107a
 سول (ئوغ) 1f07
 ئاجىزلىغان (ئال) ala7ur-
 12. تەۋەلىك بىلەن تۇرلىغان ئىسىملار ۋە ئالماشلار يەنە ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش، بېرىش كېلىش بىلەن تۇرلىغان، تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىش قوشۇمچىسى ئارىلىقىدا «n» ئاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدىغان ھالدا بار. مەسىلەن:

تىلىن (سام) til-i-n-tin
 ئارىسىدا (ئوغ) ara--si-n-ta
 تۆپىسىدە (مانى) t0pe-si-n-te
 ئېلىگە، يۇرتىغا (تون) el-i-n-ge
 13. بەزى سۆزلەردىكى سوزۇق ئاۋۇشى ئارىلىقىدىكى ۋە بوغۇم ئاخىرىدىكى «d» فونېمىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «z» فونېمىسىغا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن:

بوي (سام) bod
 ئىلىق (ئوغ) adak
 قەدىمكى تۈركىي تىللار تۈركۈمى ئۇيغۇر قارلۇق گۇرۇپپىسى ۋە ئۇيغۇر قىپچاق گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ گۇرۇپپىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەھمۇد قەشقىرىنىڭ «دىۋان لۇغەت تۈرك» تە بەرگەن مەلۇماتىدىن مەلۇمكى، تۈركىي تىللار بىر-بىرىدىن ئومۇمەن فونېتىكا جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. قەدىمكى تۈركىي تىلى دەۋرىدە تۈركىي تىللارنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر-قارلۇق تارمىقىدىكى تىللار بىلەن ئۇيغۇر-قىپچاق تارمىقىدىكى تىللارنى بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇرۇپ تۇرىدىغان خۇسۇسىيەتلەرنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە:

1) سۆز بېشىدىكى «z» بىلەن «dz» ياكى «tʃ» ئاۋۇشلىرىنىڭ نۆۋەتلىشىشى ياكى «z» فونېمىسىنىڭ چۈشۈپ كېلىشى. مەسىلەن:

ئۇيغۇر-قارلۇق ئۇيغۇر-قىپچاق نەرجىمىسى
 tʃindzy jintʃy مەرۋايىت
 dzutʃdu juksdu تۆگە جوغدىسى (لوكىسى)
 ilik suv jiliksuۋ ئىلىمان سۇ
 2) «m» بىلەن «b» نىڭ نۆۋەتلىشىشى:
 ئۇيغۇر-قارلۇق ئۇيغۇر-قىپچاق نەرجىمىسى
 ben men مەن
 byn myn شورپا

3) سۆز بېشىدىكى ۋە ئاخىرىدىكى «t» بىلەن «d» نىڭ نۆۋەتلىشىشى. مەسىلەن:

ئۇيغۇر-قارلۇق ئۇيغۇر-قىپچاق نەرجىمىسى
 devej tevej تۆگە
 ① ۋاقت ۋاقت ② ئۆت
 سۆز بېشىدىكى ئىككى سوزۇق ئاۋۇش ئارىلىقى ۋە (سۆز ياكى بوغۇم) «z» فونېمىسى بىلەن «z» فونېمىسىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. مەسىلەن:

بەللىرى (ئوغ) belleri
 ئالايلى (ئوغ) alalın
 بېگىمىز (ئال) begymiz
 تېرىقچىلارنى، دېھقانلارنى (ئىككى) tarixi7ilarak
 يۇقىرىدىكى سۆزلەرنى تەملىل قىلىش، سوزۇق ئاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى، لەۋ ھالىتى، ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دائىرىسى جەھەتلەردىن ماسلاشقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

5. سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «a» (تىل ئارقا، لەۋلىشەلمىگەن، ئوچۇق) فونېمىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «o» (تىل ئارقا، لەۋلىشەلمىگەن، ئوچۇقراق) فونېمىسىغا؛ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «e» (تىل ئالدى، لەۋلىشەلمىگەن، ئوچۇقراق) فونېمىسى «y» (تىل ئالدى، لەۋلىشەلمىگەن، يېپىق) فونېمىسىغا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن:

ئوۋ (ئوغ) av
 يورۇق (ئوغ) jaruq
 بۈيۈك، زور، كىتتا (ئال) bedyk
 6. سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «a»، «e» فونېمىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «i»، «e» فونېمىسىغا ئۆزگەرگەن. مەسىلەن:

ئېيىق (ئوغ) aduk
 كىيىم (ئال) kedim
 7. «f» فونېمىسى سۆزلەرنىڭ بېشى ۋە ئوتتۇرىلىرىدا كۆرۈلمەيدۇ. پەقەت چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

مەشھۇر جايىنىڭ نامى (سام) maruf
 8. «k» ۋە «g» فونېمىسى سۆز بېشىدا كۆرۈلمەيدۇ. ئوتتۇرا ۋە ئاخىرلىرىدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:
 جاپا، ئازاب (ئىككى) emgek
 بويۇن (ئال) 0mgen
 خەت، ھۆججەت، ئالاقە (ئوغ) bitig
 باتۇر، قەيسەر (ئوغ) qakiz
 قالايمىقانچىلىق (سام) qamafix

9. ئۇزۇق ئاۋۇشلاردىن «x،q،k» فونېمىلىرى سوزۇق ئاۋۇش «y،φ» فونېمىلىرى بىلەن بىللە كەلمەيدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى ئاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنىغا قاراپ بەلگىلەنگەن. بۇ قەدىمدىمۇ، ھازىردىمۇ شۇنداق.

10. سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: z،p،l،x،dz

ئوچاق (سام) خەنزۇچە lug
 ئەزىزدا (ئىككى) خەنزۇچە lu7
 ئۇستاز (م) Vapsi
 خەت (سام) udzik~uzik
 ئىبادەتخانا (م) Vixar
 سالاۋىن (سام) zu7im
 11. «ŋ» فونېمىسى سۆز بېشىدا كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

لار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىشقا باشلىغان. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دا مۇنداق دەپ يېزىلغان: «ئاتاتۇڭغا ئۇيغۇر ئىدى، ئۇ ئىقلىق، زېرىك ۋە سۆزگە ماھىر كىشى بولۇپ، ئۆز ئىلىنىڭ تىل-يېزىقىنى ناھايىتى پىششىق بىلەتتى. ئايانلارنىڭ باشلىقى ئايان خان ئۇنى ئۇستاز دەپ ھۆرمەت قىلىپ، مۇھىردارلىق ۋە باشقا ئىشلارغا ۋەزىپىسىنى بەرگەندى. پادىشاھ چىڭگىزخان غەربتىكى ئايانلارغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇنىڭ دۆلىتىنى يوقىتىپ، ئالتۇن مۇھىرنى قولتۇقلاپ قاچقان ئاتاتۇڭغانى تۇتىدۇ..... ئۇنىڭغا شاھزادىلەر ۋە باشقا ۋاڭ ئەمەلدارلارغا خەت ئۆگىنىشكە بۇيرۇق قىلىدۇ، شۇنىڭدىن باشلاپ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئۇلارنىڭ دۆلەت يېزىقى بولۇپ قالىدۇ. («يۈەن سۇلالىسى تارىخى» ئاتاتۇڭغا تەزكىرىسى)دىن ئېلىندى. 16-ئەسىردىن كېيىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى موڭغۇللار ئارقىلىق مانجۇلارغا ئۆتۈپ، مانجۇ يېزىقى سۈپىتىدە قوللىنىلدى. سۈپەت تۈركىي تىللار تەتقىقاتچىسى ن. ئابباسكادوۋ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدە توختاپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «...ئالتۇن ئوردا يېزىق تىلى دەسلەپتە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە قارىخانى دۆلىتىنىڭ كۈچلۈك ئەسىرى ئاستا تەرقىقى قىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن قارىخانىلار تىلىدا سۆزلەشكۈچىلەر موڭغۇل مەھكىمىلىرىنىڭ ئەمەلدارلىرى بولغان ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار كونا ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلىگەن». «...غەربىي قەدىمكى جۇجى ئولىسىنىڭ ئەدەبىي تىلى ساقلىنىپ قالغان «خىسراۋ ۋە شىرىن» ناملىق يادىكارلىقنىڭ قۇتۇپ تەرىپىدىن قىلىنغان تەرجىمىسىگە (مىلادى 14-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسى) شۇنداقلا خەلىق يارلىق-لارغا قارىغاندا ئۇيغۇرچە ئېلىپبىنىڭ كۆپ ئارىلاشقان بولۇپ، قەدىمكى مەھەللىۋى خاراكتېرىگە ئىگە». «...قەدىمكى ئۇيغۇرلاردىن قوبۇل قىلىنغان كونا يېزىق (قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى) بىلەن بىللە، بۇ تىلغا نۇرغۇن ئۇيغۇر لېكسىكىسىمۇ سىڭىپ كىرگەن»، بۇ مەزگىل-لەردە (13-14-ئەسىرلەردە) ئەرب يېزىقى مەخسۇس ھۆججەتلەردە ھەم ئىجتىمائىي ئەدەبىياتتا مەلۇم مەزگىلگىچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىر قاتاردا ئىشلىتىلدى. دېمەك، بۇلاردىن قارىغاندا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ 13-15-ئەسىرلەردە ئالتۇن ئوردا خەلقىدە، ئۆز مۇرلەر ئېمپىرىيىسىدە ۋە چاغاتاي خەلقىنىڭ دۆلەت ئورگىنىدا قوللىنىلىدىغان يېزىق بولغانلىقىنى نى ئېنىقلاپ بېرىش ئۈچۈن ئەنچە قىيىن ئەمەس. ھازىر ساقلىنىۋاتقان ئالتۇن ئوردا خەلقى دەۋرىدىكى «نۆمۈر قۇتلۇق يالغىلىرى»، «توختامىش يارلىقلىرى» قاتارلىقلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان. تارىخى خاتىرىلەردە تۆمۈرنىڭ بارلىق ھەر-بىي پائالىيەتلىرىنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن خاتىرىلەش توغرىسىدىكى ياخشى كاتىپلارغا بۇيرۇق بەرگەنلىكى يېزىلغان. ئۆز مۇرلەر دەۋرىدە تۈركىي تىلدا يېزىلغان ئىسلام دىنى مەزمۇنىدىكى كۆپلىگەن ئەسەرلەر بۇيرۇقتا بىناھەت قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا قايتىدىن كۆچۈرۈلگەن. («قۇتلۇق بىلىك» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى كى ئۇنا نۇسخىسى مۇشۇ دەۋىرگە تەئەللۇق). ئەرب تارىخچىسى ئىبنى ئەربىشاھ (تەخمىنەن 1388-يىلىدىن 1450-يىللار) مۇنداق

ئۇيغۇر-قارلۇق ئوغۇز-قېچاق تەرجىمىسى
 qazih qajih قېيىن/دەرىخى
 qarın tozdi qarın tojtı قورساق تويىدى
 سۆز ئاخىرىدىكى ۋە ئوتتۇرىسىدىكى «z» فونېمىسى بىلەن «n» فونېمىسىنىڭ ئۆزگەرتىلىشى. مەسىلەن:
 ئۇيغۇر-قارلۇق ئوغۇز-قېچاق تەرجىمىسى
 qon qoj قوي
 tıkan tıkaı كىمەتلىك، يوقسۇل
 qanda qajda قايسى

بىز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگەنگەندە ۋە تەھلىل قىلغاندا بۇ نۇقتىمۇ ئالاھىدە ئېنىق بېرىشىمىز كېرەك. شۇنداق قىلغاندا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋە قېرىنداش تىللاردىكى ھاياتىي كۈچىنى ۋە ئىستېمالدىن قالغان شەكىللەردىكى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئېنىقلىۋېلىشىمىزغا ئىمكانىيەت تۇغۇلدۇردى.

تۆتىنچى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىشلىتىلگەن دەۋىلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى 9-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا قەدىم قوبىغاندا، يەنى قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە (مىلادى 850-يىللار) ئۇيغۇر خەلقى «تۈرك-رۇنىڭ يېزىقى» دىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا كۆچۈپ، ئۇنى خېلى ئومۇميۈزلۈك قوللانغان. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا كۆچكەنلىكى تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى بولۇپ، بۇ يېزىق شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە بىرقەدەر ئۇيغۇنلاشقان، شۇنداقلا ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئىپادىلەپ بېرىشتە، «تۈرك-رۇنىڭ يېزىقى» غا قارىغاندا تېخىمۇ مۇۋاپىق بولغىنى ئۈچۈن، بۇ يېزىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قوللىنىپ قالماستىن، بەلكى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى باشقا خەلقلەر ۋە قەبىلىلەر ئارىسىدىمۇ كەڭ قوللىنىلغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تارىختا ئەتراپتىكى باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئەدەبىي تىللارنىڭ شەكىللىنىشىگە زور تەسىر كۆرسەتتى. يەنى ئۇ ئۇ ئالدى بىلەن قاراخانىيلار دەۋرىدىكى (10-12-ئەسىرلەر) تىلغا، ئاندىن ئوغۇز-قېچاق ئەدەبىي تىلىغا (12-13-ئەسىرلەر)، چاغاتاي تىلىغا (13-14-ئەسىرلەر)، ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلىغا (13-14-ئەسىرلەر)، كېيىنكى ۋاقىتلاردا كونا ئۆزبېك تىلىغا (15-16-ئەسىرلەر)، كونا تۈركمەن تىلىغا (17-19-ئەسىرلەر) ۋە باشقا تىللارغا تەسىر كۆزدىن ئۆتكۈزۈپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى موڭغۇللار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، ھازىرقى كۈنگىچە ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە. ئىلگىرى بەزى ئالىملار مىلادى 10-ئەسىردە مەھلىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىي رايونىدا سىياسىي سەھنىگە چىققان خىتايلار (ياۋ) نىڭ ئېلىپبەلىك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغانلىقىنى كۆرسەتكەن. لېكىن، بۈگۈنكى كۈندە بۇ ھەقتە بىرمۇنچە ئوخشىمىغان قاراشلار بار. مىلادى 1204-يىلى چىڭگىزخان ئايان قەبىلىسىنىڭ پادىشاھى ئايانخاننى يوق قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇستازى ۋە بىلىش يېتەكچىسى ئاتاتۇڭغانى قولغا چۈشۈرگەن. ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ، موڭغۇل

دېپ يازغان: «چاغاتاي ئادەملىرىدە» قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى» دېگەن بىر خىل يېزىق بار، بۇ يېزىق موڭغۇللارنىڭ يېزىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەممىگە مەلۇم... بۇ يېزىق بىلەن خىزمەتكە بەلگىلەش پەرىمانلىرى، بۇيرۇقلار، خەت-ئالاقىلار، غەزەللەر، تارىخ، ھېكايە، شۇنىڭدەك چىڭگىزخاننىڭ ئەسىر-پەرىمانلىرى يېزىلدى، كىمكى بۇ يېزىقنى بىلسە، ئۇ خار بولمايدۇ...»

ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان ئەڭ كېيىنكى يادىكارلىق 1469-يىلى فەرغانە سۇلتانى ئۆمەر شېيخنىڭ «مەرغىلان ھاكىمى مەرسىد ئەخمەت ئەمەنكە ئۆمەنكەن تەرىك-لىش بۇيرۇقى» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭدا بولسا، «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى نۇرپان، قومۇل تەرەپلەردە تاكى 14—15-ئەسىرگىچە قوللىنىپ كەلدى...»

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى مىلادى 8-، 9-ئەسىرلەردە رىسمى قوللىنىشقا باشلىغان بولۇپ، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىنمۇ ئۇلارنىڭ ئەدىبىي يېزىقى سۈپىتىدە خىزمەت قىلدى. ئىسلامىيەت كەڭ تارقالغاندىن كېيىنكى بىرنەچچە ئەسىرلەرگىچە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ئورتاق ئىشلىتىدىغان يېزىق بولۇپ قالدى. تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئەمەلىي پاكىتلارغا ئاساسەن، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇر-لار ھەم باشقا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىسلامىيەتنى كېيىن قوبۇل قىلغان ئەرمەب يېزىقى ئىسىيادىكى ئۇيغۇر يېزىقى (چاغاتاي يېزىقى) بىلەن خېلى ئۇزاقچە بىرلىكتە ئىشلىتىلىپ كەلدى.

تۇلۇغ ئالم يۈسۈپ خلى ھاجىپنىڭ «قۇناد غۇبلىك» داستانى، شۇنىڭدەك 1432-يىللىرى يېزىلغان «بەختيارنامە»، 1436-يىلى يېزىلغان «تەزكىرىتى ئۇلىيە»، 1439-يىللىرى يېزىلغان «مىراجنامە» قاتارلىق ئەدىبىي مىراسلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈپ يېزىلغانلىقى يۇقىرىقى قاراشلارنى روشەن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئەھمىيەت بىننى مەھمۇد يۈكەنكىنىڭ («ئەنئەنىۋىل ھاقتا-يوق» ھەققىتىنىڭ باشلىنىشى) ناملىق داستانىڭ 1440-يىلى قەدىم-

كى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن بىر نۇسخىسى بىلەن 1480-يىلى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئەرمەب يېزىقىغا پاراللېلاشتۇرۇپ كۆچۈرگەن يەنە بىر نۇسخىسىنىڭ ئىستانبۇلدىكى ئالىسوفىيا كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغانلىقى، نۇرپاندىن 14-ئەسىرگە تەئەللۇق بۇددا يادىكارلىقلىرىنىڭ تېپىلغانلىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەڭ كېيىنكى بۇددا نومى 17-ئەسىردە (چىڭ سۇلالىسى كاڭشى 26-يىلى، يەنى مىلادى 1687-يىلى) كەنسۇدا يېزىلغان («ئالتۇن يارۇق» چۈمۈندىن تېپىلغان) قاتارلىقلار، ئۇندىن باشقا كەنسۇدا ئىسلام دىنىغا كىرىمگەن ئۇيغۇرلار (يەنى سېرىق ئۇيغۇرلار) بۇ يېزىقنى تاكى X V I I I ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر ئىشلىتىپ كەلگەنلىكىگە قارىغاندىمۇ، بۇ يېزىقنىڭ مەيدانغا كېلىپ تۇتۇقۇر ئەسىردىن كۆپرەك قوللىنىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇرلار يېزىقىنىڭ تەرەققىياتى ۋە بۇ يېزىقنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىشى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىشچى خەلقلەرگە ئورتاق بولغان ئەدىبىي تىلنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. ئەدىبىي تىلنىڭ بۇ خىل تەرەققىياتى بەدىئىي ئەدىبىياتنىڭ راۋاجلىنىشىغا چوڭ تۈرتكە بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خەلقى بۇ يېزىق ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئالاقىلىشىش ئېھتىياجىنى قامداپلا قالماي، بەلكى «ئوغۇزنامە»، «ئالتۇن يارۇق»، «چاشتانى ئىلىگ بەگ»، «شۈمزىڭ تەزكىرىسى» (سامىتسىمۇ ئىچارى)، «شەھزادە قايىلقاز ۋە پاپاھارا ھەققىدە رىۋايەت» (ئىككى تېكىستنىڭ ھېكايىسى)، «مايىتىرى سىمىت» (ماتېرىنىڭ بۇددا بىلەن ئۇچرىشى) قاتارلىق مەشھۇر ئەسىرلەرنى مۇشۇ يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلەپ كېيىنكى ئەۋلادلارغا مىراس قىلىپ قالدۇردى. بۇ يېزىق ئارقىلىق يېزىلغان يادىكارلىقلارنىڭ پەقەت گېرمانىيىدە ساقلانغانلىقىنىمۇ بىلىمىز 8000 پارچىدىن ئاشىدۇ. بۇ مىراسلار قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىش، ۋە تەتقىق قىلىشتا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدىبىياتى تىزىملىرى»، 1987-يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى.
2. «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى»، 1977-يىلى.
3. «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1-توم.
4. «قەدىمكى تۈركىي تىلى گرامماتىكىسى» ئېپتورى ئاۋون كېلىتن. 1988-يىلى ئىككارا تۈركچە نۇسخىسى.

خەنزۇ تىلى دەرسىنىڭ دەرسخانا ئوقۇتۇشى ھەققىدە

نارىمان

مېنىڭ خەنزۇ تىلى دەرسىنى ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقىنىمغا ئون يىلدىن ئاشتى. مۇشۇ ئون نەچچە يىل جەريانىدا، ئوقۇتۇش ئىدىيىسى جەھەتتە ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ، ئوقۇتۇش قانۇنىيىتىگە بولغان تونۇشىمۇ ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىپ باردى. بىز بىر ياخشى ئوقۇتۇش ئۈنۈمىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ھەرقايسى تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا، كونكرېت ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلغان ھالدا، ئىلغار بولغان گرامماتىكىلىق نەزەرىيە ۋە ئۇسۇللارنى قوبۇل قىلىپ، ئۈزلۈكسىز ئىسلاھات قىلىش ۋە يېڭىلىق يارىتىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىمىز. كۆپ يىلدىن بۇيانقى ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتىدىن قارىغاندا، مەيلى دەسلەپكى ئىزدىنىش باسقۇچىدا بولسۇن، ياكى تەرەققىي قىلىش، يۇقىرى كۆتىرىش باسقۇچىدا بولسۇن، ياكى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، يېڭىلىق يارىتىش باسقۇچىدا بولسۇن، بىز مۇشۇ پىرىنسىپ بويىچە ئىش كۆردۈك. ھەمدە ئۇنى ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا تولۇق ئەكس ئەتتۈردۈك. بۇ خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇش ئىشلىرىنىڭ ھەقىقەتەن ئۈزلۈكسىز ئالغا بېسىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما ئوقۇتقۇچىنى، دەرسخانىنى، دەرسلىكنى ئاساس قىلىشتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى مائارىپ ئىدىيىسى ئۆزگەرمىدى. «ئوقۇتقۇچى سۆزلەش»، «ئوقۇغۇچى ئاڭلاش» تىن ئىبارەت قالاق ئوقۇتۇش ۋاسىتىسىمۇ ئاساسەن ئۆزگەرمىدى. گەرچە نەچچە ئون يىلدىن بۇيان بۇنداق ياكى ئۇنداق ئوقۇتۇش تەسەۋۋۇرى ۋە سىناقلىرى بولغان بولسىمۇ، ئەمما كۆپ تەرىپلىمە ئامىللار تۈپەيلىدىن، ئىلغار بولغان ئوقۇتۇش ئىدىيىسى، زامانىۋىلاشقان ئوقۇتۇش ۋاسىتىلىرى تا ھازىرغىچە زور كۆلەمدە كېڭەيتىلىپ قوللىنىلمىدى. نۆۋەتتە، مەكتەپلىرىمىزنىڭ ھازىرقى ھالىتىدىن قارىغاندا، دەرسخانا ئوقۇتۇشى يەنىلا ئوقۇغۇچىلارغا بىلىم بېرىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشتىكى ئاساسىي شەكىل. ئوقۇتۇش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىكى مەركىزىي ھالقا بولماقتا. دەرسخانا ئوقۇتۇش سۈپىتىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەن، ياخشى-ناچار بولۇشى، يەنىلا ئوقۇتۇش سەۋىيىسىنى ئۆلچەشتىكى مۇھىم بەلگە بولماقتا.

بىزنىڭ خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇشىمىز، ئەزەلدىن قىسقا مۇددەتتە تېز يېتىلدۈرۈش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، ئوقۇتۇش ۋاقتى قىسقا، ئوقۇتۇش ۋەزىپىسى ئېغىر بولۇپ كەلدى. قىسقىغىنا بىر يىل (ئەمەلىيەتتە ئاران يەتتە-سەككىز ئاي) ۋاقىت ئىچىدە، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنى كەسىپ ئۆگىنىش ياكى خەنزۇ تىلى سەۋىيىسىنى داۋاملىق ئۆستۈرۈشتە ھازىرلاشقا تېگىشلىك ئەڭ ئاساسىي سۆزلەش ئىقتىدارىغا يەتكۈزۈمىز. مەيلى ئوقۇتۇش مەزمۇنىنىڭ مىقدارى جەھەتتە بولسۇن، ياكى تىل ماھارىتىنى پىششىق قىلىش دەرىجىسى جەھەتتە بولسۇن، بۇ نىشاننىڭ تەلپى خېلى يۇقىرى ھېسابلىنىدۇ. نۆۋەتتە مەن دەرس ئۆتۈۋاتقان ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى، گەرچە بىر تۇتاش ئىمتىھان ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما جۇغراپىيىلىك شارائىت، ئوقۇتۇش شارائىتى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۈچى قاتارلىق ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ خەنزۇ تىلى سەۋىيىسىدە پەرق بار. ھەتتا پەرىق ناھايىتى چوڭ بولىدۇ. مانا مۇشۇنداق تۈركۈملىگەن ئوقۇغۇچىلارنى بىر يىل ئىچىدىلا، كەسىپ ئاساسىنى مۇستەھكەملەش بىلەنلا قالمىستىن، يەنە ئوڭۇشلۇق ھالدا كەسىپى دەرسلەر ئوقۇتۇشقا كىرگۈزۈش، شۇنداقلا سەۋىيىنى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئاسان ئىش ئەمەس. شۇڭا «خەنزۇ تىلىدىن ئاساس» دىن ئوقۇتۇش ئىشىغا يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىش لازىم.

مېنىڭچە، خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇشى بىر تۈرلۈك پەن بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۈدۈل كەلگەنلا ئوقۇتقۇچى ياكى ئاز-تولا خەنزۇچە سۆزلىيەلەيدىغان ئادەم ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان ئىش ئەمەس، بەزىلەر چەت ئەل تىلى ئوقۇتقۇچىغا ئوخشاش، خەنزۇ تىلى ئوقۇتقۇچىغا سەل قارايدۇ. ئۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ خەنزۇ تىلى ئۆگىنىشىنى خۇددى خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ چەت ئەل تىلى ئۆگىنىشىگە ئوخشاش، ئوخشاشلا ئىككىنچى بىر خىل تىلنى ئۆگىنىش ئىكەنلىكىنى، قىيىنلىق دەرىجىسىنىڭمۇ ئوخشاش ئىكەنلىكىنى چۈشەنمەيدۇ. كۆپ يىللىق ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتىدە، مەن

خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇشنىڭ، بىر تۈرلۈك ئىنتايىن جاپالىق كەسپ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم. بىر پەن بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇنىڭمۇ ئۆزىگە خىس خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىكى بار. دەرسخانا ئوقۇتۇشنى ئېلىپ ئېيتساقمۇ، تەتقىق قىلىشقا، ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدىغان نۇرغۇن مەسىلىلەر بار. بولۇپمۇ، ئۆز ئانا تىلى بىلەن خەنزۇ تىلىنىڭ پەرقى ۋە ئوخشاشلىقىنى كۆزىتىش ۋە سېلىشتۇرۇشقا ھەر ۋاقىت دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. «كۆزىتىش ۋە سېلىشتۇرۇش» — مەن كۆپ يىللىق ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا تەدرىجى ھىس قىلغان بىر مۇھىم مەسىلە. بۇ مەسىلىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك بىر تەرەپ قىلىش-قىلالماسلىق، ئوقۇتقۇچىنىڭ خەنزۇ تىلى تەربىيىلىنىشىدىن سىرت، يەنە ئوقۇتقۇچىنىڭ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئانا تىلىنى چۈشىنىش دەرىجىسىگە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. مەسىلەن، مەن سۆزلۈكلەر ئوقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللانغاندا، دائىم مۇنداق بىر تىل ھادىسىگە دۇچ كېلىمەن. خەنزۇ تىلىدىكى بىر قانچە مەنىداش ياكى مەنىسى ئوخشىمايدىغان، ھەتتا ئەكسى مەنىدىكى سۆزلەرنى، ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندا، ئوخشاشلا بىر سۆز بولۇپ قالىدۇ، بۇنداق «كۆپ سۆز بىرلا سۆزگە تەرجىمە قىلىنىدىغان» سۆزلەر ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ خەنزۇ تىلى ئۆگىنىشىدىكى بىر قىيىن نۇقتا، شۇنداقلا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلىشىنى تەلەپ قىلىدىغان نۇقتا. مېنىڭچە، بۇنداق سۆزلەرنى پەقەت تەرجىمە قىلىپلا بەرگەن بىلەن ئىش ھەل بولمايدۇ، يەنە خەنزۇ تىلى ئارقىلىق نەزەرىيە جەھەتتىن چۈشەندۈرۈشكە، تەھلىل قىلىپ، سېلىشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئەمما، خەنزۇ تىلىنى ئەمدى ئۆگىنىۋاتقانلارغا نەسبەتەن، بۇ ئۇسۇلنىڭ ئۈنۈم بېرىشىمۇ تەس بولىدۇ. شۇڭا مەن مۇنداق ئۇسۇل بىلەن ئۇلارنىڭ «پەرقى»نى تەھلىل قىلىپ، ئوخشاشلىق ئىچىدىن پەرقنى ئايرىۋېلىش مەقسىتىگە يەتتىم. مەسىلەن: خەنزۇ تىلىدىكى «缺乏» بىلەن «缺少» دېگەن سۆزنى، ئۇيغۇر تىلىدا ئوخشاشلا «كەم» دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ بۇ ئىككى سۆزنىڭ ئۆز مەنىسىنى چۈشىنىشى ئۈچۈن، مەن ئاغزاكى ياكى دوسكىدا مۇنداق مەسال كەلتۈردۈم.

1. 年轻人比较缺乏经验.

(ياشلارنىڭ تەجرىبىسى بىر قەدەر كەم.)

2. 预科班的同学还缺乏许多医学知识.

(تەييارلىق سىنىپىدىكى ساۋاقداشلاردا تېخى نۇرغۇن مېدىتسىنا بىلىملىرى كەملىك قىلىدۇ.)

3. 我们学校还缺少一名汉语教师.

(مەكتەۋىمىزدە يەنە بىر نەپەر خەنزۇ تىلى ئوقۇتقۇچىسى كەملىك قىلىدۇ.)

我现在写论文缺少一些材料.

(ھازىر ئىلمىي ماقالە يېزىشقا بىر ئاز ماتېرىيال كەملىك قىلىۋاتىدۇ.)

يۇقىرىقىدەك سېلىشتۇرغاندىن كېيىن، ئىككى سۆزنىڭ قوللىنىش پەرقىنى ئايرىش ئۈچۈن، مەن يەنە ئايرىم-ئايرىم ھەر بىرىنىڭ قوشۇلىدىغان سۆزلىرىنى كۆرسىتىپ بەردىم.

缺乏 ← 积极性, 经验, 知识, 信心.

缺少 ← 教师, 材料, 资源, 粮食, 课本.

يۇقىرىقىدەك قوشۇلۇش مۇناسىۋىتى «缺乏» نىڭ ئوبىيكتى كۆپىنچە ئابىستراكت، «缺少» نىڭ ئوبىيكتى كۆپىنچە كونكرېت بولىدىغانلىقىنى تەبىئىي ھالدا چۈشەندۈرۈپ بەردى. يەنە مەسىلەن: «保持» بىلەن «保存» «ئىككىلىسى ئۇيغۇرچىدا «ساقلاش» دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ. «单纯» بىلەن «纯净» ئىككىلىسى «شاپ» دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش سۆزلەر ناھايىتى كۆپ. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، سېلىشتۇرۇلۇشى روشەن بولغان مىساللار ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ چۈشىنىشىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق پىششىق قوللىنالايدىغان قىلىش، بىر ئۈنۈملۈك ئۇسۇل بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ «ئوخشاش تەرجىمە قىلىدىغان» سۆزلەرنىڭ مەزمۇنى، دەرىجىسى ۋە قوللىنىش جەھەتتىكى پەرقىنى ئايرىۋېلىشقا پايدىلىق.

ياخشى بولغان ئوقۇتۇش ئۇسۇلى، خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداش، خەنزۇ تىلى ئىقتىدارىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ. بۇ بىز خەنزۇ تىلى ئوقۇتقۇچىلىرىدىن ئىسلاھات قەدىمگە يېتىشىۋېلىپ، بىلىم دائىرىمىزنى كېڭەيتىپ، پائال ئىزدىنىپ، قوش تىل ئوقۇتۇشىدا تېخىمۇ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ.

新疆社科论坛(维吾尔文版)

新疆维吾尔自治区社会科学界联合会主办

1997年第1期

(总第35期)

副主编

斯拉木江·谢里甫

主要目录

精神文明

- 邓小平关于精神文明建设的十大战略构想 韩振峰 2
论思想政治教育的重点 司拉木·玉素甫 11

道德建设

- 道德建设栏目之序 本刊编辑 13
智谋谈德育 17
纳瓦依伦理道德思想探讨 依不拉音·艾库罗 26

稳定,团结,发展

- 正确处理宗教问题,加强民族团结 热则万·尼亚孜 37

经济,市场,企业

- 浅析促进少数民族地区经济发展 伊米提·吾守尔 40
关于我国建立现代企业制度的必要性 吾买尔·白克尔 43

科技,文化

- 我国古代美学探索 灿艾提·吾守尔 46
科研信息 玉素甫江·托乎提 49

名人简介

- 特殊人物和特殊功劳—孙中山、毛泽东、邓小平 胡富郭 52
祖·穆·巴布尔 古丽娜·司马义、米热古丽·艾山 54
哈萨克族科学家、维吾尔学学者桥罕·维里哈诺夫 哈德尔·艾克白尔 59

文学,艺术

- 再谈阿曼尼沙汗的古乡 阿不都卡尔·达吾提 60
维吾尔人在清朝时期的文学及特点 海·吾斯曼 63

教育,人才

- 关于影响维吾尔人口素质的教育和经济因素的分析 伊里哈木·托乎提 66
人的潜能和时代形象 斯拉木江·谢里甫 70

语言,新闻,出版

- 关于古代回鹘文与它的基本规律 布海热·阿布莱提 90
论汉语课在教室教学方法 娜热曼 95

编委:阿·热杰甫、阿·热合满、阿·托乎提、帕·斯伊德、买·亚森、买·热杰甫、买·夏依丁、米·伊明、赛·艾萨、图·沙德尔、谢·伊明、斯·谢里甫、斯·艾委都拉

责任编辑:斯·谢里甫、凯·柯尤木

责任校对:贾·帕则里

مۇشتىرلار دىققىتىگە:

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ، مەملىكەت ئىچىگە ئاشكارا تارقىتىلىدىغان، شىنجاڭ بويىچە ئەڭ چوڭ ئىلمىي ژۇرناللارنىڭ بىرى. بۇ — پەلسەپە، مائارىپ، تارىخ، مەدەنىيەت، ئىقتىساد، تىل، ئەدەبىيات-سەنئەت، پەن-تېخنىكا، دىن، ئەخلاق، باشقۇرۇش، ئارىلىق پەنلەر بويىچە بارلىققا كېلىۋاتقان كۈندىلىك تۇرمۇش ھەم خىزمەتلىرىمىزگە ماياك بولىدىغان كەشپىيات ھەم ئىختىرالارنى، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى ئىخچام تونۇشتۇرۇپ، ئىلىم-پەننى گۈللەندۈرۈش، خەلقنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلىدىغان يېڭى بىر بىلىم مۇنبىرى. بۇ ژۇرنالنىڭ تەھرىر ھەيئەتلىرى ئالىملار ۋە ئەمەلىي خىزمەت تەجرىبىلىرى مول بىلىملىك رەھبەرلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلار ئادەمنىڭ كامالىتىنى نشان قىلغان ھالدا سىزنى دانايى-دانىشمەنلەر، پىرى-ئۇستازلار، ھەقىقەت ئىلىم چولپانلىرى، سەنئەتكارلار، ئۇلۇغ ھەكىم ھەم پسخولوگلار بىلەن ئۆلپەتلەشتۈرۈپ، قەدىمكىمىزنى رۇسلاپ زامانىۋى قەدەم بېسىشىڭىزغا ياردەم بېرىدۇ، بىز سىزنىڭ بۇ ژۇرنالنى زېرىكمەستىن بىر يىل ئوقۇپ بېقىپ ئاندىن بىر پىكىر بېرىشىڭىزنى سورايمىز! ژۇرنالىمىزنىڭ بىر يىللىق سانلىرىغا 16.00 يۈەندىن ياكى خالىغان بىر سانغا 4.00 يۈەندىن تۆلەپ مۇشتىرى بولغايىز.

ئادرېسى: ئۈرۈمچى «يەنئەن» يولى 46-قورۇ

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى

ئالاقلاشقۇچى: ليۇسۇچىڭ، تېلېفون نومۇرى: 2862025

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» «新疆社科论坛»

مەملىكەت بويىچە ئاشكارا تارقىتىلىدۇ 全国公开发行人

ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسىنىڭ نەشر ئەپكارى

ئۈرۈمچى شەھەرلىك مىللىي باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

مەملىكەت ئىچىدە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: 1/CN65-1147/C

پوچتا ئارقىلىق مۇشتىرى بولۇش نومۇرى: 58-136

ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ. مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مۇشتىرى قوبۇل قىلىدۇ.

باھاسى: 4.00 يۈەن

ئورنى ئۈرۈمچى يەنئەن يولى 46-قورۇ پوچتا نومۇرى: 830001

تېلېفون: 2861273 تېلېگرامما: 3027

مۇقاۋىنى ئوبۇلقاسم ئەمەت لايىھىلىگەن